

ORTAQ
MƏDƏNİYYƏTİN ÖVLADLARI

İRƏQ TÜRKMƏNLƏRİ

VƏ

AZƏRBAYCAN

ORTAQ MƏDƏNİYYƏTİN ÖVLADLARI -
İRƏQ TÜRKMƏNLƏRİ
VƏ
AZƏRBAYCAN

Bakı-Bağdad - 2025

Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin
təşəbbüsü ilə nəşr edilir

Layihənin rəhbəri:

Kənan Rövşənoğlu

Avrasiya Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası

layihə rəhbəri

Müəlliflər:

İraq:

**Mahmud XƏLİL CƏFƏR, Cəfər TƏLAFƏRİ,
İsmail ASLANOĞLU, Rza ƏLİOĞLU,
Naznaz TEVFİQ, Hussam DAVUD HIZIR ERBİLLİ,
Burhan SALEH, Çoban HİDİR ULUHAN**

Azərbaycan:

**Natiq RƏHİMOV, Ləman SÜLEYMANOVA,
Aynur CƏLİLOVA, Məhsəti SÜLEYMANOVA,
Kənan RÖVŞƏNOĞLU, Rizvan MƏMMƏDSOY,
Orxan İsayev**

Dizayner:

İntiqam MƏHƏMMƏDLİ

MÜNDƏRİCAT

Ön söz..... 6

Fərid Şəfiyev

**İraqda türkmanların tarixi, demoqrafiyası,
yerləşmələri, tayfa birlikləri**
..... 9

Mahmud Xəlil Cəfər

Rizvan Məmmədsoy

**Görkəmli türkman xadimlərin İraq tarixindəki yeri
və rolu**
..... 22

Aynur Cəlilova

Naznaz Tevfiq

**İraq türkmanlarının dini
inanclarının təkamülündə tarixi və siyasi amillər**
..... 41

Ləman Vaqifqızı (Süleymanova).

Hussam Davud Hızır əl-Erbilli

**Türkmanların etnik kökü, mənşəyi və onların İraqa
gəlişi** 56

Mahmud Çayırlı

Natiq Rəhimov

**Füzulinin mənəvi dünyası – Azərbaycan və İraq
türkmanlarının ortaq ədəbiyyat irsi** 81

Natiq Rəhimov

İsmail Aslanoğlu

Azərbaycan – İraq Türkman Mənəvi Münasibətlərinin Tarixi panoraması	99
<i>Məhsəti Süleymanova</i> <i>Burhan Saleh (Burhan Yaralı)</i>	
İraq türkmanlarının maddi-mədəni irs tarixi.....	118
<i>Aynur Cəlilova</i> <i>Naznaz Təvfiq</i>	
İraq türkmanlarının dövlətçilik tarixinə baxış, Azərbaycanla ortaq məqamlar	136
<i>Mahmud Duzlavi</i>	
İraq türkmanlarının adətləri və ənənəvi yaşayış tərzini	150
<i>Ləman Vaqifqızı (Süleymanova)</i> <i>Çoban Hıdır Uluhan (Beşirli)</i>	
Tələfər şəhəri – sırf türkman şəhəri nümunəsi kimi	169
<i>Cəfər Tələfəri</i>	
İraqın elmi-dini tarixində yer tutmuş azərbaycanlılar	193
<i>Dini Araşdırmalar Mərkəzi (Azərbaycan)</i>	
Müasir İraq tarixində türkman siyasi hərəkətlərinin yaranması və təkamülü	216
<i>Rza Əlioğlu</i>	
Azərbaycan – İraq-türkman ortaq ədəbi dəyərləri --	229
<i>Orxan İsayev</i>	

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublika sərhədlərindən kənarında yaşayan və özünü Azərbaycan mədəni arealının bir hissəsi hesab edən icmalarla tarixi, mədəni və ədəbi əlaqələri qoruyub saxlamaq, xalqlar arasındakı bağları gücləndirmək Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin bir hissəsidir.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, taleyin hökmü ilə Azərbaycan dövlətindən ayrı düşmüş soydaşlarımızın dilimizi, ənənələrimizi, mədəniyyətimizi qoruyub-saxlaması, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olmaları, öz tarixi vətənləri ilə əlaqələrinin heç vaxt kəsilməməsi üçün səylərimizi davam etdirəcəyik.

Tarixin və taleyin hökmü ilə fərqli dövlətlərin ərazilərində yaşayan bir çox böyük icmalar var ki, onlarla tarixən bağlarımız olub. Əfqanıstan, İran, İraq, Suriya, Livanda min ildən çoxdur yaşayan türkmən və Qızılbaş tayfaları bu gün də özlərini Azərbaycan və yaxud Oğuz mədəni coğrafiyasının bir hissəsi hesab edir, mənəvi olaraq bir birinə bağlıdırlar.

Azərbaycan Respublikası hökuməti bu icmalarla elmi-mədəni, ədəbi və sənət sahələrində əlaqələri qorumaq, tarixi qohumluq bağlarını canlı saxlamaq üçün addımlar atır.

Belə icmalardan biri də İraq türkmənləridir. İraq türkmən icmasının bu ölkədəki tarixi yüzilliklərdir davam edir və qədim İraq torpaqlarında türkmənlər tarixin fərqli dövrlərində İraqın sosial-iqtisadi, mədəni

və ədəbi həyatında fəal iştirak edib, lakin eyni zamanda tarixi Ana Vətən hesab etdikləri Azərbaycanla da bağlarını qoruyub saxlayıblar, tarixin fərqli dövrlərində, fərqli siyasi sistemlərin mövcud olduğu zamanlarda Türkmən və Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı arasında bağlar qopmayıb, şeir, sənət sahəsində əlaqələr qorunub saxlanıb.

Bu gün Azərbaycan Respublikası və İraq Respublikası arasında münasibətlərin yüksək səviyyədə olması iki ölkə xalqları, ələlxüsus da türkmənlər ilə mədəni və ədəbi əlaqələrin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

İraq türkmənlərinin tarixi və müasir dövrü barədə hazırda Azərbaycanda bir sıra araşdırmalar aparılır, əsasən ədəbi və mədəni əlaqələr tədqiq olunur, nəşrlər çıxır. Eyni zamanda daha fundamental, demoqrafik, sosial-siyasi, sosial-iqtisadi tərəflərin araşdırılmasına da ehtiyac vardır.

Belə nəşrlərdən biri 2023-cü ildə çapdan çıxan “Ortaq mədəniyyətin övladları – İraq türkmənləri və Azərbaycan” kitabı olmuşdur.

Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin təşəbbüsü və dəstəyi ilə bu il həmin kitabın yenilənmiş variantı hazırlanmışdır və oxucuların diqqətinə təqdim edilir. “Ortaq mədəniyyətin övladları – İraq türkmənləri və Azərbaycan” kitabında İraq türkmənlərinin tarixi, demoqrafiyası, yerləşmə məkanları, sosial-iqtisadi həyatı, məişəti, adət-ənənələri və sair haqqında geniş və hərtərəfli araşdırmalar yer alır.

Kitabda həmçinin İraq türkmənlərinin ölkə tarixindəki rolu, görkəmli şəxsiyyətləri, eləcə də azərbaycanlılarla İraq türkmənləri arasındakı tarixi bağlılıqlardan bəhs

edən məqalələr toplanmışdır. Məqalələr əsasən həm azərbaycanlı, həm də İraq türkməni olmaq şərtilə, hər iki ölkənin elm nümayəndələri və ekspertləri tərəfindən qələmə alınmışdır.

Bu toplu bir daha təsdiqləyir ki, aradan uzun zaman keçməsinə baxmayaraq iki xalq arasında ortaq cəhətlər hələ də qüvvətlidir, mənəvi bağlar hələ də möhkəmdir. Bu araşdırma iki xalq arasında əlaqələrin daha da dərinləşməsi və ortaq dəyərlərin tanınması, habelə Azərbaycanda İraq türkmənləri haqqında daha geniş məlumat mənbəyi kimi faydalı olacağına ümid edirik. Kitab sahə üzrə tədqiqatçılar, jurnalistlər, türkmən icması ilə bağlı maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikası

Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin

İdarə Heyətinin sədri Fərid Şəfiyev

İRAQ TÜRKMANLARININ TARİXİ DEMOQRAFİYASI, YERLƏŞMƏLƏRİ, TAYFA BİRLİKLƏRİ

• **Dr. Mahmud XƏLİL CƏFƏR**

Bağdad Universiteti Hüquq Kollecinin dosenti

• **Rizvan MƏMMƏDSOY**

Milli Kimlik Araşdırmaları qrupunun koordinatoru

Coğrafi mövqe

Türkmanlar İraqın şimal-qərbində Təlafərdən başlayaraq şimal-şərqindəki Məndəliyə qədər uzanan, şimalda Kürd dağlıq bölgəsini cənubda Ərəbistan düzənliyindən ayıran bir torpaq zolağı şəklindəki coğrafi mövqedə yerləşmişlər. Türkmanlar bu aralıq zolağa “**Türkman eli**” adı veriblər. Türkmanların ərəblərlə kürdlər arasında tutduqları orta coğrafi mövqe, bundan əlavə onların Bağdadda və ölkənin başqa şəhərlərində də mövcudluğu onlara İraqın daxili siyasətində təbii balans elementi kimi çıxış etməyə imkan yaradır.

Təbii ki, türkmanların yaşadıkları coğrafi ərazidə müəyyən sayda başqa millətlərin nümayəndələri də yerləşmişlər, lakin bu ərazilərdə türkmanların sayı 75%-dən az deyil, bəzi yerlərdə isə 100% təşkil edir.¹

¹ Fazil Hüseyn. Mosul problemi, ictimai rəydə İraq-İngilis və türk diplomatiyasına dair tədqiqat, səh. 59 və sonrakı səhifələr.

Türkmanların məskunlaşdığı qəza, şəhər və kəndlər

1. **Tələfər qəzası.** İraqın şimalında və Suriya ilə sərhəddə yerləşir. Mosul mühafizəsinə daxil ən böyük inzibati ərazidir. Əhalisinin 83%-i türkmanlardan ibarətdir. Tələfər şəhərinin mərkəzində yaşayanların 92%-ni türkmanlar təşkil edir, qəzaya həmçinin 14 türkman kəndi də daxildir və onun mühafizə statusu alması ehtimalı vardır. Tələfərdə yaşayan türkman tayfalarından Bayat, Seyyidlər, İlxanilər, Muradlı, Şeyxlər, Babalar, Gülaklar və başqalarını qeyd etmək olar. Tələfərdəki qədim türkman məhəllələrinə misal olaraq bunları göstərmək olar: Saray, Qala, Həsənköy, Səncərsu, Karkari, Cabi, Çolağ, Kürd Əli, Qəmbər Dora və s.

2. **Ninəva və onun ətrafı.** Bura Səncar, Əski Kələk bölgələri, Tələfəri çıxmaq şərtilə Şəbək kəndləri daxildir. Bunlardan 70-i türkman kəndidir, bundan əlavə Şəbəkdə daha 50 kənd var. Bunlardan Əfqani, Qırmızı, Şeyx İbrahim, Qəbək, Mal Firan kəndlərini və Mosul məhəllələrindən Əlqaziyyə, Rəşidiyyə, Şərxan, Qaraqoyunlu, Qarayatağı, Səlamiiyyə və s.-ni qeyd etmək olar.

3. **Altun Körpü.** Kərkükdən şimal-qərbdə, Aşağı Zab çayının sahilindən 30 km. məsafədə yerləşir. 1990-1991-ci illərə qədər ümumi əhalisinin 57%-ni türkmanlar təşkil edirdi. Sonra bir sıra lokal xarakterli ziddiyyətlər meydana gəlsə də, bu, demoqrafik balansın indiyə qədər türkmanların xeyrinə olmasına maneə törədə bilmədi.²

4. **Ərbil şəhəri.** Ən qədim türkman məskənlərindən biri hesab olunan bu şəhər İraqın şimalında yerləşir. Keçən əsrdə şəhər əhalisinin əksəriyyətini türkmanlar təşkil edirdi, lakin ətrafdakı kürd kəndlərinin sakinlərinin artan köçündən sonra türkmanlar sayca

² Fəruq Abdullah Əbdürrəhman. İraqda türkmanlar və tarix, səh. 174.

ikinci etnik topluma çevrildilər. Şəhərin ortasında me-marlıq üslubu baxımından türkmənlərə məxsusluğu aydın görünən böyük bir qala mövcuddur. Ətraf kəndlərdən kürdlərin axını üzündən şəhər əhalisinin əksəriyyəti kürdlərdən ibarət olsa da, hələ də orada çoxlu türkmən ailəsi yaşayır.

5. **Kərkük şəhəri.** Bu tarixi şəhər türkmənlərin döyünən ürəyi, milli varlığının simvolu, mədəniyyət mərkəzi sayılır. Zəngin neft yataqlarının kəşfindən sonra beynəlxalq səviyyədə də tanınan şəhər öz coğrafi mövqeyinə görə həm də önəmli yol qovşağında yerləşir. Ərbilə, Mosula və Süleymaniyyəyə gedən mərkəzi yollar Bağdaddan 244 km. şimalda yerləşən bu şəhərdən keçir.

Kərkük şəhərinin mərkəzində yerləşən qala məhəlləsi türkmənlərin mühüm tarixi simvolu hesab olunur. Belə ki, burada Qala, Hammam, Ağalıq, Meydan və Zindan kimi çoxlu qədim türkmən məhəlləsi vardır. Qalanın ətrafında da Əlcay, Musalla, Kubri başı, İmam Qasım, İskan, Bulaq, Sarı Kuhiyə, Almas, Quriyə, Yeddi Qızlar, Halvaçılar, Piryadi, Çaqur, Yengi Damlar, Böyük Məhəllə və s. məhəllələr yerləşir.

6. **Tisin qəsəbəsi.** Kərkükün qəsəbələrindən, Qəbirbaşı, Dəhnəbaşı, Şeyxlər, Qab Qıran və s. kimi bölgələrdən biridir. Şeyx Təhmasibin türbəsi burada yerləşir.

7. **Taze Xurmatu nahiyəsi.** Kərkükün cənubunda yerləşir, onun məhəllə və tayfalarından Qara Saqalı, Mərədli, Ustalı, Basmalı və s.-ni göstərmək olar.

8. **Bəşir kəndi.** Keçmiş rejim tərəfindən tamamilə dağıdılmış və sonra yenidən bərpa edilmişdir. Buranın ən görkəmli simalarından biri mərhum Şeyx əl-Bəşiri həzrətləridir.

9. **Dəquq nahiyəsi.** Əhalisinin əksəriyyəti türkmənlərdən ibarətdir, Kərkükdən 40 km. cənubda yer-

ləşir. Onun özündə Dəmirçilər, Koturkə, İlxanilər və s., ətrafında isə Kakasiyyə və Talibaniyyə kimi türkman məhəllələri vardır.³

10. **Əlimam kəndi.** Dəquq yaxınlığında yerləşir, İmam Musa Kazimin (ə) övladlarından olan İmamzadə Zeynüləbidinin hərəmi burada yerləşir.

11. **Leylan mahalı.** Türkman şəhəridir.

12. **Yəyaci mahalı.** Keçmiş rejim tərəfindən dağıdılmış aşağı və yuxarı Yəyaci məntəqələri vardır. Rejimin süqutundan sonra şəhər dirçəlməyə başlamışdır.

13. **Tuz Xurmatu qəzası.** Tələfər qəzasından sonra ən böyük türkman yaşayış məntəqəsi olub Bağdaddan 180 km. şimalda yerləşir, əhalisinin əksəriyyəti türkmanlardan ibarətdir. 1970-ci ildə keçmiş rejimin bu qəzanı 130. km məsafədə yerləşən Səlahəddin mühafizəsinə qatmaq qərarına qədər o, inzibati cəhətdən cəmi 75 km. aralıda yerləşən Kərküklə sıx bağlı idi. İndi Tuz Xurmatu qəzalığından mühafizəyə çevrilməyə namizəddir. Qəza öz yaradıcılığı ilə türkman mədəniyyətini zənginləşdirmiş çoxsaylı yazıçı və ziyalılardan vətənidir. Tuz Xurmatunun dirçəlişində Mustafa Ağa, Orta Məhəllə, Molla Səfər, Cümhuriyyə kimi bölgələrin rolunu qeyd etməliyik.⁴

14. **Amirli və Bayat kəndləri.** Tuz Xurmatudan cənubda Amirli, Yengəcə, Şahsevən, Çardağlı, Biruclu, Bəstamlı və s. kəndlər yerləşir.

15. **Qara Təbəh şəhəri.** İmam Musa Kazimin (ə) övladlarından İbrahim əl-Səminin türbəsi burada yerləşir.

16. **Miqdadiyyə nahiyəsi.** Türkmanlar buranı Şəhrban şəhəri adlandırırlar, inzibati cəhətdən Diyaləyə bağlı olub İraq-İran sərhədinin yaxınlığında yerləşir.

17. **Məndəli şəhər qəzası.** Sakinlərinin əksəriyyəti türkmanlar və Feyli kürdləridir.

18. **Kifri qəzası (şəhəri).** Kərkükdən 131 km. cə-

³ Casim Məhəmməd Cəfər. Türkmanların soykökü haqqında məlumatlar.

⁴ Əziz Qadir Samançı. İraq türkmanlarının siyasi tarixi, səh. 91.

nub-şərqdə yerləşir, burada əhalinin sayına görə kürdlərdən sonra ikinci yeri türkmənlər tuturlar.

19. **Qəzaniyyə nahiyəsi.** Əhalisi şiə türkmənlərdir.

20. **Sədiyyə nahiyəsi** və ya Qızılribat. Əhalisi sünni türkmənlərdir.

21. Paytaxt Bağdadda Şəb, Süleyx, Vəziriyə kimi türkmən məhəllələri mövcuddur. Hillə əyalətində də türkmən məhəllələri var, həmçinin Bayat tayfasından olan türkmənlər cənubi və mərkəzi əyalətlərin əksəriyyətində yaşamışlar.⁵

İraq türkmənlərinin sayı

İraq türkmənlərinin ümumi sayı və ölkə əhalisinin say tərkibindəki çəkisi uzun müddət ya diqqətlə araşdırılmamış, ya da bu məlumatlar gizlədilərək həqiqətdən uzaq, qeyri-obyektiv rəqəmlər göstərilmişdir. Xüsusilə Osmanlı dövlətinin süqutundan sonra imperialist qüvvələr bölgədə türk təsirini hər vasitə ilə azaltmağa çalışır, bu məqsədi həyata keçirmək üçün türkmən əhalinin sayını da hər vəchlə reallıqdan az göstərirdilər.

İraqın ümumi əhalisinin sayı XX əsrin əvvəllərində təqribən 2 milyona yaxın olmuşdur. 1947-ci ildə İraq əhalisinin sayı 4 milyon 186 min, 1957-ci ildə 6 milyon 298 min, 1965-ci ildə 8 milyon 220 min nəfər civarında göstərilirdi. 1977-ci ildə iraclıların ümumi sayı 12 milyon nəfəri ötüb-keçmiş, 1987-ci ildə 16 milyon 335 min nəfər təşkil etmişdir.⁶ 1995-ci ildə 20 milyon 400 min nəfərdən ibarət olan İraq əhalisinin sayı 2014-cü il seçkiləri ərəfəsində 35 milyon olaraq qeydə alınmışdır.⁷ Nəhayət, 2021-ci il hesabatlarına görə İraq əhalisinin sayı 41 milyon 179 min nəfər göstərilir.⁸ Türkiyə tədqiqatçısı Soner Doğan "İraq Türkmənləri" adlı

⁵ Casım Məhəmməd Cəfər. Türkmənlərin soykökü haqqında məlumatlar.

⁶ Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ansiklopedisi, cild 19, səh. 84.

⁷ bax: Soner Doğan. İraq Türkmənləri, Araştırma 68, İNSAMER, Haziran 2018.

⁸ <http://data.un.org/en/iso/iq.html>

məqaləsində türkmanların ümumi əhalinin 9-10%-ni təşkil etdiyini yazır. Beləliklə, onun fikrincə İraq türkmanlarının sayı 3 milyonla 4 milyon arasındadır.⁹

“Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi”ndə dərc edilmiş “İraq” məqaləsində ölkədə türk dilində danışan əhalinin 1,4% təşkil etdiyi yazılıb.¹⁰ Lakin zənnimizcə, bu rəqəm reallığı əks etdirmir və həqiqətdə olan faiz göstəricisindən xeyli azdır.

İraq əhalisinin ümumi sayı fonunda türkmanların say çəkisi barədə qeydlərə azərbaycanlı alimlər tərəfindən qələmə alınmış kitablarda da rast gəlirik. Fil.ü.f.d. dosent Səkinə Qaybaliyeva “İraq-türkman folklor mühiti” kitabının əvvəlində yazır: “Çox təəssüf ki, bu qədər geniş ərazidə yaşayan türkmanların sayı haqqında heç vaxt sabit bir rəqəm göstərilmiş, müəyyən mənbələr bu sayın həqiqətdə olduğundan az göstərilməsinə cəhd edirlər. İraq-türkman tədqiqatçısı Dr. Rza Dəmirçi bu münasibətlə yazır: “Dünyanın bir çox iqtisadi baxımdan geri qalmış ölkələri kimi İraqda da əhalinin siyahıya alınması təxmini rəqəmlərə əsaslanmışdır. Birinci Dünya müharibəsindən sonra – 1921-ci ildə İraq əhalisinin sayı təxmini rəqəmlərlə 2.500.000 olaraq göstərilmişdi. 1927-ci ildə çıxan 54 sayılı “Əhalinin siyahıya alınması qanunu” ilə də bu işlər qanuniləşdirilmişdir. Amma həmin qanunda nəzərdə tutulmuş müddəaya görə əhalinin 19.10.1947-ci ildə çıxarılan 30 sayılı əlavə qanunla həyata keçirilən sayı əsasdır. Burada İraq əhalisinin sayı 200.000 köçəri tayfa əhalisi ilə birgə 4.816.185 olaraq göstərilmişdir. 1957-ci ildə aparılan siyahıya alınmada bəzi qüsurlar, yanlışlar və xüsusilə milliyyət və dil birliyinin gerçək varlığının ortaya qoyulmasında məqsədli təzyiqlər özünü göstərmişdir. Bu siyahıya alınmada İraq əhalisinin sayı 6.339.960-a çatmış, əslində isə bu vaxt statistikaya əsaslanmayan

⁹ bax: Soner Doğan. İraq Türkmenleri, Araştırma 68, İNSAMER, Haziran 2018.

¹⁰ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cild 19, səh. 84.

İraqdakı türkmanların sayı 300 mini keçmişdi. Türkmanlar İraq əhalisinin üçüncü əsas hissəsini (ərəb və kürdlərdən sonra) təşkil edir”.

Daha sonra müəllif müxtəlif mənbələrə istinad edərək İraq türkmanlarının say demoqrafiyasının tarix boyunca dəyişmə dinamikasını izləyir: “İraqda yaşayan türksoylu əhalinin sayının azaldılmasında xüsusilə canfəşanlıq edən ingilislər 20-ci illərə aid rəsmi hesabatların birində türkmanların sayını 60 min göstərirlər. 50-ci illərin sonunda bu rəqəm 300.000, 1965-ci ildə 780.000, 1987-ci ildə 1.500.000, 1990-cı ildə 2.000.000, 1996-cı ildə 2.500.000, 2008-ci ildə 2.800.000 olmuşdur. Bu hesablamalarda qeyri-dəqiq rəqəmlərin özünü göstərməsilə bərabər sistemli araşdırmanın aparılmadığı da nəzərə çarpır”.¹¹

Türkiyəli tədqiqatçı alim Selim Özarıslan “İraq Türkmenleri ve Din Anlayışları” məqaləsində İraq türkmanlarının sayı barədə statistik məlumatları incələyərək müəyyən nəticələrə gəlib-ç çıxır. O, Ziyat Köprülünün “İraqda türk varlığı” kitabına istinadən İraqda 2.5 milyon nəfərə yaxın türkmanın yaşadığını qeyd edir. Daha sonra müəllif yazır: “İraqda yayımlanan rəsmi mənbələr türkmanları 0.2% olaraq göstərsə də, türkmanların real sayı 12% civarındadır”.

İraq türkmanlarının sayının keçmişdə süni surətdə azaldıldığını bəzi mənbələrdəki məlumatlar da sübut edir. Türkiyəli tədqiqatçı Ferhat Güngör “Orta Şərq mizanında İraq türkmanları və gələcəyi” məqaləsində qeyd edir ki, hazırda İraq türkmanlarının say nisbəti 10-13% təşkil edir və İraqda 2.5-3 milyon nəfərlik bir türk kimliyi mövcuddur.¹²

BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının xüsusi məruzəçisi hollandiyalı diplomat Max van der Stoel

¹¹ Səkinə Qaybalyeva. İraq-türkman folklor mühiti, səh. 15.

¹² bax: Uluslararası Sosial ve Eğitim Bilimleri Dergisi, cilt 1, sayı 2, Aralık 2014.

BMT Baş Assambleyasının qətnamələrinə uyğun şəkildə hazırladığı 74/1991 və 74/1993 sayılı "İraqda insan haqları pozuntuları" adlı hesabatlarda qeyd edirdi: "Türkmanlar İraqda üçüncü böyük etnik qrupu təşkil edir. Kökü Orta Asiyaya gedib-çıxan bu toplumun İraqda məskunlaşdığı tarixin üzərindən min il keçir. Hazırda İraqın qərbi və mərkəzi bölgələrində məskunlaşan türkmanların sıx yaşadıkları yerlər Mosul, Ərbil, Kərkük, Səlahəddin və Diyalə vilayətləridir. Sayları 2.5 milyon otür".¹³

Keçmiş illərdə əhalinin siyahıyaalınması ilə bağlı yayılan bütün rəsmi statistik məlumatlarda türkmanların sayını reallıqla əlaqəsi olmayan rəqəmlərlə ifadə edib, həmişə onların sayını əhalinin ümumi sayına nisbətə sabit şəkildə 2% göstərməyə çalışmışlar. Əcnəbi tədqiqatçılar da öz araşdırmalarında, əsərlərində və xüsusilə ensiklopediyalarında bu mənbələrə istinad edib həqiqətdən uzaq statistik rəqəmlər irəli sürmüşlər. Diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, İraqda hökm sürmüş rejimlər türkmanların sayı barədə düzgün hesablamalar aparmamışlar, reallıq bu qurumların iddialarını puça çıxarır. Belə ki, İraq Planlaşdırma Nazirliyinin açıqladığı statistik məlumatlarda yer alan rəqəmləri bəsit riyazi hesablamalarla təkzib etmək olar. 1981-ci ilin təxmini statistik məlumatlarına görə türkmanların yaşadığı bölgələrdə əhalinin sayı belədir: Mosul - 1.227.215 nəfər, Səlahəddin - 420.067 nəfər, Kərkük - 567.957 nəfər, Diyalə - 637.778 nəfər, Ərbil - 632.252 nəfər. Beləliklə, bu bölgələrin ümumi əhalisinin sayı 3.467.269 nəfərə çatır. Elə həmin təxmini məlumatlara görə İraqın ümumi əhalisi 13.669.689 nəfərdir. Türkman əhalisinin sayının sabit nisbəti 2% olaraq götürülsə, onların sayını 273.393 nəfər qəbul etməliyik. Halbuki, türkmanların da yaşadıkları yuxarı-

¹³ <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3032>

da göstərilən bölgələrdə əhalinin ümumi sayı 3.467.269 nəfərdir. Deməli, əslində türkmənlər əhalinin 7.88%-ni təşkil edir və göstərilən bölgələrdə hər 100 nəfərdən demək olar ki, 8-i türkməndir.

Məlumdur ki, 1960-cı ilə qədər Kərkükün ümumi əhalisinin 95%-ni türkmənlər təşkil edirdi, lakin on minlərlə ərəb ailəsinin və kəndlərinin dağıdılmasından sonra xeyli kürdün Kərkükə köçməsi türkmənlərin say nisbətinin 95%-dən 75%-ə düşməsinə səbəb oldu. 1947-ci ildən 1987-ci ilə qədər 40 il ərzində həyata keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınması əsasında sadə hesablamada əməliyyatı apararaq görürük ki, Kərkük mühafizəsində türkmənlərin sayı ümumi əhalinin yalnız 5,19%-i kimi göstərilir. Bu faizi 1987-ci ilin statistikasına görə İraq əhalisinin ümumi sayı ilə müqayisə etdikdə Kərkük şəhərinin əhalisinin sayı 400.830 nəfər olur. Bu halda türkmənlərin say nisbətini 75% götürsək, bu mühafizədə onların ümumi sayı 800.622 nəfərə çatır. Hesablamalarda 1981-ci ilin təxmini statistik məlumatlarına əsaslanaraq, bu mühafizədəki əhalinin ümumi sayı 4.15% nisbətdə olmaqla 664.000 nəfər müəyyən edilir. Mühafizədəki türkmənlərin sayı isə ümumi əhalinin 75%-ni təşkil etməklə 498.000 nəfər olur.

Buna uyğun olaraq bəzi Qərb tədqiqatçıları İraqın 25 milyon əhalisindən 2.080.000 nəfərin türkmən olduğunu təxmin edir. Patrick Clawson İraq türkmənlərinin ümumi əhalinin təxminən 9%-ni təşkil etdiyini bildirir.¹⁴ Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 2015-ci ildə İraqda türkmən əhalinin sayının 3 milyon nəfər və ya İraq əhalisinin 13%-ni təşkil etdiyini bəyan etmişdir.¹⁵ Əhalinin say nisbətindən sonra türkmənlər İraqda üçüncü ən böyük etnik qrup sayılırlar.

¹⁴ Conference Report. Iraqi Turkmen: The Human Rights Situation and Crisis in Kerkuk, 2007.

¹⁵ <https://www.unpo.org/members/7878>

Türkman qəbilə və tayfaları

Türkman qəbilələri əl-Çuzz soyundan törəmişdir və 22 tayfadan ibarətdir.¹⁶ Deyirlər ki, əl-Çuzz əslində “Oğuz” sözünün qısaldılmış formasıdır.¹⁷ Qeyd edildiyi kimi türkmanlar müxtəlif qəzalara, nahiyələrə, kəndlərə və bölgələrə səpələnmişlər.

Bayat türkman qəbiləsinə Qara Ulus, Qənbər ağa, Cairiyyə, Bəndəli, İlxanlı, Cəlili, Dəmirçi, Şahsevən, Dələlvə (Dəli Vəli), Mərağə, Gülbani, Yəqubiyyə, Dağirə, Saraylı, Vəndavi, Pir Nəzir (Pir Nəzar), Fərhatlılar (Fərhat), Seyidlər, Tatəran, Sarayliyə, Xətlan, Qəsəbəliyə, Həşəkli (Həsəkli), Kəhyələr (Muradlı), Səfük (Səfuk), Şeyxlər və Cicən (Çeçen) tayfaları daxildir.

Bayat qəbiləsinin məskənləri bir neçə bölgədə yerləşir: Sədiyyə, Şəhriban, Məndəli, Zərəbiyyə, Qəzaniyyə, Mənsuriyyə əl-cəbəl, Bədrə, Xanəgin, Qara tərə və Kifri. Bununla yanaşı əhalinin ən böyük sıxlığı Tuz Xurmatu bölgəsində və Kərkük şəhərinin mərkəzində müşahidə olunur.

Tələfər və onun ətrafında yerləşən tayfalar bunlardır: Əlixan bəy, Pir Nəzir, Həmat, Fərhat, Davudi, Hila və Ali-Hərbu.

Tuz Xurmatuda da bu tayfalar məskunlaşıb: Bəndər, Cayırlı, Qənbər ağa, Qaranas və Əssafi.¹⁸

Azərbaycan türkcəsinin ləhcələrindən hesab edilən İraq türkmanlarının dili bir sıra hallarda regionda millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

¹⁶ Bəzi tədqiqçilər tayfaların sayını 24 göstərirlər (Ərşad Hörmüzi və Əziz Qadir Samançı).

¹⁷ bax: Mahmud əl-Kaşğari və Abbas Əzzavi.

¹⁸ bax: Ərşad Hörmüzi. Türkmanlar və İraq yurdu.

Həbib Hörmüzi və Əkrəm Pamukçı. İraqda Türkman tayfaları.

1. *Ərşad Hörmüzi*. Türkmənlər və İraq yurdu, "əl-Dar əl-ərəbiyyə" ensiklopediya nəşriyyatı, III tamamlanmış nəşr, 2005.
2. *Casim Məhəmməd Cəfər*. Türkmənlərin soykökü haqqında məlumatlar, "Ərəb ümməti" tədqiqat mərkəzi, Mesopotamiya, Bağdad-Cenevrə, "Kəlimə Hurra" nəşriyyatı, Beyrut, I nəşr, 2009.
3. *Həbib Hörmüzi və Əkrəm Pamukçı*. İraqda türkmən tayfaları, Kərkük, 2004.
4. *Zahiyyə əl-Nəcəfi*. Türkmənlərin soykökü və onların Şərqi Şamda – İraqda yerləşmə tarixi, "Ərəb ümməti" tədqiqat mərkəzi, Mesopotamiya, Bağdad-Cenevrə, "Kəlimə Hurra" nəşriyyatı, Beyrut, I nəşr, 2009.
5. *Abbas Əzzavi*. İki işğal arasında İraq tarixi, 1-ci cild, 1991.
6. *Fazil Hüseyn*. Mosul problemi, ictimai rəydə İraq-İngilis və türk diplomatiyasına dair tədqiqat, "əl-Rabitə" nəşriyyatı, Bağdad, 1955.
7. *Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Kaşğari*. Divan lüğət əl-türk, I cild.
8. *Əziz Qadir Samançı*. İraq türkmənlərinin siyasi tarixi, "əl-Saqi" nəşriyyatı, I nəşri, 1999.
9. *Faruq Abdullah Əbdürrəhman*. İraqda türkmənlər və tarix, "Muxtar" nəşr və tərcümə müəssisəsi, I nəşri, Bağdad, sentyabr, 2010.
10. Türkiyə Diyanət Vəqfi İslâm Ansiklopedisi.
11. *Soner Doğan*. Irak Türkmenleri, Araştırma 68, İNSAMER, Haziran 2018.
12. Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, cilt 1, sayı 2, Aralık 2014.
13. *Səkinə Qayıbalıyeva*. İraq-türkmən folklor mühiti, Bakı, 2020.
14. <http://data.un.org/en/iso/iq.html>
15. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3032>
16. Conference Report. Iraqi Turkmen: The Human Rights Situation and Crisis in Kerkuk, 26-27 March 2007, the European Parliament, Brussels.

GÖRKƏMLİ TÜRKMAN XADİMLƏRİNİN İRAQ TARİXİNDƏKİ YERİ VƏ ROLU

• **Aynur CƏLİLOVA**

*AMEA Folklor İnstitutu, Folklorun toplanması
və sistəmləşdirilməsi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
fil.ü.f.d.,dos.*

• **Dr. Naznaz TEVFİQ**

*Səlahəddin Universiteti, Ərbil
Xalq Ədəbiyyatı bölümünün müəllimi*

Tarix boyunca İraq türkmanları arasından bütün sahələri əhatə edən görkəmli şəxsiyyətlər çıxmışlar. Onların arasında həm məşhur dövlət və siyasət xadimləri, həm elm adamları, həm də incəsənət xadimləri çoxdur. Bu şəxsiyyətlərin hər biri türkman tarixində özünəməxsus iz qoymuşdur. Məqaləmizin həcmi türkman elindən çıxmış görkəmli şəxsiyyətləri tam əhatə etməyə imkan vermədiyi üçün burada yalnız ən məşhur simalardan bəhs etməyə çalışacağıq.

Türkman mənşəli dövlət adamları və siyasi xadimlər

İraq türkmanları nəinki yaşadıkları bölgədə, həmçinin o ərazilərdən çox-çox uzaqlarda da hərbi güc və siyasi zəka baxımından məşhur olmuşlar. Öncə bunu qeyd edək ki, türk Səlcuq əmirləri İraq

və İraqətrafı ərazilərdə bir neçə dövlət qurmuşlar. Mövzumuz İraq türkmənləri olduđu üçün bunlardan yalnız Mosulda qurulmuş Mosul Atabəyləri dövlətini, Ərbildə qurulmuş Bəni-Zeynəddin Kiçik əmirliyini və Kərkükdəki Bəni-Qıpçaq əmirliyini qeyd etməklə kifayətlənirik.

Mosul Atabəyləri dövləti təxminən əsr yarım (XII əsrin əvvəli-XIII əsrin ortaları) mövcud olmuşdur.¹ İmadəddin Zəngi ibn Qasimüddövlə Ağsonqur bu dövlətin ən tanınmış simasıdır. “O, IV Səlcuq hökmdarı Məlik şah bin Arslanın yaxın qohumu olmuşdur. Sultan Məlik şahla Ağsonqur həm də uşaqlıq dostu olublar. Qasimüddövlə ləqəbini Ağsonqura Məlik şah vermiş və onu 1084-cü ildə Hələbə vali təyin etmişdir”.²

Bu dövlətin əsas simalarından biri də Ağsonqurun oğlu İmadəddin Zəngidir. Səlcuq sultanı onu Vasit, Bağdad və Mosul şəhərlərinə hakim təyin etmişdi. İmadəddin Zəngi “1146-cı ildə Cəkr qalasının mühasirəsi zamanı öldürülmüşdür. Onun ölümündən sonra Mosul atabəyliyi iki hissəyə – Mosul və Şam atabəyliklərinə parçalanmışdır. Tarixi mənbələrə görə, bu dövlətin ərazisi Tikrit şəhərindən Livan ərazisinədək, Mosul və Ərbildən Azərbaycan sərhədlərinədək uzanırdı. Mosul Atabəyliyi zahirən səlcuqlara tabe olsa da, müəyyən mənada müstəqil idi. Mövcud olduđu müddətdə yaxşı idarə aparatına malik olmuşdur. Mosulda çoxlu elm ocaqları, mədrəsə və s. fəaliyyət göstərmiş, öz dövrünün ən tanınmış müsəlman şəhərlərindən biri olmuşdur”.³

Mosul Atabəyliyiinin sonuncu hökmdarlarından biri Bəhrəddin Luludur. O da sələflərinin yolu ilə gedir, elm və mədəniyyətin tərəqqisinə fikir verirdi. Məhz onun zamanında Bədriyyə mədrəsəsi şöhrətləndi. Bəd-

¹ Xıdrov Cavansir. İraq türkmənləri (Qısa tarixi, ictimai-siyasi və ədəbi məlumat), səh. 15.

² yenə orada, səh. 16.

³ yenə orada, səh. 16-17.

rəddin Lulu şeirə, sənətə yüksək qiymət verir, asudə vaxtlarını musiqiyə həsr edirdi.⁴

Ərbildə qurulmuş Bəni-Zeynəddin Kiçik əmirliyi onun qurucusu Zeynəddin Əli Kiçik ibn Bəytəginin adını daşıyır. Uşaqlıq dostu İmadəddin Zəngi 1146-cı ildə vəfat etdikdən sonra Zeynəddin onun oğlanları arasında baş verəcək nifaqın qarşısını alır. Sonra o, İmaddədinin oğlu Seyfəddin Qazinin ordusuna başçı təyin edilir. Zeynəddin Əli Kiçik 1168-ci ildə Ərbildə vəfat etmişdir. Tarixçilər, xüsusilə İbn əl-Nəsr onun döyüş şücaətini, sədaqət və səxavətini çox yüksək qiymətləndirmişdir.⁵

Türkman tarixinin böyük şəxsiyyətlərindən biri də Səlahəddin Əyyubinin yeznəsi, Ərbil hakimi Müzəffərəddin Gökbörüdür (1154-1233). O, yuxarıda adı çəkilən Zeynəddin Əli Kiçik Bəytəginin oğludur. Atasının ölümündən sonra hakimiyyət onun kiçik qardaşı Zeynəddin Yusifə keçmişdir. Bir müddət hakimiyyəti əldən verən Gökbörü Mosul və Hələb bölgəsinin hakimi Səlahəddin Əyyubinin təbəəliyinə keçərək onun ordusunda vuruşmuşdur. Qəhrəmanlığına və diribaşlığına görə Əyyubi 1186-cı ildə bacısı Rəbiəni Müzəffərəddin Gökbörüyə ərə vermiş və onu Samsat, Harran və Urfaya hakim təyin etmişdi. 1190-cı ildə Ərbilin də hakimiyyəti Gökbörünün əlinə keçdi. O, hər b sənətini mükəmməl bilirdi, səlibçilərin Şərqdən qovulmasında və Qüdsün alınmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdi. Tarixçilərin verdiyi məlumata görə, Gökbörü dul qadınlar, qocalar, yetimlər üçün sığınacaqlar tikdirir, köməyə ehtiyacı olanlara xidmətçilər təyin edir, südəmər körpələr üçün süd anaları ayırırdı.⁶ Müzəffərəddin Gökbörü müharibədə həlak

4 yənə orada, səh. 17.

5 yənə orada, səh. 17.

6 Murat Gökhan Dalyan, Özge Özgür Bayır. 12. Yüzyılda Türk-İslam Toplumunda Sosial Refah Ve Sosial Hizmetlerin Tarihsel Kökleri: Hayırseverlik Uygulamaları Bakımından Erbil Hâkimi Muzafereddin Gökbörü Örneği, səh. 1690.

olmuş kişilərin dul qadınları üçün evlər tikdirir, korların müalicəsi üçün xəstəxanalar açır, səhralara su çəkdirir, hər il Peyğəmbərin doğum günündə mövlud mərasimi keçirir, kasıblara hər gün sədəqə verirdi. XIV əsr tarixçisi Əbdürrəşid əl-Bakuvi Gökbörünü "İslam qazısı, cəsur və əliaçıq" ifadələri ilə tərif edirdi.⁷ Onun türbəsi Ərbil şəhərində yerləşir və türkmənlərin ziyarət yeridir.

Kərkük Qıpçaq əmirliyinin təsisçiləri Eyvaqiyyə (yaxud Eynaniyyə) türkləri, ən məşhur hökmdarı isə Qıpçaq ibn Arslantaş ət-Türkmani olmuşdur. Qıpçaq əmirliyi əvvəlcə Kərkükdən və Şəhrzurdan (ətraf rayonlarla birgə) ibarət idi, Kərkük şəhəri, Süleymaniyyənin indiki ərazisi, Şəhrzur bütövlükdə bura daxil idi. İmadəddin Zəngi tərəfindən əmirlik süquta uğrasa da, sonralar Kərkük Qıpçaq əmirliyi yenidən bərpa olundu və Mosul Atabəyliyindən ayrıaraq xilafətin tərkibinə keçdi.⁸

Mosul və Hələb bölgələrinin hakimi (1174-1193) Səlahəddin Əyyubi görkəmli hərbi və siyasi xadim kimi tarixdə məşhurdur. Səlib yürüşlərinə qarşı apardığı uğurlu mübarizə ilə və müqəddəs Qüds şəhərini səlibçilərdən azad etməklə o, öz adını türk və İslam dünyası tarixinə qızıl hərflərlə yazmışdır. Bəzi mənbələr onun kürd olduğu ehtimalını irəli sürsə də, tarixi faktlar onun Azərbaycan əsilli türk olduğunu göstərir.⁹ S.Əyyubi Ərbil hakimi M.Gökbörü ilə yazışmalarında türk dilindən istifadə edirdi. Heç bir dövlət başçısı tabeliyində olan şəxsin dilində danışmaz, bu fakt onların hər ikisinin türkmən olduğunu sübut edir. Nurəddin Zənginin sarayında hökmdara yaxın adamlar, dövlətin əsas sütunları türkmən əsilli zadəganlar, məmurlar idi, Səlahəddinin

⁷ Bakuvi Ə. Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar, səh. 80.

⁸ Xıdroy Cavansir. İraq türkmənləri (Qısa tarixi, ictimai-siyasi və ədəbi məlumat), səh. 18-19.

⁹ Elçibəy Əbülfəz. Bütöv Azərbaycan yolunda, səh. 162.

atası da Zəngi sarayının əmirilərindən olmuşdur.¹⁰

Monqol işğallarından sonra Ərbil, Şəhrzur bölgələrinin hakimi olmuş Məhmət Saru, Şəmsəddin Sevinc kimi türkman bəyləri adları qeyd edilməyə layiq olan dövlət adamları kimi İraq-türkman tarixində yer tuturlar.

İraqda hakimiyyətdə olmuş Döndü (Tandu) xatun diplomatik maneərlər edən, Bağdadı hakimiyyəti altında saxlayan türk qadın hökmdar kimi tanınır. Bağdad sultanı Üveys oğlu Hüseynin qızı, Cəlairilər sülaləsinin yeganə qadın hökmdarı Döndü xatun müharibələrə qatılmış, Bağdad, Bəsrə, Vasit, Kərkük, Şüştərdə hökmranlıq etmişdir (1410). Qaraqoyunlular Bağdadı ələ keçirdikdən sonra o, Teymurun oğlu Şahruxun himayəsinə sığınmış və Xuzistanda hakimiyyət sürmüşdür. Döndü xatunun ən mühüm xidmətlərindən biri dağılmaqda olan Cəlairilər dövlətinin parçalarını bir yerə toplayıb vahid dövlət halında birləşdirməsidir. Onun qurduğu dövlət ölümündən 13 il sonra da oğlu Sultan Üveysin başçılığı ilə davam etmişdir.¹¹

Taclı Bəyim türkman tarixinin ən məşhur qadın simalarından biridir. O, Şah İsmayıl Səfəvinin sevimli xanıdır. Taclı Bəyimin əsl adı Şahbigədir, Mosullu tayfasından Həməzə bəy Bəktəşinin oğlu Mihmad bəyin qızıdır. Başqa mənbələrə görə, Şamlu türkmanlarından Abidin xanın qızı olduğu deyilir. Onun yay qurub ox atan, qılınc çalan qəhrəman qız olduğu, hətta güləşdə qardaşı Durmuş xana qalib gəlməsi rəvayət edilir. Taclı adını ona Şah İsmayıl vermiş və ömrünün axırına qədər onu əziz tutmuşdur.¹² Taclı Bəyimin Çaldıran vuruşmasına qatılması da onun qəhrəman, qorxmaz türk qızı olmasından irəli gəlirdi.¹³ O, Səfəvi dövlətinin

10 yux. mənbə, səh. 162.

11 Bahriye Üçok. İslam devletlerinde türk naibeler ve kadın hükümdarlar, səh. 54.

12 Minahanım Tekleli (Nuriyeva), Feride Aliyeva. Taclı Begüm'ün Hayatı Hakkında Yeni Olgular.

13 Tufan Gündüz. Şah İsmailin eşi Taclı Begüm, səh. 224.

idarəçiliyində həlledici nüfuza sahib idi, Şah İsmayılın ölümündən sonra ögey oğlu Təhmasibin hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynamışdı. Tarixçilər Şah İsmayılın Ərdəbildəki Cənnətsaray türbəsini Taclı bəyimin tikdirdiyini yazırlar.¹⁴

Səfəvilər sarayında və ordusunda görkəmli türkman sərkərdə və əmirlər az deyildi, onlar şaha ən yaxın adamlar hesab olunurdu (Heydər Sultan Çabuk, Süleyman bəy Türkman, Əmir xan Türkman Mosullu, Məhəmməd xan Türkman Mosullu və b.). Əmir xan Mosullu Səfəvilərin xüsusi etimad etdiyi sərkərdələrdən idi və Səfəvi şahı Məhəmməd Xudabəndənin zamanında Azərbaycanın hakimi təyin olunmuşdu.¹⁵

Türkmanların təhsil alması və maariflənməsi sahəsində xüsusi xidmətləri olmuş Əli Paşa Mahmud (Əli Doğramaçı) 1869-cu ildə Ərbil qalasının Saray məhəlləsində doğulmuşdur. Əli Doğramaçı 1907-ci ildən 1913-cü ilə qədər Ərbildə bələdiyyə sədri, Məlik Feysəlin hakimiyyəti zamanında millət vəkili olmuşdur. İraqın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərindən danışırkən Ehsan Doğramaçı kimi tanınan Ehsan Əli Paşanın adını çəkməmək olmaz. Ehsan Doğramaçı 1915-ci ildə Ərbil qalasının Saray məhəlləsində doğulmuşdur. İraqda və ölkə xaricində təhsil almış alim 1967-75-ci illər arasında Hacəttəpə Universitetində çalışmış, 1985-ci ildə Türkiyədə Bilkənt Universitetini təsis etmişdi. Hazırda müxtəlif sahələrdə çalışan bir çox istedadlı türkman bu universitetin məzunudur. Geniş miqyaslı xeyriyyəçilik fəaliyyətinə görə “türkman millətinin atası” ləqəbini qazanmış Ehsan Doğramaçı 2000-ci ildə vəfat etmişdir.

İraq türkmanlarının arasında böyük nüfuza sahib siyasi xadimlərdən biri də Əbdülxaliq Əhməd Mahmud Çələbidir. O, 1918-ci ildə Ərbilin Saray məhəlləsində

¹⁴ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/285807>

¹⁵ Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, səh. 143.

doğulmuş, orta təhsil aldıqdan sonra Bağdadda hüquq fakültəsini bitirmiş, sonra millət vəkili kimi fəaliyyət göstərmişdir. Çələbi həm də İraq Türkman Cəbhəsini quranlardan biridir. Cəbhənin başında qardaşı Sinan Əbdülxaliq Çələbi dururdu. Ə.Ə.M.Çələbi 1989-cu ildə vəfat etmişdir. Onun babası Əhməd Çələbi də xeyriyyəçi kimi tanınırdı, təhsil alanlara maddi dəstək olur, onların layiqli kadr kimi yetişməsinə əlindən gələn köməyi əsirgəmirdi. Ərbilə ilk dəfə elektrik xəttini Əhməd Çələbi çəkdirmiş, un zavodu, buz sexi açmış, minlərlə adamı işlə təmin etmişdi.

Sənan Əhməd Ağa Qəssabın adı ilk türkman milli məclisini təşkil edən şəxs kimi tarixə düşüb. O, 1942-ci ildə Ərbilin Qala Təkyə məhəlləsində doğulmuş, Bağdadda hüquq təhsili almışdır. S.Ə.Qəssab əvvəlcə vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, sonra siyasət səhnəsinə qatılaraq "Türkman Qardaşlıq Ocağı"na rəhbərlik etmişdir. O, yalnız siyasi fəaliyyətlə kifayətlənməmiş, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur.

Din alimləri, fəqih və imamlar

İraq türkmanları elm aləminə də görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişlər. İslam dünyasında tanınmış din alimlərindən bəziləri türkman millətinə mənsubdur. Bunlardan biri Davud Məhəmməd Hüseyn 1099-cu ildə Ərbil Qalasının Təkyə məhəlləsində doğulmuşdur. Ərəb tarixçisi İbn Mustovfi onu böyük fəqih, ölməyən qazı adlandırır. Davud Məhəmməd Hüseyn 1177-ci ildə Ərbildə vəfat etmişdir, qəbri və türbəsi Ərbildə İmam Əhməd məqbərəsinin yaxınlığında yerləşir.¹⁶

İraqlı türkman din alimlərindən biri də Kufə şəhərində yaşamış İbnül-Fəsihdir (vəf. 1354). Onun "Müstəhsən əl-təraiq fi nəzm Kənz əl-dəqaiq", "Nəzm Mənar əl-ənvar", "Nəzm əl-Siraciyyə", "Həll rümuz"

¹⁶ Söyləyən: Məhəmməd Abdulla Yunis, 1960-cı il təvəllüdü, yazıçı, Ərbil. Toplayan: Bürhan Yəralı.

adlı əsərləri vardır.¹⁷

Elə din alimləri də vardır ki, onlar haqqında məlumat azdır. Bu cür türkmən fəqihlərdən biri Qivamuddin Kakidir. Onun XIV əsrdə İraqın Sincar bölgəsində yaşadığı yazılır.¹⁸ Abdülməcrid Qaraaslan təəssüflə yazır ki, o dövrdə yaşamış din alimlərinin hansının İraq türkmənı və ümumiyyətlə türk olmasını təsbit etmək çətindir. Odur ki, türkmən din alimləri haqqında məlumat azdır.

Keçən əsrin əvvəllərində də İraqda tanınmış, savadlı din alimləri yaşamışdır. Onlardan biri ərbilli üləma Mehridir. Tam adı Molla İbrahim Molla Fəttah olan, Ərbilin kübar Müəzzinzadə ailəsinə mənsub Mehri 1903-cü ildə Qala Təkyə məhəlləsində doğulmuşdur. İlk təhsilini 1910-cu ildə mədrəsədə almış, sonra təhsilini Bağdadda davam etdirərək ədəbiyyat, üsul, fiqh elmlərini mükəmməl öyrənmişdir. Din alimi kimi tanınmış, məscidlərdə xütbə oxuyaraq imamlıq etmiş, həm də tədqiqatçı alim, şair və yazıçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1942-ci ildə Ərbildə vəfat etmişdir.

Məhəmməd Sadıq Hüseyn 1927-ci ildə Ərbil qalasının Topxana məhəlləsində doğulmuşdur. 1949-cu ildə Bağdad Universitetinin hüquq fakültəsinə bitirmiş, bir neçə il vəkillik etmiş, sonra Ərbildə qazı olmuşdur. 1968-ci ildə Misirdə Qahirə Universitetində oxuyaraq magistr dərəcəsi almışdır. Mosulda, Bəsrədə, Bağdad-da qazılıq etmiş, sonra İraq Ali Məhkəməsində qazı işləmişdir. 2005-ci ildə vəfat etmişdir.¹⁹

Bəşir Xəlil Hacı Təfiq Əbdülvahid Dəmirçi 1956-cı ildə Ərbil qalasının Saray məhəlləsində doğulub. Təhsilinin ilk mərhələsini Ərbil, Dohuk şəhərlərində, Səlahəddin Universitetində aldıqdan sonra Beyrut Universitetində dini elmlər üzrə magistr və doktor

¹⁷ Abdülməcrid Qaraaslan. Ortadoğuda Türkmən fəkihler (İslam Hukukçuları).

Ortadoğuda Türkmənler (İraq, İran, Suriye) Sempozyumu, səh. 146.

¹⁸ yux. mənbə, səh. 144.

¹⁹ Söyləyən: Burhan Yaralı, 1947-ci il təvəllüdü, ali təhsilli, şair. Toplayan: Aynur Cəlilova.

dərəcələrini qazanmışdır. Daha sonra Sələhəddin Universitetində ərəb dili kafedrasının müdiri işləmiş, Ərbil məscidində imamlıq etmişdir. Həm dini, həm də siyasi xadim kimi tanınır, Bağdadda millət vəkili olmuşdur, hazırda da din alimi kimi fəaliyyət göstərir.²⁰

Şair və yazıçılar

İraq türkman ədəbiyyatının nümayəndələrini divan şairləri, aşuqlar, xalq şairləri və müasir dövr şairləri olmaqla 4 bölmədə qruplaşdırmaq olar.

Divan şeirinin ustadları Nəsimi və Füzuli sayılır. İraq türkman ədəbiyyatında bu şairlərin bir fərziyyəyə görə Türkmənelindən çıxdığı və doğum-ölüm illəri haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından fərqli məlumatlar verilir.²¹ Bu kimi sənətkarlar ortaq türk ədəbiyyatının nümayəndələridir. Çünki o dövr ədəbiyyatı hələ Azərbaycan-Türkməneli, Azərbaycan-Türkiyə ədəbiyyatı kimi bölgülərə ayrılmamışdı. Adlarını qeyd etdiyimiz ərazi üçün bircə bölgü vardı: türk, yaxud da türkman ədəbiyyatı. Məsələyə bu yöndən yanaşsaq, Füzuli və Nəsimi Azərbaycan şairləri olmaqla yanaşı, həm də Türkmənelinin şairləridir. Yəni onlar Azərbaycan ədəbiyyatına nə qədər aiddirlərsə, bir o qədər də İraq türkman ədəbiyyatına aiddirlər.

Azərbaycanda olduğu kimi İraq türkman ədəbiyyatında da sufi şeirinin zirvəsi Xətai hesab olunur. Xətai haqqında məlumatın bolluğunu nəzərə alaraq deyilənləri burada təkrar etmək istəmirik.

Həm Azərbaycanda, həm də İraqda az tanınan klassik şairlərdən biri sufi şair Bayrək Quşcuoğludur. Yaşadığı dövr XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəlləri hesab olunur, doğum və ölüm yeri haqqında dəqiq məlumat yoxdur, amma şeirlərindən Naxçıvanda doğulduğu, Bağdadda

²⁰ Bürhan Yaralı. Ərbin görkəmli şəxsiyyətləri, 2-ci hissə, səh. 174.

²¹ İbrahim Dakuki. İrak Türkmənləri. Dilləri, tarixləri, edebiatları, səh. 34.

öldüyü məlum olur. Əhli-həqq təriqətinə mənsub sufi şair olmuş, şeirlərində təriqət ehkamlarını təbliğ etmişdir. Quşçuoğlunun dili, üslubu türkman Kərkük ağzına çox yaxındır, bu da ömrünün əsas hissəsini İraqda türkmanlar arasında keçirdiyini göstərir.²²

XVIII əsrdə türkman şair-təzkirəçilər meydana çıxmış, divan şeirini zənginləşdirmişlər. Onların sırasında Bağdadlı Əhdi, Bağdadlı Ruhi, Novruzi, Bədri, Əsəd və başqalarının adlarını çəkmək olar. Əhdinin (ö.1002/1593-94) əsil adı Gelibolulu Əli və ya Əhməd yaxud Mehdidir. Özü isə təzkirəsində adını Əhdi ibn Şəmsi Bağdadi kimi qeyd etmişdir.²³ Bağdadlı Əhdinin “Gülşəni-şüəra” əsəri türkmanca yazılmış ilk nəsr əsərlərindən sayılır və müəllifə böyük şöhrət gətirmişdir. Adı “Şairlər bağçası” anlamına gələn təzkirəni daha da qiymətli edən onun məhz türk dilində yazılması və türk şairlərini əhatə etməsidir. Burada 150-dən çox şair haqqında ilk dəfə məlumat verilir, ümumilikdə isə 381 şair haqqında məlumat vardır. Müəllif özündən əvvəl yaşamış təzkirəçilərdən fərqli olaraq “Gülşəni-şüəra” əsərində İraq, İran, Azərbaycan, Osmanlı, Misir, Suriya şairləri haqqında dolğun məlumat vermiş, özündən əvvəlki təzkirəçilərin unuduğu şairləri öz əsərinə daxil etməklə orta əsrlər ədəbiyyatına işıq salmışdır. Əhdi Bağdadının təzkirəsi o dövr ədəbiyyatının öyrənilməsində tam, hərtərəfli qaynaq hesab olunur.²⁴

Bu dövrdə klassik ədəbiyyatla yanaşı aşıq şeiri də inkişaf etmiş, xeyli türkman aşığı yetişmişdir. Aşıq Ömər, Quloğlu, Cövhəri, Katibi İraq türkmanları arasında tanınmış aşıqlar kimi ad çıxarmışlar. “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” dastanlarının türkman variantı XVI-XVII əsrlərdə yaranmışdır.

²² bax: Aynur Cəlilova. Bayrək Quşçuoğlu.

²³ Hasan Gültekin. Əhdi-i Bağdadının Yayınlanmamış Şiirləri, səh. 39-51.

²⁴ Süleyman Solmaz. Gülşən-i-Şu'arə (Bağdatlı Əhdi), səh. 30.

Bu dövrdə şairlik istedadı ilə yanaşı cəsarəti, qorxmazlığı ilə seçilən qələm adamları da yaşamışdır. Belə şairlərdən biri Əbdürrəzzaq Novrəsdir. O, kef, eyş-işrət əhli olan Osmanlı sultanlarını və vəzirləri həcv etdiyinə görə Bursaya sürgün olunmuş, orada da ölmüşdür. Şairin türkmanca divanı və “Məbaliğ əl-hikəm” adlı əsəri olduğu deyilir.

XVIII-XIX əsrlərdə türkman ədəbiyyatında milli üslubda yazan şairlər meydana çıxmış, Ərbilli Qəribi və Abdulla Safi kimi görkəmli şairlər yetişmişdir. İlk dəfə olaraq “Türkmanca lüğət”in tərtibi də Abdulla Safinin adı ilə bağlıdır. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türkman ədəbiyyatında həm klassik üslubda, həm də yeni üslubda şeir yazan sənətkarlar çoxalmış, ocaqlar, dərnəklər, məclislər yaradılmışdır. XIX əsrdə klassik üslubda yazan İraq türkman ədəbiyyatı nümayəndələrindən Şeyx Rza, Ürfi və Faizinin adlarını çəkmək yerinə düşər.

XX əsrdən etibarən klassik üslubda yazan şairlər yerini yeni, müasir şairlərə vermişdir. Onların sırasında Hicri Dədə, Zeynalabdin, Baha və Rauf Görkəmi xüsusi seçilmişlər. Hicri Dədə divan ədəbiyyatı ilə realist ədəbiyyatı birləşdirib yeni neoklassik türkman ədəbi məktəbini yaratmışdır. O, əruz vəznli şeirləri ilə yanaşı heca vəznində rübai, xoryat da yazmışdır. Türkmanca əsərləri çox olsa da, bunlardan ikisi çap olunmuşdur: “Yadigari-Hicri” və “Tərcibənd”.²⁵

XX əsrin əvvəllərində İraq türkmanları arasında yeni, xalq şeiri tərzində yazan şairlər çoxalmışdır, onlardan Xıdır Lütfi, Məhəmməd Sadiq, Rəşid Akif Hürmüzlü, Nazim Rəfiq Qoçaq, Təvfiq Cəlal Orxan, Osman Məzlum, Məhəmməd İzzət Xəttat və başqalarını göstərmək olar. Bunlar əsasən heca vəznində yazan, amma klassik şeir ənənələrini yaşadan şairlərdir.²⁶

²⁵ İbrahim Dakuki. İrak Türkmenleri. Dilləri, tarixləri, edebiyatları, səh. 42.

²⁶ <https://silo.tips/download/irakta-kerkk-trk-edebiyat-giri>

Klassik üslubda yazan şairlərin öndə gələn İzzəddin Abdi Bayatlı hesab olunur. O, əruz vəznində sadə türkmən dilində qəzəl və mərsiyələr yazmışdır.

Bu dövrdə yaşayıb-yaratmış şair, folklorşünas, ədəbiyyatşünas alimlər ədəbi dilin sadələşdirilməsində, şifahi ədəbiyyat örnəklərinin toplanıb nəşr olunmasında xüsusi xidmət göstərmişlər. Onlardan biri də böyük türkmən tədqiqatçı-alimi Əta Tərzibaşıdır. Onun ayrı-ayrı vaxtlarda toplayıb nəşr etdirdiyi atalar sözləri, tapmacalar, xoryatlar, manilər, Kərkük şairləri və Dədə Qorqud hekayələri haqqında yazdığı məqalələr bu sahədə ilk nailiyyətlərdən hesab olunur.

Türkmən şeir və nəsr dilinin sadələşdirilməsi yolunda Tərzibaşı ilə yanaşı digər ədəbiyyatçı alimlər də fəaliyyət göstərmişlər. Əhməd Mədəni Əfəndi və Cavad Nəciboğlunun başladığı bu maarifçilik hərəkatı, Rıfat Yolçu, Əli Mərufoğlunun xidmətləri ilə davam etmişdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq sərbəst vəznə şeirlər yazan şairlər meydana çıxmış və türkmən dilində dəyərli nümunələr yaratmışlar. Bu şairlər əz əsərlərinin əksəriyyətini yeni çıxan jurnal və qəzetlərdə (“Bəşir”, “Qardaşlıq”) çap etdirirdilər.

Sərbəst şeir ustadlarından olan Nihat Ənvər Şükür İlxanlı Ərbildə tanınmış ailəyə mənsub idi. Onun “Yurd”, “Qardaşlıq ocağı” dərgilərində məqalələri və şeirləri çap olunmuşdur. Sərbəst şeirin digər nümayəndəsi Nəsrin Ərbillidir. O, türk dünyasında şeirləri ilə şöhrət qazanmış qadın yazıçılardandır. İraqda sərbəst şeirin görkəmli nümayəndələrindən olan Salah Novrəs türkmən şeirinin ən güclü nəfəslərindən sayılır.

İraq türkmənləri yazı və ədəbi dildə Türkiyə türkcəsinə müraciət etsələr də, məişətdə və şifahi yaradıcılıqda Azərbaycan türkcəsindən istifadə edirlər. Türkmən şivəsi və Azərbaycan türkcəsi bir-birinə çox yaxındır.

Türkmən ədəbiyyatında xalq şeiri üslubunda yazan

sənətkarlardan biri Mustafa Gökqayadır. Onun dördlük formasında yazdığı xoryat və manilər xalq arasında şöhrət tapmış, yeni ədəbi cığırın başlanğıcı sayılmışdır. Bu şeirlər sosial-məişət və satirik mövzuları əhatə edir. Nasih Bəzircan, Osman Məzlum, Əli Mərufoğlu, Burhan Yaralı bu ədəbi məktəbin davamçılarıdır. Burhan Yaralı əruz və heca vəznində çoxsaylı şeirlərin müəllifidir. Onun yaradıcılığına qəzəllər, təxmislər, xoryatlar, telli və cinas xoryatlar, tarixi əsərlər və s. daxildir. Xoryatlarının əsas mövzusunı yurd həsrəti, gördüyü haqsızlıqlar, qürbət acısı təşkil edir.²⁷

Tarixçi alim, şair, yazıçı Şirzad Şeyx Məhəmməd Şeyxoğlu (1956-2022) Ərbilin yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. 39 kitab müəllifi olan Şeyxoğlunun elmi əsərlərdən əlavə “Ərbil dastanı”, “Peyğəmbərin mövludu”, “Təxmisi-Rafatnamə” adlı şeir kitabları da vardır ki, bunlarda onun həm heca, həm də əruz vəznində şeirləri yer almışdır.

Folklorşünas alim və şairlərdən biri də kərküklü Aydın Əbdülcabbar Ömərdir (1952), ədəbiyyat aləmində Aydın Kərkük adı ilə tanınır. Şair hazırda Kərkükdə Ədəbiyyat birliyinin sədridir. Aydın Kərkük “İraq türkmən ağzında olan tapmacalar”, “Nazım Rafiq: həyatı, əsərləri”, “Şair Hicri Dədə: həyatı və əsərləri” kitablarının müəllifidir. Şairin “Yurd”, “Qardaşlıq ocağı” və “Kərkük birliyi” qəzetlərində şeirləri çap olunur.

Çağdaş türkmən ədəbiyyatının təmsilçisi kərküklü Mahmud Kasaboğlunun 2020-ci ildə qələmə aldığı İraq türkmən marşı vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış mükəmməl şeir nümunəsidir:

Gurgur Baba çağlar boyu çağlayan,
Düşmanların yürəğini dağlayan,
Türkmənləri bir-birinə bağlayan,
Türkməneli, Türkməneli yurdumuz.

²⁷ Burhan Yaralı. Hayat bağçesinnen yarpağlar. Şiir ve qoryat, səh. 209.

Gökbörünün sönməz qalır çırağı,
Türkmanlara yaxın etdi iraqı,
Dalğalanır şanlı türkman bayrağı
Türkmaneli, Türkmaneli yurdumuz.²⁸

İncəsənət xadimləri

Məşhur türkman müğənni Şəhabə Hüseyn 1891-ci ildə Ərbildə anadan olmuş, əvvəlcə məsciddə fəaliyyət göstərmiş, sonra isə muğam tərzinə keçmişdir. Onun bütün muğamlara yaxşı bələd olduğu deyilir. Şəhabə Ərbilin hörmətli adamlarının məclislərində və dini mərasimlərdə oxuyardı. Oxuduğu xoryatlar sadə xalq musiqisi tərzindədir. Sənətkar 1948-ci ildə Ərbildə vəfat etmişdir.²⁹

İraq türkmanları arasından çıxmış müğənnilər arasında Faiq Bəzirgan kimi tanınan Faiq Məhəmməd Sultanın adı xüsusi vurğulanır. O, 1918-ci ildə Ərbil qalasında doğulmuşdu, Şəhabədən dərs aldığı yazılır. Faiq Bəzirgan 1959-cu ildə radioda mahnılarını lentə yazdırmışdır. Müğənninin ifasında “Çıxdım havuz başına” adlı xalq mahnısı daha çox sevilirdi. Həmin mahnı vaxtilə Azərbaycan müğənnilərinin ifasında muğam təsnifi ilə bir yerdə oxunurdu. Mərhum xanəndə, muğam ustası Hacıbaba Hüseynov da bu təsnifə öz imzasını qoymuşdur.³⁰

Görkəmli səs ustadlarından biri də Hacı Cəmil İbrahimdir. Ona xalq arasında Hacı Cəmil Qabqabçı deyirdilər, çünki ulu babaları qabqab (taxtadan düzəldilmiş ev ayaqqabısı, çəkələk) ustası idilər. Müğənni 1904-cü ildə Ərbil qalasının Topxana məhəlləsində anadan olmuşdur. Deyilənlərə görə, “Əsli və Kərəm” dastanının şeir və bayatlarını avazla oxuyar, toylara, şənliklərə gedərdi.

²⁸ Söyləyən: Mahmud Kasaboğlu, 1966-cı il təvəllüdü, ali təhsilli, Altın Köprü.

Toplayan: Burhan Yaralı.

²⁹ Bühran Yaralı. Ərbil qalası keçmişlə indi arasında, səh. 57-83.

³⁰ Yux. mənbə, səh. 195.

Türkmanelində səsi və avazı ilə şöhrət tapmış, xalq musiqisinə töhfə vermiş müğənnilər arasında Heydər Əbdürrəhman, Yunis Mahmud, Məhəmməd Əhməd Ərbilli, Yunis Şakir, Şövkət Səid, Səlim Fəttah, Yaşar Şövkət, Yunis Tütüncü, Məhəmməd Nəccar, Casim Lətifin adlarını çəkmək olar. Şöhrəti İraq hüdudlarını aşan bu sənətkarların mahnıları Azərbaycanda da sevilir, oxunurdu.

Məhəmməd Əhməd Ərbilli 1933-cü ildə Ərbildə Təcil məhəlləsində doğulmuş, 60 il müğənnilik etmiş, 2022-ci ildə Ərbildə vəfat etmişdir. O, 1959-cu ildə radio üçün 200 mahnı yazdırmış, 20-dən artıq mahnısını isə repertuarına salmaq üçün Türkiyəli müğənni İbrahim Tatlısəə vermişdi. Onun "Mənim ipək yaylığım var, almağa gəlin", "Qoxladım bahar gülü", "Əsmərim sən, əsmərim", "Öldüm televizionun əlindən", "Qızlar, əl-ələ verin", "Yalla şofer" və başqa mahnılarını İ.Tatlısəə ifa etmişdir.

Müasir dövr türkman müğənnilərindən sayılan Səlim Fəttah Pirdavud bütün musiqi janrlarında ifa etməyi bacarır, səsi o qədər gurdur ki, ifa zamanı mikrofona ehtiyac duymur. O, 1954-cü ildə Ərbilin Ərəb məhəlləsində anadan olmuşdur. Səlim Fəttah xalq şənliklərində, toylarda, məclislərdə xoryat oxuması ilə seçilmiş, türkmanların ən mahir xanəndələrindən birinə çevrilmişdir. Oxuduğu türkman xalq mahnılarından "Sən kimsən qapımı çaldın", "Burdan bir gözəl geçti", "Bir məktub yazdırdım", "Dədəm, dədə, can dədə", "Yar necə, gülüm necə, öldüm səni görüncə" və s.-nin adını çəkmək yerinə düşər.³¹

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz müğənnilər ərbilidir. Onlarla yanaşı Kərkük, Tələfər, Tuz Xurmatu, Kifri və başqa bölgələrdən də məşhur müsiqi xadimləri çıxmışdır. Məsələn, Əbdülvahid Kuzəcioğlu, Sami

³¹ Burhan Yaranlı. Ərbilin görkəmli şəxsiyyətləri, 2-ci hissə, səh. 136.

Cəlali, Fəxrəddin Ərgeç, Əli Kaləli, İbrahim Rauf Tərzi və Məhəmməd Rauf Tərzi qardaşları, Əbdül-vahab (ləqəbi Haaba), Şahab Əhməd, Şahab Qassab, Məhəmməd Kuzəçi, Kor Kərim, Məhəmməd Əzzaq Nemət və başqaları Kərkük əsilli türkman müğənniləridir.

Qadın türkman müğənnilərin ən məşhuru Kərkük-qızıdır. Əsl adı Səlimə Əhməd olan müğənni 1928-ci ildə Kərkükün Avçı məhəlləsində doğulmuş, 2008-ci ildə Kərkükdə vəfat etmişdir. 1960-cı ildə İraq radiosunun açılışından bir il sonra səsinə lentə yazdıran ilk qadın müğənnilərdən olmuşdur. Kərkükqızı “Qara-qaş”, “Qəm gözüm qan ağlar”, “Kərkükün ətrafı dumandı”, “Gəzmə, ceyran, bu dağlarda” mahnılarını məharətlə ifa etmişdir.³²

Tuz Xurmatu müğənnilərindən ən məşhuru Əkrəm Tuzlu olmuşdur. Həmçinin, Əli Bəna, Şükrü Həyarə, Ənvər Əskər, Məhəmməd Tuzlu da xalq tərəfindən sevirlirdilər.³³ Tələfərli müğənnilərdən isə Yasin Yəhyaoglu, Hüseyn Tələfərli və başqaları gözəl səsi, avazı ilə xalqın rəğbətini qazanmışlar.

Türkman musiqçiləri opera və simfonik musiqi sahəsində də fəaliyyət göstərmişlər. Dünya miqyasında tanınmış opera solisti, professor Omər Türkmanoğlu belə sənətkarlardandır. O, 1975-ci ildə Ərbildə doğulmuş, 1995-2000-ci illərdə Bilkent Universitetinin “Musiqi və səhnə sənətləri” fakültəsində təhsil almışdır. Türkmanoğlu bir neçə beynəlxalq müsabiqəyə qatılaraq mükafatlar qazanmışdır. O, 1996-cı ildə Ankara Radiosunun Türk Xalq Musiqisi səs yarışmasında birinci yer, 2000-ci ildə Bakıda keçirilmiş Vokalçıların Bülbül adına II Beynəlxalq Müsabiqəsində dördüncü yer qazanmış, Beynəlxalq Operalia Şan Müsabiqəsində

³² söyləyənlər: Nebil Kuzəçi, 1961-ci il təvəllüdü, ali təhsilli, Kərkük; Nihat İlhanlı, 1958-ci il təvəllüdü, ali təhsilli, taqaüdcü, Ərbil. Toplayan: Burhan Yaralı.

³³ söyləyən: Türkeş Mehmet Abdullah, 1968-ci il təvəllüdü, Tuzxurmatı. Toplayan: Aynur Cəlilova.

40 iştirakçıdan biri olmuşdur. Dünyanın bir çox ölkəsində konsertlər vermiş Ö.Türkmanoğlu 2011-ci ildə ABŞ-da müəllifi olduğu "Həzrət İbrahimin uşaqları sülh duaçıları" musiqi layihəsini həyata keçirmişdir. 2017-ci ildə dosent, 2022-ci ildə isə professor elmi adını almış, 6 il Ankara Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti kimi fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda Türkiyədə yaşayır və işləyir.³⁴

İraqlı aktyor və rəssamların da arasında türkman mənşəli sənətkar az deyil. Onlardan bəziləri öz istedadını bir neçə sənət sahəsində göstərmişlər. Bunlardan biri də istedadlı rəssam və aktyor kərküklü Səlahəddin Əli Mərdandır. O, 1939-cu ildə Kərkükün Çay məhəlləsində doğulmuş, 1959-cu ildə Kərkükdəki Darülmüəllimdə teatr fakültəsini bitirmişdir. 1961-ci ildən başlayaraq rəssamlıqla məşğul olmuş Əli Mərdan həm də bir çox tamaşada aktyor kimi rolları ifa etmişdir (məsələn, "Əhlül-Məkkə", "Nəsrəddin Xoca" tamaşaları). Aktyor-rəssam "Nəsrəddin Xoca" komediyasını yazaraq səhnələşdirmiş və tamaşada özü baş rolunu oynamışdır.

Kərküklü Sərdar Sabir Köprülü (1950-1999), ərbilli İskəndər Osman Canbaz (1938-1994), xalq arasında "Paşa rəssam" çağırılan ərbilli Məhyəddin Əziz Əhməd (1929-2013) və b. İraqda rəssamlıq sahəsində öz sözünü demiş sənətkarlardan sayılırlar.

Ərbilli rəssam Cabir Pirdavud 1935-ci ildə Xanəbə məhəlləsində doğulmuşdur. Həm rəssam, həm də heykəltəraş kimi tanınan sənətkarın 1958-ci ildə Əbdülkərim Qasım zamanında hazırladığı sülh rəmzi olan göyərçin heykəli hələ də Ərbilin Salam meydanına gözəllik qatır.

Türkman mənşəli heykəltəraş-rəssamlar sırasında kərküklü İmad Çobanın xüsusi yeri vardır. O, 1963-cü

³⁴ Söyləyən: Omər Türkmanoğlu, 1975-ci il təvəllüdü, ali təhsilli, Ərbil. Toplayan: Riyaz Əziz Dəmirçi, 1974-cü il təvəllüdü, ali təhsilli, şair, Ərbil.

ildə Kərkükdə doğulmuş, ilk və orta təhsilini şəhərində aldıqdan sonra Bağdad İncəsənət İnstitutunun heykəltəraşlıq fakültəsini (1980-1985) bitirmişdir. O, 2004-cü ildə Türkiyədə Çanaqqala Şəhidlər xatirə kompleksinin və 2007-ci ildə İstanbulda Qurtuluş Savaşı abidə kompleksinin hazırlanmasında iştirak etmişdir. Kərkük şəhərinin dekorativ modeli və Kərkükün məşhur şəxsiyyətlərinin mumdan hazırlanmış heykəlləri İmad Çobanın ən məşhur əsərləridir.³⁵

Yunus Xəttat Şakir universal istedad sahibi idi. O, təkcə rəssam kimi deyil, xəttat, şair, aşiq, musiqiçi və musiqi alətləri ustası kimi də tanınırdı. Şakir 1933-cü ildə Ərbilin Xanəkə məhəlləsində doğulmuşdu. Saz və ud alətlərini hazırlayır, özü də bu alətlərdə gözəl ifa edirdi. Ərbil Qalasının rəsmi ilk dəfə çəkən rəssamlardan biri də Yunus Xəttatdır. Onun nəfis xətlə yazdığı şeirlər Ərbil bazarının içində qalmaqdadır. Sənətkar 2020-ci ildə Ərbildə vəfat etmişdir.³⁶

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Burhan Yaralı*. Ərbilin görkəmli şəxsiyyətləri, Təbriz, 2022, 681 səh.
2. *Burhan Yaralı*. Ərbil tarixindən səhifələr, Ərbil, 2014, 448 səh.
3. *Burhan Yaralı*. Ərbil qalası keçmişlə indi arasında, Ərbil, 2004, 200 səh.
4. *Əbdürrəhman Bakuvi*. Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar. Bakı, Şur, 1992, 176 səh.
5. *Aynur Cəlilova*. Bayrək Quşcuoğlu. Bakı, Səda, 2005, 200 səh.
6. *İbrahim Dakuki*. Irak Türkmənləri. Dilləri, tarixləri, edəbiyatları. İstanbul, 1970, 190 səh.
7. *Oqtay Əfəndiyev*. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 344 səh.
8. *Əbülfəz Elçibəy*. Bütöv Azərbaycan yolunda. Bakı, Nurlar, 2004, 376 səh.

³⁵ <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/irakli-ressam-coban-kerkuk-sadece-petroluyle-degil-sanatcilariyla-da-zengin-bir-schirdir/1410383>

³⁶ Burhan Yaralı. Ərbil tarixindən səhifələr, səh. 158-417.

9. *Murat Gökhan Dalyan, Özge Özgür Bayır.* 12. Yüzyılda Türk-İslam Toplumunda Sosyal Refah Ve Sosyal Hizmetlerin Tarihsel Kökleri: Hayırseverlik Uygulamaları Bakımından Erbil Hâkimi Muzafereddin Gökbörü Örneği. Tarih Okulu Dergisi (TOD). Aralık 2019 yıl 12, sayı XLIII.
10. *Abdülmecit Karaaslan.* Ortadoğu'da Türkmen fakihler (İslam Hukukçuları). Uluslararası Tarihde ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (İrak, İran, Suriye) Sempozyumu (8-10 mayıs Bilecik). Bilecik-2016.
11. *Cavanşir Xıdırov.* İraq türkmanları (Qısa tarixi, ictimai-siyasi və ədəbi məlumat). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 104 səh.
12. *Hasan Gültekin.* Ahd-i Bağdâdinin Yayınlanmamış Şiirleri III (ö.1002/1593-94). Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Yıl:2, Sayı:2.
13. *Süleyman Solmaz.* Gülşen-i-Şu'arâ (Bağdatlı Ahdi). Denizli, 2009, 317 səh.
14. *Minahanım Tekleli (Nuriyeva), Feride Aliyeva.* Taçlı Begüm'ün Hayatı Hakkında Yeni Olgular. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. Cilt 1/Sayı 4/ Aralık 2014.
15. *Tufan Gündüz.* Şah İsmailin eşi Taçlı Begüm. Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. Sayı 51.
16. *Bahriye Üçok.* İslam devletlerinde türk naibeler ve kadın hükümdarlar. Ankara, 1981, 217 səh.
17. *Burhan Yaralı.* Hayat bağçesinnen yaprağlar. Şiir ve qoryat. Erbil, 2022, 240 səh.
18. Türkman söyləyicilərdən alınmış müsahibələr.
19. https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/3bilgay_16.pdf
20. <https://www.biyografya.com/biyografi/12271>
21. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/irakli-ressam-coban-kerkuk-sadece-petroluyle-degil-sanatcilarıyla-da-zengin-bir-sehirdir/1410383>
22. <https://atesh.az/tarix/2152-selaheddin-eyyubi-turkdur.html>
23. <https://silo.tips/download/irakta-kerkk-trk-edebiyat-giri>
24. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8FI-M%C3%B6t%C9%99sim>

İRAQ TÜRKMƏNLƏRİNİN DİNİ İNANCLARININ TƏKAMÜLÜNDƏ TARİXİ VƏ SİYASİ AMİLLƏR

- **Ləman VAQİFQIZI (SÜLEYMANOVA)**

*AMEA Folklor İnstitutunun Təhsil
şöbəsinin müdiri, fil.ü.f.d., dos.*

- **Prof. Dr. Hussam Davud Hızır əl-ERBİLİ**

*keçmiş Bağdad Universiteti Kız Eğitim
Kolejində Abbasi ədəbiyyatı professoru*

İraq coğrafiyasında müxtəlif din, məzhəb və təriqətlərə məxsus insanlar birgə yaşayırlar. Bunun üstünə də milli fərqlilikləri gəlsək, bölgənin etnik və siyasi mənzərəsinin çox mürəkkəb olduğu qənaətinə gəlirik.

Etnik və dini müxtəliflik insanlarda birgəyaşayış mədəniyyətini formalaşdırır, onlara bir-birinin inancına, yaşam tərzinə hörmət etməyi öyrədir. Müxtəlif inanclara məxsus insanlar uzun müddət bir yerdə yaşadıqdan sonra onlar arasında münasibət tədricən istiləşməyə başlayır, mehriban qonşuluq, gözəl dostluq, qohumluq əlaqələri yaranır. İraq türkmənləri də aralarındakı məzhəb fərqliliklərinə baxmayaraq daim qarşılıqlı hörmət prinsipini əldə rəhbər tutmuş, bir-birinin inancına hörmətlə yanaşmışlar. Eyni xalqa mənsubluq onlar arasında birliyə əsaslı zəmin yaratmış, məzhəb fərqləri onları bir-birindən ayıra bilməmişdir. Son dövrlərdə İraqda baş verən hadisələr türkmənlər arasında ayrı-seçkilik salmağa münbit şərait yaratsa da, müəyyən istisnalara nəzərə almasaq, onlar mümkün

qədər milli birliyi qoruyub saxlamağa nail olmuşlar.

Aydındır ki, etnik və dini müxtəliflik dünyanın böyük güclərinə bölgəni istədikləri kimi qarışdırmaq, insanları bir-biri ilə düşmən edərək öz niyyətlərini asanlıqla həyata keçirmək imkanı da verir. Ancaq siyasi məqsədlər olmayanda insanların bir-biri ilə düşmənçilik etmək niyyəti olmur. Bu, İraqda da belədir, dünyanın başqa yerlərində də. Dövlətçilik ənənəsinin güclü olduğu yerlərdə etnik və dini rəngarənglik ancaq gözəlliyə, insanların qaynayıb-qarışmasına səbəb olur; bunun dünyada ən mükəmməl örnəyi Azərbaycan sayıla bilər. Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqlar və müxtəlif inanc sahibləri xarici düşmənlərə qarşı bir yumruq kimi birləşə bilirlər. 44 Günlük Müharibə bunun ən bariz örnəklərindən sayıla bilər. İraqda isə etnik və milli müxtəlifliyi, təəssüf ki, dünyanı yenidən dizayn etmək istəyən güclər qarşıdurma yaratmaq üçün alətə çevirmək istədilər. Bu işdə onlar tərəfindən yaradılan və maliyyələşdirilən İŞİD terror təşkilatının xüsusi rolu oldu. İŞİD İraq və Suriya ərazisindəki türkmanların bu bölgələrdən köç etməsinə, onlar arasında siyasi qarşıdurmaların baş verməsinə səbəb oldu. Düzdür, bu terror təşkilatının bölgədə yaşayan hər bir xalqa ziyanı dəymişdir, amma türkmanlar qədər İŞİD-dən zülm görən ikinci xalq bölgədə olmamışdır.

İraq türkmanları vahid bir xalq olsa da, onların arasında da din və inanc fərqlilikləri müşahidə edilir. Bu fərqliliklərin topluma necə təsir etdiyini öyrənmək üçün türkman inanc sistemi dərinədən öyrənilməlidir.

Türkmanların islamlaşma prosesi

İraq türkmanlarının İslam dinini qəbul etmələri ikinci xəlifə Ömər bin Xəttabın dönəmində baş vermişdir. Bu baxımdan İraq türkmanları İslam dinini daha tez qəbul etmiş türk toplumlarından biri sayıla

bilər. Hətta söyləyici Burhan Yaralı daha da irəli gedərək, “türkman” sözünün “türk” və “iman” kəlmələrinin birləşməsindən yarandığını, imanlı türk anlamına gəldiyini deyir. Onun fikrincə, türkmanlar İraqa köçdükləri zaman İraq türkləri adlanırdılar, ancaq İslamı qəbul etdikdən sonra türkman adını aldılar.

Məzhəb bölgüsü

İraq türkmanlarının böyük əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarətdir. Onlar iki böyük məzhəbə – şiə və sünni məzhəblərinə mənsubdurlar. Şiələrin əksəriyyəti cəfəri qoluna, sünnilər isə əsasən hənəfi və şafii məzhəblərinə aiddir.

İraq türkmanlarının məzhəb bölgüsünü öyrənmək üçün türkman əhalinin sıx yerləşdiyi ərazilərə baxmaq lazımdır. Araşdırmalarda qeyd edilir ki, türkmanların ən böyük şəhərlərindən biri olan Tələfərdə Osmanlı dönəmində sünni hənəfilər ilə bəktaşilər birgə yaşayırdı, bir-biri ilə yaxşı yola gedirdi. Müasir dövrdə isə Tələfərdəki şiə və sünni əhalinin sayı barədə fərqli məlumatlar verilir: “Kimi 85 faiz əhalinin sünni, 15 faizin bəktaşi sufisi, kimi 75 faizin sünni və 25 faizin şiə, kimi də 50-55 faiz əhalinin hənəfi, 10 faizin bəktaşi, 35-40 faizin isə şiə olduğunu yazır. Amma 50 faizin sünni (hənəfi), 40 faizin şiə və 10 faizin bəktaşi olması barədə dr. Ahmet Tələferlinin verdiyi məlumat həqiqətə daha uyğun görünür”.¹

Başqa mənbələrdə bundan fərqli fikirlərə rast gəlirik: “Dəqiq bir rəqəm verilməməklə yanaşı, Tələfərdə yaşayan türkmanların 70 faizinin şiə, 30 faizinin isə sünni olduğu bilinir”.² “Türkman əhalinin yarıya qədəri şiə məzhəbinə bağlıdır”.³ Göründüyü kimi

¹ Burhan Yaralı. 1947-ci il Ərbil təvəllüdü sair, yazar və araşdırmaçıdır, hal-hazırda Almaniyada yaşayır.

² Duman Bilgay. Saddam Sonrası Döneminde İraq, Türkmenler Ve Kerkük, səh. 98.

³ yux. mənbə, səh. 67.

burada hansısa türkman bölgəsinin adı çəkilmir, məsələyə ümumi şəkildə toxunulur. İraq türkmanlarının ən qədim məskənlərindən biri olan Hanekində də əhali həm sünni, həm də şiələrdən ibarətdir və onların arasında hər hansı problem yaşanmır. Burada əhalinin 60 faizini şiə türkmanlar təşkil edir.

Türkmanların şiələşməsi prosesi paytaxtda daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Əvvəllər Bağdadda yüz minlərlə türkmanın yaşamasına baxmayaraq, müasir dövrümüzdə onların sayı iyirmi minə düşmüşdür. Assimilyasiyanın bu qədər sürətlə getməsinin səbəbləri kimi Səddam Hüseynin apardığı ərəbləşdirmə siyasəti də göstərilir.⁴

Çağdaş Duman öz tədqiqatında G.Dəmirçiyə istinadən İraq türkmanlarının əsas etibarilə sünnilərdən ibarət olduğunu, şiə məzhəbinə aid olanların isə sayının təxminən 32 faizə çatdığını qeyd edir, həmçinin İraqda 20 min xristian türkmanın da varlığından bəhs edir.⁵

Dini ayin və mərasimlər

Ramazan bayramı bütün İslam coğrafiyasında olduğu kimi İraq türkmanları arasında da sevgi ilə qeyd edilir. Hələ Ramazan ayı gəlməmiş türkmanlar bazarlıq edirlər, həm obaşdanlıq (sahur), həm də iftar üçün qüvvətli (kalorili) yeməklər hazırlanır. Ramazan ayı boyunca insanlar mümkün qədər təzə, səliqəli geyinməyə çalışırlar. Bu ay ərzində ən diqqətçəkən məqamlardan biri də yaxın qonşuların, qohumların bir-birinə yemək payı verməsidir. Türkmanlar ay boyunca hər gün oruc tutur, mümkün olduğu qədər Quran oxumağa səy göstərir, sübh və təravih namazlarına camaatla qatılmağa çalışırlar. Türkman davulçular isə hər səhər davul çalaraq insanları sahura qaldırırlar.

⁴ Duman Çağdaş, 1990 Sonrası Dönmelerde İraq Türklerinin Siyasi Yapısı, səh. 7.

⁵ yux. mənbə, səh. 7.

Bölgədə Ramazan bayramı hazırlıqları bir həftə öncədən başlayır. Bayram axşamı hər kəs öz ölümlərini ziyarət etməyə, onların qəbri üstündə Quran oxumağa çalışır. Bayram günü səhərdən qadınlar hazırlıq görür, öncədən kəsilib təmizlənmiş toyuq yaxud quzu ətindən milli türkman yeməkləri bişirir, şirniyyat hazırlayırlar. Qohum-qonşular bir-birini təbrik etməyə gedir, uşaqlar təzə paltarlarını geyinib oynayırlar. Burhan Yaralının dediyinə görə, İraq türkmanları Ramazan bayramını “şəkər bayramı” da adlandırırlar.

Bu bayram birbaşa İslam dini ilə bağlı olsa da, burada əski türk adətlərinin izlərinə də rast gəlirik. Belə adətlərdən biri “çin oyunu”dur. Oyun adətən gənclər və orta yaşlı kişilər arasında keçirilir. İştirakçılar iki komandaya bölünür. 11 ədəd bardağı ortaya düzüb, onlardan yalnız birinin altına muncuq qoyurlar. Komandalardan biri muncuğu gizlədir, qarşı tərəf isə onu tapmağa çalışır. Bu oyunda daha fərasətli və fəhmlı olan komanda qayıb gəlir.⁶

Qurban bayramını Ramazan bayramından fərqləndirən əsas əlamət imkanı olan şəxslərin bayram günü qurban kəsib paylaşmasıdır. Bayramdan öncə ev-eşik yığışdırılır, yemək bişirilir, təzə paltarlar alınır, hər kəs imkanı daxilində gözəl və səliqəli görünməyə çalışır. Ərəfə günü qəbirlər ziyarət edilir, məscidlərdə namaz qılınır. Uşaqlara hədiyyələr alıb onları sevindirirlər.⁷ Türkmanlar Qurban bayramında “latikə” adlı ətdən hazırlanmış yemək bişirməyi sevirlər. Latikənin iki növü vardır: ağ latikə və qırmızı latikə. Ağ latikə belə hazırlanır: Quzu əti tikələrə ayrılaraq bişirilir. Qabaqcadan suya qoyulmuş qaysı və kişmiş bişən ətin üzərinə əlavə edilir, sonra bir az duz, bir-iki yemək qaşığı şəkər tozu və isti su qatılır. Qırmızı latikəyə tomat

⁶ Alkaki Ranya. İraktaki Arap, Türkmen ve Kürt Folkloru Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar, səh. 88.

⁷ yux. mənbə, səh.89.

ələvə edirlər. Bu yemək bayram süfrələrinin bəzəyidir.⁸ Qurban bayramında sədəqə çıxarıb, xeyrat verərlər.

Məhərrəm ayında İmam Hüseyin (ə), Əhli-beytin (ə) və əshabının Kərbəlada Aşura günü şəhid edilməsi yad olunur. Bu ayda məscidlərə və evlərə qara bayraqlar asılır, küçələrə bu günü xatırladan lövhələr vurulur, əsasən qara libas geyinilir. Məhərrəm ayında da müxtəlif inanclar insanların şüurunda aktivləşməyə başlayır. Məsələn, uşağı olmayan qadınlar İmam Hüseyin (ə) matəmi münasibətilə qara geyinirlər. Türkmanlar bu ayda Kərbəla ziyarətinə getməyə can atır, gedənlər özləri ilə ehsan vermək üçün yemək aparırlar. Aşura günü insanlar Kərbəla hadisələrini canlandıran səhnəciklər göstərirlər.⁹

Məhərrəm ayından sonra gələn səfər ayı ilə bağlı icra edilən rituallar da türkmanlar arasında geniş yayılıb. Belə ki, səfər ayı uğursuz hesab edildiyi üçün bu ayda evlənməz, ev və maşın almazlar. Uğursuzluqlar onlardan yan keçsin deyə, çoxlu sədəqə verərlər. Bu ayda diqqətçəkən daha bir ritual da icra edilir ki, orada İslam dinindən öncəki inancların qalıqlarını müşahidə etmək mümkündür. Bu ritual “çömlək qırma” adlanır. Türkmanlar bu ayın sonunda çömlək qıraraq uğursuzluqlarla bir növ vidalaşırlar.

Zəkəriyyə günü hər il şaban ayının ilk günündə qeyd edilir. Həmin gün Zəkəriyyə Peyğəmbərin (ə) şərafinə Zəkəriyyə orucu tutulur. İçinə şamlar, şirniyyat və müxtəlif çərəzlər yığılmış xonçalar hazırlanır. Gecə otağın işığını söndürüb səhərə kimi bu şamları yandırır. Oruc tutan şəxslər üçün axşama xüsusi iftar hazırlanır. Xonçadakı yeməklərdən qonşular üçün pay göndərilir. Zəkəriyyə gününü əsasən övladı olmayan, ya da oğlan uşağı istəyən qadınlar keçirir, növbəti

⁸ Akkoyunlu Ziyat. Türk Mutfağından Kaybolan Kerkük Yemekleri. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi/2012-2 (Temmuz-Aralık) (Balkan Özel Sayısı-II), səh. 336.

⁹ Alkaki Ranya. İraklı Arap, Türkmen ve Kürt Folkloru Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar, səh. 90.

Zəkəriyyə gününə kimi övlad sahibi olacaqlarına inanırlar.¹⁰

İraq türkmanları peyğəmbərimizin doğum günündə **mövlud** mərasimi də keçirirlər. Bütün məcsidlərdə, təkkələrdə Quran və mövludnamə oxuyur, salavat deyir, zikr edirlər. Həmin gün kasıblara yemək vermək, süfrə açmaq, məclisə toplaşanlara çay və şərbət ehsan etmək savab sayılır.¹¹ Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bütün İslam dünyasında ilk dəfə mövlud mərasimi keçirən məhz türkmanlar olmuşlar. Mövludların ilk dəfə keçirilməsi (1207-ci il) Ərbil hakimi Müzəffərəddin Gökbörünün adı ilə bağlıdır. O, "İslam dünyasında ilk dəfə Həzrət Mühəmmədin doğum gününü qeyd etmək üçün mövlud qəndili adətinin əsasını qoymuşdur".¹²

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın bəzi bölgələrində də peyğəmbərimizin doğum günü münasibətilə mövlud mərasimləri keçirilir. Şəki-Zaqatala bölgəsində yayılmış inanca görə, hər bir müsəlmanın öz evində ildə heç olmasa bir dəfə mövlud məclisi təşkil etməsi lazımdır. Kasıb adamların süfrə açmağa imkanı yoxdursa, bir stəkan çayla da olsa, peyğəmbərimizin şərəfinə mövlud süfrəsi açə bilər. Bu bölgədə müxtəlif niyyətlərlə (övladın evlənməsi, əsgər gedən oğulun sağ-salamat qayıtması, uşağın doğulması, övladın ali məktəbə qəbul olması münasibəti ilə və s.) keçirilən mövlud məclisləri də geniş yayılmışdır. Şəki mövludları bölgənin digər hissələrində qeyd olunanlarla müqayisədə şamanizm elementləri ilə daha zəngindir.¹³

¹⁰ yux. mənbə, səh. 91.

¹¹ Burhan Yaralıya istinadən.

¹² Murat Gökhan Dalyan. Özge Özgür Bayır. 12. Yüzyılda Türk-İslam Toplumunda Sosial Refah Ve Sosyal Hizmetlerin Tarihsel Kökleri: Hayırsverlik Uygulamaları Bakımından Erbil Hâkimi Muzaftereddin Gökbörü Örneği, səh. 1692.

¹³ Leman Süleymanova. Azərbaycanın Şeki-Zaqatala Bölgəsi Halk Kültüründə Mevlid, səh.251-252; Ləman Vaqıfçı (Süleymanova). Mövlud mərasimi (Şəki-Zaqatala bölgəsindən topladığımız folklor materialları əsasında), səh. 118.

İslamdan əvvəlki inancların qalıqları

Folklor və etnoqrafiya sahələrində aparılmış tədqiqatlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, xalq inancları müxtəlif mərasimlər, ayinlər, rituallar formasında üzə çıxır və mənsub olduğu xalqı tarix boyunca müşayiət edir. Hətta xalqın dini dəyişdikdə belə, bu inanclar yeni dinin pərdəsinə bürünərək öz varlığını qorumaqda davam edir. Şamanizm ünsürlərinin İslam donunda xalq arasında yaşamasını buna misal göstərmək olar. Söylədiklərimiz bütövlükdə ümumtürk folklorunu əhatə edir. İraq türkmənlərinin inancları da bu baxımdan eyniyyət təşkil edir. Bir tədqiqat yazısında deyildiyi kimi, “Tələfərdə adət və ənənələr İslamın gətirdiyi doktrinlərlə süslənmişdir”.¹⁴

Müqəddəs sayılan şəxsiyyətlərdən biri də Xızırdır. Xızır adı ilk baxışda İslamla bağlı olsa da, onun folklor mətnlərindəki funksiyalarını nəzərə alaraq bu obrazın həm də şamanizmlə bağlı olduğu qənaətinə gəlirik. Görünür, türklər İslamı qəbul etdikdən sonra xalq arasında mövcud olan hansısa obrazın funksiyasını Xızıra yükləmişlər. Xızıra dua edilməsi, Xızırın dilək istənməsi kimi hallara İraq türkmənlərində də rast gəlinir.

İslamdan əvvəlki inancların qalıqlarına türkmənlərin keçirdiyi bütün mərasimlərdə rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan toy, yas mərasimləri xüsusi önəm kəsb edir.¹⁵ İslamdan əvvəlki inancların qalıqlarına, həmçinin pir, ocaq və ziyarətgahların ziyarəti zamanı da rast gəlinir. İmam Musa Kazımın (ə) nəvələrindən olan Baba Mahmud yatır, Həzrət Abbas yatır, Ələmdar yatır, Xızırında məqamı və s. ziyarətgahlara gedənlərin İslamdan öncəki inancların qalıqlarını mühafizə etdikləri

¹⁴ Abdulhalik Bakır. Pekin, Süleyman. İraq Türkmənlərinin Mazlum Şehri Tələfer (Şehrin Modern Tarih ve Kültürünə Bir Bakış), səh. 94

¹⁵ Daha geniş məlumat üçün bax: Ləman Vaqıfqızı (Süleymanova), Uluhan (Beşirli), Çoban Hidir. İraq türkmənlərinin adət-ənənələri.

görünür. Məsələn, Ələmdar yatırını üç həftə ərzində cümə ertəsi günləri ziyarət edən gənc qızların bəxtinin açılacağını düşünürlər. Burada da Baba Mahmud yatırında olduğu kimi daşlar vardır, ziyarətçi bu daşları əlindən salmadan üç dəfə hərləyə bilərsə, arzularının gerçək olacağına inanır. Bu inanclarda ata-baba ruhlarından kömək istəmək, daş kultuna inamın izləri müşahidə olunur. “Türkmanların İslam öncəsi inanc dünyasında mövcud olan ata ruhları ilə göyün çeşidli qatlarında olan qurtarıcı və qoruyucu varlıqlar, yeraltı qatlarda olan şər ruhlar inancı Hanəkin (əhalisinin) inanclarına da təsir etmişdir”¹⁶ fikrini bütün türkman inanclarına şamil etmək olar.

Türkman tarixində və müasir həyatda təsəvvüfün yeri

İraq türkmanları arasında mövcud olan təsəvvüf ənənəsinin əsas qaynaqlarından biri və ən başlıcası bəktəşilikdir. Mosul, Ərbil, Kərkük, Süleymaniyyə kimi böyük türkman şəhərlərində bəktəşilik təriqəti keçmişdə də olmuşdur, indi də onların təkkələri mövcuddur. Bölgənin digər ərazilərində də belə təkkələrə rast gəlmək mümkündür: “İraqda bəktəşiliyi yaşadan təkkələr arasında Bağdadda Xızır İlyas təkkəsi, Baba Güngür təkkəsi, Kərbəlada Dədələr təkkəsi, Nəcəfdə Bəktəşi təkkəsi və Kərkükdəki təkkələrin adları çəkilə bilər. Kərkük təkkələr sarıdan İraqda daha çox fərqlənən ərazi sayılır. Kərkükdəki təkkələr bəktəşi ənənəsinin uzun illər türkmanlar arasında öz mövcudluğunu qorumasında əsas rol oynamışdır”.¹⁷ Sitatdan da görüldüyü kimi İraqın bir sıra bölgələrində

16 Abdulhalik Bakir. Ferruh Kayalan. İraq Türkmenleri Bağlamında Hanekin'in Siyasi, Sosyo-Ekonomik ve Dini Yapısı, səh. 70.

17 Abdulcebbar Kavak. Türkmenler ve Kürtler Arasında Bektaşî Geleneği Ve Başlıca Temsilçileri: İraq Örneği, səh. 261.

bəktaşi təkkələri mövcud olsa da, bu baxımdan ən önəmli ərazi türkmən şəhəri Kərkükdür. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, İraq ərazisində bəktaşiliyin yayılmasında və yaşadılmasında türkmənlərin xüsusi rolu olmuşdur.

Bəktaşilik türk inanc sisteminin ən önəmli qollarından biridir, hətta o qədər önəmlidir ki, bir toplumu assimilyasiyaya uğramaqdan qoruya bilib. Belə ki, bölgədə yaşayan türkmənlərin böyük bir qismi yüz illər boyunca məhz bəktaşi inancına sahib olduqları üçün öz milli kimliklərini qoruya bilmişlər. Bəktaşilikdən uzaqlaşdıqdan sonra onların ərəbləşdirilməsi daha asan olmuşdur. Onlara aid bütün kitablar yandırılmış, bu vəhşilikdən amanda qalan kitabları isə əhali torpağa basdırmışdır.¹⁸ Buna görə bölgədə ələvilərə aid tarixi qaynaqlara və kitablara rast gəlmək çox çətinidir. İnanc sisteminin milli kimliyə təsir etməsi faktına digər bölgələrdə də rast gəlmək mümkündür. Zaqatalada yaşayan ingiloyların məhz mövlud mərasiminin hesabına kənar təsirlərdən qorunaraq gürcüləşdirilmədən yayınmaları faktı ilə mövludlarla bağlı araşdırma apardığımız zaman üzləşmişdik.

Türkmənli bölgəsində, xüsusən Kərkük və ətrafında tarixən bəktaşiliyin geniş yayıldığını və bölgədə dayaqqlara malik olduğunu müşahidə etsək də, ən əski yazılı qaynaq XVII əsrin birinci yarısına aiddir. XVIII əsrdə bölgədəki bəktaşi abdalın Səfəvilərlə geniş əlaqələri olmuşdur.

Bəktaşi tacı və xirqəsi bu təriqətin mühüm simvollarından sayılır. Bəktaşilər tacın və xirqənin Haqqdan (Allahdan) gəldiyinə inanırlar. Onlar İmam Cəfər Sadiqə (ə) istinadən bəktaşi tacının mələk Cəbrayıl (ə) tərəfindən gətirilmiş nurdan qaynaqlandığına inanır, tacın on iki xəttini (tərək) insandakı 12 lazımsız xüsusiyyəti tərək etməklə (və ya 12 imamla) əlaqələn-

¹⁸ Sunbl Omar Hacı. Kerkükte Bektaşilik. səh. 2549.

dirirlər. Tacın qübbəsində 12 xəttin birləşdiyi yer vardır ki, o hissə nöqtəyi-həqiqət adlandırılır; nöqtəyi-həqiqət vəhdət məqamına işarədir. Bəktəşi xirqəsinin merac zamanı Məhəmməd Peyğəmbərə (s) geyindirildiyinə, o həzrətin həmin xirqəni Əliyə (ə), Əlinin isə Həsən Bəsriyə geyindirildiyinə inanırlar.

Bəktəşiliyin əsas təmsilçiləri ələvilərdir. Ələviliyin geniş yayıldığı türkman bölgələri Tavuk (Dakuk), Taze Xurmatu, Bəşir və Tuz Xurmatu məntəqələridir.¹⁹ İraq türkman ələviləri birlikdə yerinə yetirilən ibadətə zikr deyir,²⁰ cami sözünün əvəzinə cəm evi, cəmxana, ya da məscid sözünü işlədirlər. Son dövənlərdə ələvi türkmanların bir qismi şiəliyin cəfəri təriqətinin təsirinə düşmüşdür.²¹ Zikr məclisləri keçmiş təntənəsini itirib dəyişikliklərə məruz qalsa da, yenə bəzi türkman bölgələrində rast gəlinir.²²

İraq bəktəşilərindən danışarkən Sultan Sahhak, Füzuli, Baba Gurgur, Şeyx Həsən Bərzənci, Dədə Cəfər və Hicri Dədənin adları xüsusi vurğulanmalıdır. Yazımızın mövzusu türkman təsəvvüfə olduğu üçün adları çəkilənlərdən yalnız milliyyətə türkman olanlardan bəhs edəcəyik.

Məhəmməd Füzuli klassik türk ədəbiyyatının ən böyük simalarından biridir. O, Ağqoyunlu tayfa birliyinin Bayat boyundandır. Yaradıcılığından görünür ki, şair ərəb, fars və Azərbaycan türkcəsini yaxşı bilməşdir. Füzulini hər hansı sufi təriqətinə aid edənlər olsa da, bu barədə tutarlı sübut təqdim edilməyib. Onun sufi təriqətlərinə bağlılığı barədə tarixi məlumat, eləcə də əsərlərində bunu isbat edəcək nümunə yox dərəcəsidir. Bununla belə, Füzulinin əsərləri bəktəşilər tərəfindən çox istifadə edildiyi üçün o, yeddi böyük bəktəşi şairindən biri

19 yux. mənbə, səh. 2547.

20 Ali Mahdi Sarmad. Anadolu Türk Aleviliği Bağlamında İrak Türklerinde Alevilik, səh. 102.

21 yux. mənbə, səh. 104.

22 yux. mənbə, səh. 105.

hesab edilir. Onun üç dildə yazdığı divanlarla yanaşı “Hədiqət əl-süəda”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi cam”, “Bəngü badə”, “Ənisəl-qəlb” və s. əsərləri yalnız türk şeirinin deyil, dünya ədəbiyyatının incilərindən hesab olunur.²³

Baba Gurgurun təkkəsi Bağdad şəhərində yerləşsə də, özü mənşəcə İraq türkmənidir. İçində dəfn edildiyi təkkə sonralar sökülmüş, yerində məscid inşa edilmişdir.²⁴ Baba Gurgur 1496-cı ildə Kərkükdə anadan olmuşdur. O, İraqda Əbun-nurani künyəsi ilə məşhurdur. Ömrünün böyük bir hissəsini Quran oxumaqla keçirən Baba Gurgur Kərkükdə kəramət sahibi kimi tanındıqdan sonra oranı tərk edərək Bağdad şəhərində məskunlaşmışdı. Bağdadda bəktəşi təkkəsində yaşayan şeyx 1602-ci ildə dünyasını dəyişmiş və təkkədə dəfn edilmişdir. Təəssüf ki, onun həyatı ilə bağlı geniş məlumat bizə gəlib-çatmayıb.²⁵

Bərzənci seyidlərindən olan Şeyx Həsən əl-Bərzəncinin şəcərəsi Şeyx Əli əl-Dulpəməviyə gedib-çaxır. Şeyx Əli əl-Dulpəməvi isə Süleymaniyyə şəhərinin nüfuzlu qadiriyyə şeyxlərindən olan Məruf əl-Nudəhi əl-Bərzəncinin atasının əmisidir. Şeyx Həsən əl-Bərzəncinin Kərkükdə təkkəsi olmasa da, aradabir Kərkükdəki müridlərini ziyarət edir, bir müddət onların yanında qaldıqdan sonra geri qayıdırdı. O, türkmənlərin çox hörmət etdiyi şeyxlərdən biridir. Onun qurduğu və bəktəşiliyin bir qolu olan təriqət bərzənciyyə adlanır.²⁶

Dədə Cəfər XIX əsrin ən görkəmli bəktəşi şeyxlərindən biri olmuşdur. O, Dəmirçi əşirətinə mənsub idi, Cəfər ağa adı ilə tanınırdı. Dədə Cəfər Kərkükdə fəaliyyət göstərmiş, yalnız orada deyil, Şimali İraqda və bütünlükdə İraq bölgəsində böyük nüfuza sahib

²³ Abdülcebbar Kavak. Türkmənlər və Kürtlər Arasında Bektəşi Geleneği Ve Başlıca Temsilçileri: İrak Örneği, səh. 273.

²⁴ yux. mənbə, səh. 269.

²⁵ yux. mənbə, səh. 273.

²⁶ yux. mənbə, səh. 274.

olmuşdur. Şimali İraqın Ərbil, Süleymaniyyə və Kərkük şəhərlərində mövcud olan təkkələrin arasında Dədə Cəfər təkkəsi idarəedici rola malik idi.²⁷

Tam adı Mahmud Hicri Molla Əli Əfəndi olan Hicri Dədə 1882-ci ildə Kərkükdə anadan olmuşdur. O, kakai təriqətinə mənsub idi. Hicri Dədənin yazdığı şeirlərin Kərkük və ətrafında dildən-dilə dolaşması onun kərküklü olduğu qənaətini gücləndirir. Şairin həm fars, həm də türkcə yazdığı şeirlər dillər əzbəri idi. Onlardan birində Hicri Dədə özünü bəktəşi adlandırır:

Deyrü məscid, səbhəvü zünnarı təfriq eyləməm,
Məncə heç biganə yox, hər millətin yoldaşyam.
Görmüşəm əksi-qədəhdə tələti-cananəni,
Bəzmi-vəhdətdən kəmərbəst olmuşam, bəktəşiyəm.

Hicri Dədə 1952-ci ildə Kərkükdə dünyasını dəyişmişdir.²⁸

Gənc Abdal türkman ələviləri arasında çox sevilən haqq aşıqlarından biri olmuşdur. Onun şeirlərində ələvi inancının təsvirinə, dörd qapı, qırx məqam anlayışlarına çox rast gəlinir. Gənc Abdalın İraq türkman ələvilərinin zikrlərində – cəmlərdə tez-tez oxunan şeirlərinin birində deyilir:

Gənc Abdal sözün yetər, el verir,
Muradına sənə Haqqdan ol verir.
Dörd qarıdan qırx məqama yol verir,
Həqiqət özünə hal eylər səni.²⁹

Son dövrlərdə bəktəşilərin bir qisminin şiələşdiyi müşahidə olunur. Yıldız Tunahan bugünkü şiə türkmanların bir qisminin əvvəllər bəktəşi olduğunu, sonralar şiələşdiyini, hətta 1940-cı illərə qədər Tələfərdə şiə məscidlərinə rast gəlinmədiyini yazır.³⁰

İraqda bəktəşilərlə yanaşı onlara yaxınlığı ilə fərq-

²⁷ yux. mənbə, səh. 274.

²⁸ yux. mənbə, səh. 274-275.

²⁹ Ali Mahdi Sarmad. Anadolu Türk Aleviliği Bağlamında İrak Türklerinde Alevilik, səh. 114.

³⁰ Yıldız Tunahan. Mezhep Çatışmasına Bir Etnik Grup Ve Yerel Bağlam Üzerinden Bakmak: İrak Türkmenleri Ve Tələfer Örneği, səh. 52.

lənən digər sufi toplumları da mövcuddur. Araşdırmaçı Abdulcebbar Kavak iraqılı tarixçi Abbas Əzzaviyə istinadən yazır ki, İraqdakı heterodoks sufi qruplardan əlilahlilər, kakailər, qızılbaşlar və babailər bəktəşilərə daha yaxın olmaları ilə fərqlənilir. Abdulcebbar Kavak özü isə kakailəri bəktəşilərə ən yaxın toplum hesab edir.³¹

Türk təsəvvüf sisteminin bir parçası olan kakailər Bağdadda və Türkmanelinin Süleymaniyyə, Kərkük, Tuz Xurmatu, Dakuk, Hanekin, Kifri bölgələrində yaşayırlar. Kakailər öz məzhəbləri və inanc sistemləri haqqında məlumat verməyi sevmədiklərindən onlar barədə geniş informasiya əldə etmək çətindir. İnancları şüəliyə bənzər olduğu üçün kakailəri şüəliyin bir qolu hesab etmək olar. Necdət Yaşar Bayatlının verdiyi məlumata görə kakailərin bir qismi seyid ailəsinə mənsub olub özlərini türkman hesab edir, bir qismi də baba ailəsinə mənsub olub özünü kürd sayır.³²

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Alkaki Ranya*. İraktaki Arap, Türkmen və Kürt Folkloru Arasındakı Benzerliklər və Farklılıqlar. Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili və Edebiyatı Anabilim Dalı. Karabük, Ocak 2021.
2. *Akkoyunlu Ziyat*. Türk Mutfağından Kaybolan Kerkük Yemekleri. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi/2012-2 (Temmuz-Aralık) (Balkan Özel Sayısı-II).
3. *Abdulcebbar Kavak*. Türkmenler ve Kürtler Arasında Bektaşî Geleneği Ve Başlıca Temsilçileri: İrak Örneği. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, Aralık 2019.
4. *Abdulhalik Bakır, Süleyman Pekin*. İrak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer (Şehrin Modern Tarihi ve Kültürüne Bir Bakış). Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi. II, 1, 2018, Haziran.

³¹ Abdulcebbar Kavak. Türkmenler ve Kürtler Arasında Bektaşî Geleneği Ve Başlıca Temsilçileri: İrak Örneği, səh. 268.

³² Necdət Yaşar Bayatlı. İrak-Diyale İlinin Hanekin İlçesinde Ziyaret Yerleri (Kutsal Mekanlar) Ve Bu Yerler Etrafında Oluşan İnanç Ve Pratiklerde Eski Türk İnanclarının İzleri, səh. 111.

5. *Abdulhalik Bakir, Ferruh Kayalan.* İrak Türkmenleri Bağlamında Hanekin'in Siyasi, Sosyo-Ekonomik ve Dini Yapısı. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi. V, 1, 2021, Haziran.
6. *Duman Bilgay.* Saddam Sonrası Döneminde İrak, Türkmenler Ve Kerkük. T.C. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale, 2007.
7. *Abdulrahman Mohammed Tahsin.* İrak'ta Daeş'in Çıkışı ve İrak Türkmenlerine Etkisi. T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı. Siyaset Bilimi Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Konya, 2020, 264 säh.
8. *Leman Süleymanova.* Azerbaycanın Şeki-Zaqatala Bölgesi Halk Kültüründe Mevlid. III Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu. Ankara, Kazan 8-10 Ekim 2015.
9. *Ləman Vaqifqızı (Süleymanova).* Mövlud mərasimi (Şəki-Zaqatala bölgəsindən topladığımız folklor materialları əsasında), Dədə Qorqud, 2017, №1.
10. *Yıldız Tunahan.* Mezhep Çatışmasına Bir Etnik Grup Ve Yerel Bağlam Üzerinden Bakmak: İrak Türkmenleri Ve Telafer Örneği. Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi. Cilt: 4, Sayı: 2.
11. *Mehmet Kayıran, Selami Saygın.* İrak Türkmenleri. İrak Türkmenleri, sayı 31, Aralık 2011.
12. *Duman Çağdaş.* 1990 Sonrası Dönemlerde İrak Türklerinin Siyasi Yapısı. T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. İzmir, 2013, 110 säh.
13. Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. 2010/56.
14. *Sunbl Omar Haji.* Kerkükte Bektaşilik. Atlas Journal International Refereed Journal On Social Sciences. 2022, Vol: 8, Issue: 46.
15. *Murat Gökhan Dalyan, Özge Özgür Bayır.* 12. Yüzyılda Türk-İslam Toplumunda Sosyal Refah Ve Sosyal Hizmetlerin Tarihsel Kökleri: Hayırseverlik Uygulamaları Bakımından Erbil Hâkimi Muzaffereddin Gökbörü Örneği. Tarih Okulu Dergisi (TOD). Aralık 2019, yıl 12, sayı XLIII.
16. *Ali Mahdi Sarmad.* Anadolu Türk Aleviliği Bağlamında İrak Türklerinde Alevilik. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Türk Halkbilim Dalı. Doktora Tezi. Ankara, 2015, 315 säh.

TÜRKMANLARIN ETNİK KÖKÜ, MƏNŞƏYİ VƏ ONLARIN İRAQA GƏLİŞİ

• **Dr. Mahmud ÇAYIRLI**

Bağdad Universiteti, İraq

• **Natiq RƏHİMOV**

*Dini Araşdırmalar Mərkəzinin
icraçı direktoru, Azərbaycan*

Təəccüblü deyildir ki, digər xalqlar kimi türkmanların mənşəyi və kökü ilə bağlı müzakirələr onların dilini və dinini də əhatə edir. Bu məsələlər barədə istər müsəlman, istərsə də qeyri-müsəlman tarixçilər arasında kifayət qədər fikir ayrılığı vardır. Bu problemin özü hərtərəfli araşdırma predmetidir.

Bütün fikir ayrılıqlarına baxmayaraq ən doğru fikir budur ki, onlar eyni bir bölgədən və coğrafi məkandan gəlmişlər, türk və ya türkman anlayışları vahid türk mənşəli iki xalqın iki adından başqa bir şey deyildir. Onlar bu cəhətdən kənanilərə, arameylərə və amurilərə bənzəyirlər. Buna görə biz məqalədə mötəbər mənbələrə əsaslanan çağdaş tədqiqatçıların məsələ ilə bağlı fikirlərinə də yer verəcəyik.

Tarix tədqiqatçısı Ümid Muxtar yazır: “Çinlilərlə qonşuluqda yurd salmış çox qədim tayfa birləşmələrindən sonralar, məsələn, qırğızlar, özbəklər, qazaxlar, azərilər kimi köçəri qəbilələr meydana gəlib köçəriliyi üstün tutan xalqlara çevrildilər. Bu cəhətdən

onlar qohum ibrani tayfası ilə birlikdə Cəzirədən çıxanlardan formalaşmış, arami, kənanı və amuri kimi tayfaları özündə birləşdirmiş samilərdən meydana gələn ərəbləri xatırladır. Vahid bir bölgədən və coğrafiyadan çıxmış bu xalqlar da türk adlı kökdən meydana gəlmişlər”.¹

Tədqiqatçı Nicat Kövsəroğlu yazır: “Türk və ya türkman anlayışları çox zaman oxucularda çaşqınlıq yaradır. Bəziləri elə düşünürlər ki, bunlar iki ayrı-ayrı xalqın adıdır. Buna görə də məsələyə aydınlıq gətirmək üçün deməliyə ki, türkmanlar ən önəmli türk mənşəli xalqdır. Türkman tarixi əhəmiyyətə malik bir ad olub oğuz və qarluq kimi iki qəbilə birliyinə verilmişdir”.²

Tədqiqatçı Əziz Qadir əl-Samancı türkmanların mənşəyi haqqında daha müfəssəl bəhs açaraq bəzi məlumatları təkzib edir, bəzilərini isə dəstəkləyərək türklərin nəsil şəcərəsi haqqında yazır: “Türklər, türkmanlar və başqaları əsas (kök) olan vahid oğuz soyundan çıxmışlar. Türkman adı Mahmud Kaşğari-nin dövründən türk adı ilə yanaşı işlənir. Məlumdur ki, Kaşğari, Biruni və başqa müəlliflər türkman adını adətən artıq oturaq həyat tərzinə keçmiş oğuz və qarluq qəbilələrinə vermişlər”.³

Türk ləhcələri barədə müəllif yazır ki, alimlər ümumiyyətlə türk dilini iki əsas ləhcə qrupuna bölürlər: oğuz və cığatay. Oğuz boyundan çıxmış türkman, Azərbaycan, Anadolu, Balkan türkləri oğuz ləhcəsində, digər boylardan çıxmış qazax, özbək, qırğız, altay, noqay, salar, uyğur və başqaları cığatay ləhcəsində danışirlar. Hər bir halda bu dillərin kökü birdir, hətta bir-birindən çox uzaq məsafədə yaşayan xalqların dilindəki sözlər də onların vahid kökə malik olduqlarını sübut edir.

1 Ümid Muxtar. Şumer türklərinin mənşəyi, bəşər mədəniyyətləri, səh. 20.

2 Nicat Kövsər oğlu. İraq türkman mədəniyyətinin əlamətləri, səh. 15.

3 Əziz Qadir əl-Samancı. İraq türkmanlarının siyasi tarixi, səh. 29.

Doktor Faruq Abdullah yazır: “Avropa tədqiqatçıları heç vaxt türkmanla türk arasında fərq qoymadan onları vahid bir etnik və antropoloji komponent hesab etmişlər. Bu bir həqiqətdir, əldə edilən eyni məna və nəticəni ərəb-İslam tarixi də dəstəkləyir”.⁴

Tarixçi Abbas əl-Əzzavi yazır: “Türklər ümumiyyətlə çoxsaylı və müstəqil bir etnos olub, bu ad altında birləşmiş bir çox qəbilə və tayfalardan ibarətdir”.⁵

“Türkman” sözünün mənası

“Türkman” sözünün mənası barədə tarixçilər vahid bir fikrə gələ bilməmişlər, onlar yalnız bu məsələdə həmrəydirlər ki, türkmanlar yuxarıda deyildiyi kimi türklərin bir qoludur.

Miladi VIII əsrə aid Tonq Tin ensiklopediyasının Çin variantında Tuku Mınk adına rast gəlinir.

Eyni zamanda türkman adına coğrafiya kitablarında ilk dəfə olaraq Məqdisinin coğrafiyaya aid əsərinin 3-cü cildinin 247-ci və sonrakı səhifələrində təsadüf edilir.⁶

Fars müəllifləri isə hicri V əsrdən başlayaraq türkman adını fars dilində ismin cəm forması olaraq “türkmanan” şəklində işlətmişlər.⁷

Rus şərqşünas alimi V.Bartold belə bir fikir irəli sürür ki, “türkman” sözünün kökü və mənşəyi hələ də aydın deyil. Bu, bir çox tədqiqatçı və müəllifin bir araya gəldiyi fikirdir.⁸

Aşağıda “türkman” sözünün kökü və mənşəyi barədə irəli sürülən nəzəriyyələr verilir. Bunların xüsusi önəmi onların tarixi mənbələrə əsaslanmasındadır.

1. Belə bir fikir vardır ki, “türkman” mürəkkəb

4 Faruq Abdullah Əbdürrəhman. İraq türkmanları və tarix, səh. 23.

5 Abbas əl-Əzzavi. İki işğal arasında İraq tarixi, 1-ci cild, səh. 48.

6 Əhməd əl-Şintavi və həmkarları. İslam ensiklopediyası, 5-ci cild, səh. 46.

7 yux. mənbə, səh. 212.

8 V.Bartold. Orta Asiya türklərinin tarixi, səh. 76.

söz olub, fars dilində “türk” və “manənd” sözlərindən ibarətdir. Bu fikirdə olanlar deyirlər ki, İslamı qəbul etmiş türklər bu adla tanınırlar. Belə ki, qəbilələrin bir hissəsi Oğuz xanın başçılığı ilə Xorasandan qərbə köç etmişdi. Onlar öz ata-baba ləhcələrini olduğu şəkildə saxlaya bilmişdilər. Buna görə də yerli əhali onlara “türkə oxşayanlar” adı vermişdi.

2. Digər nəzəriyyəni irəli sürənlərdən biri olan professor Faruq Sümer deyir ki, Oğuz qəbilələrinin böyük əksəriyyətinin hələ X əsrdən başlayan islamlaşma prosesinin XI əsrdə başa çatması, müsəlman ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin daha da inkişaf etməsi nəticəsində türk adı geniş miqyas aldı və daha iki əsr keçəndən sonra oğuz adının yerini tutdu.

3. Türk tarixçisi Yılmaz Öztuna yazır ki, müsəlmanlar türkman adını oğuzlara vermiş və bununla müsəlman türkləri nəzərdə tutmuşlar. XI əsrdən başlayaraq bu ad “oğuz” sözünə sinonim kimi işlənmiş və köçəri qəbilələrə verilən ad olmuşdur.⁹

4. İbn Kəsir və Məhəmməd Nəşrinin dediyi kimi türkman adının “türk” və “iman” kimi iki sözün birləşməsindən əmələ gəlməsi mümkündür.

5. Əbulfidanın fikrincə, türkman adı müsəlman olmuş Xorasan və Mavəraünnəhr türklərinə verilirdi. Onlar ərəblərlə yaxın əlaqədə olduqları və ərəb dilini mənimsədikləri üçün fəteh ərəblərlə İslamı qəbul edən türklər arasında tərcüman rolunu oynayırdılar, buna görə onlara bu ad verilmişdi. Tərcüməçilik işini yerinə yetirən türklərə verilən tərcüman adı təhrif edilərək türkman şəklinə düşmüşdür.

6. Nəcib Asim isə belə hesab edir ki, türkman adı iki sözün (“türk” və “mən”) birləşməsindən əmələ gəlib türk kişisi və ya türk döyüşçüsü mənasını verir.

7. C.Deyni türk dilinin qrammatikasına, onda

⁹ Əziz Qadir əl-Samancı. İraq türkmanlarının siyasi tarixi, səh. 24.

ədatların işlənməsi qaydalarına istinad edərək bu fikri irəli sürür ki, türk dilindəki “mən” və ya “man” kəlməsi əzəmət, sonsuz qüdrət ifadəsi kimi işlədilir. Buradan belə bir nəticə alınır ki, mürəkkəb söz olan “türkman” əsl türk və ya təmiz qanlı türk deməkdir.

8. Klod Kaen isə iddia edir ki, türkman adı türklərin islamlaşması dövründə meydana gəlmiş, köçəri müsəlman türkləri oturaq türklərdən və habelə dinsiz köçəri türklərdən fərqləndirmək üçün işlədilmişdir.¹⁰

9. Doktor Əziz Qadir Samançı özü şərqşünas Dükenin bu fikrini dəstəkləyir: “Səlcuq türkləri İran, Suriya və Anadolunu fəth edəndən sonra iki qrupa bölündülər. Birinci qrup Xilafət, Mavəraünnəhr ərazilərində və Xorasanda yerləşdi. Ərəb tarixçilərinin “əl-ğız” adlandırdığı ikinci qrup isə Avropaya üz tutdu. Dükenin fikrincə, bu qrupun daşdığı “turk qoman” adı sonralar təhrif edilərək “türkman” şəklini almışdır. Türkmanlar da “qoman” qəbilələrindən meydana gəlmişlər. Samançı bu fikri həqiqətə daha yaxın hesab edərək bildirir ki, türk dilinin qrammatika qaydalarına əsasən türkman mürəkkəb addır, iki sözün (“türk” və “mən”) birləşməsindən əmələ gəlib, “mən türkəm” və ya “türk mənəm” mənasını verir.¹¹

XI əsrdə yaşamış məşhur türk dilçi alimi Mahmud Kaşğari (1005-1102) özünün fundamental həcmli “Divan lüğət əl-türk” əsərində “türkman” kəlməsi və türkmanlar haqqında kifayət qədər geniş məlumat vermişdir. Kitabın müqəddiməsində türk, türkman və oğuz boyları yanaşı xatırlansa da, türkmanlarla bağlı bəzi hissələrdə onlar oğuzlarla eyniləşdirilir. Belə ki, oğuzlardan söz açılarkən “oğuzlar türkməndirlər”, türkmanlardan danışılarkən “bunlar oğuzdurlar” ifadəsi işlədilir.¹² Qarluqlardan danışılanda isə yazılır:

¹⁰ yux. mənbə, səh. 25-26.

¹¹ yux. mənbə, səh. 26.

¹² Mahmud Kaşğari. Divan lüğət əl-türk, 1-ci cild, səh. 128 və 3-cü cild, səh. 358.

“Köçəri türklərin bir boyunun adı. Oğuzlardan ayrıdır-lar, oğuzlar kimi türkmandırlar”.¹³ “Qarluqlar bir türk-man boyudur”.¹⁴

“Divan lüğət əl-türk”ün tədqiqatçısı Buludxan Xəlilov da öz araşdırmasında buna işarə edərək yazır: “M.Kaşğarının lüğətində Oğuzla türkman eyniləşdirilir, eyni boyun sinonim adları kimi verilir. Əslində isə türkmanlar Oğuzla daxildir. Başqa cür desək, Oğuz sözü ümumiləşdirici etnik termindir. Bu etnik termin digər Oğuz boyları kimi türkmanı də özündə ehtiva edir. Doğrudan da türkman adı sonradan yaranmışdır”.¹⁵

M.Kaşğari öz əsərində türkman adının mənşəyi barədə maraqlı bir rəvayət də qeyd edir. Həmin rəvayətə görə, Zülqərneynin hücumu zamanı türk xaqanı qaçmış, camaat da ərazini tərk etmişdi. Amma 22 nəfər öz yerində qalmış, daha sonra iki nəfər də onlara qoşulmuşdu. Bu 22 nəfər Kaşğarının qeyd etdiyi Oğuz boylarının ulu əcdadlarıdır (M.Kaşğari hər bir Oğuz boyunun adını və damğasını (nişanını) da kitabda qeyd etmişdir). Qalan iki nəfərdən isə xalacların iki qəbiləsi törəmişdir; onlar bəzi xüsurlara görə Oğuzdan sayılırlar. “Zülqərneyn gəlib onları saçlı və üstlərində türk nişanələri ilə görüncə heç nə soruşmadan “türkmanənd” dedi, “türkə bənzər” deməkdir. Bu ad onlarda bu günə qədər qalmışdır”.¹⁶

Qeyd edək ki, “Divan lüğət əl-türk” nüsxələrində Zülqərneynin onlara verdiyi ad “türkman” və “ənd” şəklində yazılmışdır. Halbuki, fars dilində “türkəbənzər” mənasını bildirən “türkmanənd” sözü bitişik yazılır. Buna əsaslanaraq, bəzi tədqiqatçılar ayrı yazılmış “türkman” və “ənd” sözlərini “türkmandırlar” şəklində tərcümə etmişlər. Onların arqumentinə görə

¹³ yux. mənbə, 1-ci cild, səh. 459.

¹⁴ yux. mənbə, 3-cü cild, səh. 306.

¹⁵ Buludxan Xəlilov. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər, səh. 21-22.

¹⁶ Divan lüğət əl-türk, 3-cü cild, səh. 358-361.

Zülqərneynlə bağlı bu rəvayət “türkman” maddəsinin altında yerləşdirildiyi üçün buradakı söz də “türkman” və “ənd”, yəni “türkmandırlar” formasında oxunmalıdır və nüsxələrdəki yazılış şəkli doğrudur. Bəzi araşdırmaçılar isə nüsxədəki yazılışı katiblərin səhvi hesab edərək, “türkmanənd”, yəni “türkəbənzər” variantı üzərində durmuşlar. Onların fikrincə rəvayətdə Zülqərneynin həmləsinə qarşı ümumilikdə türk boylarının davranışı təsvir edilir, Zülqərneyn də bu şəxsləri “saçlı və üstlərində türk nişanələri ilə” görmüşdür, ona görə də onları türkə bənzətməsi daha inandırıcıdır.¹⁷

“Divan lüğət əl-türk”ü tədqiq etmiş türkiyəli alim Tahsin Banguoğlu 1959-cu ildə “Türk dili araşdırmaları illik bülleteni”ndə çap olunmuş “Kaşğaridən notlar II. Oğuzlar və Oğuzeli üzərinə” adlı məqaləsində əvvəlcə “türkman” kəlməsinin mənə çalarları barədə mövcud nəzəriyyələri bu şəkildə sıralayır:

1. Türkman adı oğuzlara sonradan verilən bir addır. Müsəlman olan oğuzlara türkman deyilmişdir. Bu nəzəriyyəni holland şərqşünası M.T.Hautsma (1851-1943) və türkiyəli alim F.Köprülü (1890-1966) müdafiə etmişlər.

2. Türkman sözü qədimdir, onun kökü haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Oğuzlar həm də türkman adı ilə tanınırdılar (rus alimi V.V.Bartold (1869-1930).

3. Türkman qədim siyasi qruplaşmanın adıdır. Oğuzlar və qarluqlar da bura aid olan xalqlardır. Bu fikri dəstəkləyənlər ukraynalı şərqşünas O.İ.Pritsak (1919-2006) və türkiyəli alim İ.Kafesoğludur (1914-1984).

T.Banguoğlu daha sonra Zülqərneynlə bağlı rəvayəti təhlil edərək yazır: “Türkman maddəsindəki hekayənin şablonu büsbütün başqa bir hadisə ola bilər. Bəlkə bu rəvayətin təməlinə qədim bir bölünmənin xatirəsi vardır. Bəlkə qədim zamanlarda türk qövmü

¹⁷ bax: yux. mənbə, 3-cü cild, səh. 360-361-dəki əmək yazısı.

iki hissəyə bölünmüş, bir qismi öz yerlərində qalmışdı. Bəlkə də bu ayrılıq nəticəsində köçənlərə türk, qalanlara türkman adı verilmişdi. Kaşğarının türk qövmlərini türk və türkman deyərək israrla iki yerə bölməsi bir ənənədən qaynaqlana bilər”.¹⁸

XVII əsrdə yaşamış Xivə xanı, eyni zamanda salnaməçi Əbülqazı Bahadur xan türkmanların tarixi barədə qələmə aldığı “Şəcərəyi-tərakimə” adlı əsərində “türkman” kəlməsini dəfələrlə işlətməmiş və türkmanları oğuzlarla eyni tutmuşdur. O da “türkman” sözünün mənşəyini “türkmanənd” (türkəbənzər) kimi izah edir, amma bu adın yaranma tarixini daha sonralara bağlayır. Onun yazdığına əsasən, qonşu tayfaların təzyiqli nəticəsində Mavəraünnəhrə köçmüş türkmanlar hələ bu adla tanınmırdılar. Taciklər onlara türk deyirdilər. Beş-altı nəsildən sonra onların qiyafəsi də dəyişdi, çənələri darlaşdı, gözləri və burunları böyüdü, sifətləri kiçildi. Onların tərki etdiyi yurdda məskunlaşan tayfaların bəzi nümayəndələri əsir və ya tacir qismində Mavəraünnəhrə gəlib-çıxdılar. Bu zaman taciklər yeni gələnlərə “türk” deməyə başladılar. Əvvəldən köçüb gələnləri isə “türkmanənd” (türkəbənzər) adlandırdılar. Sonralar bu söz xalqın dilində sadələşib “türkman” formasına düşdü. Göründüyü kimi, burada əsas söhbət hazırkı türkman xalqının mənşəyindən gedir, sadəcə olaraq, müəllif “türkman” sözünün mənşəyi barədə Kaşğarının yazdıqlarına yeni interpretasiya vermişdir.¹⁹

Qədim mənbələrdə “türkman” kəlməsinə ən azından miladi X əsrdən bəri rast gəlinməkdədir. Məşhur səyyah Şəmsəddin Məhəmməd Məqdisi (945-991) özünün “Əhsən əl-təqasim fi mərifət əl-əqalim” adlı əsərində əcəm torpaqlarından (əqalim əl-əcəm) söz açarkən Bürükət və Bələc adlı iki şəhərin də adını çəkir. Müəllif qeyd edir ki, bu iki şəhər qorxu üzündən İsla-

18 T. Banguoğlu. Kaşğaridən notlar II. Oğuzlar və Oğuzeli üzərinə, səh. 12.

19 Ebülgazi Bahadur Han. Türklərin soy kütüğü (Şecere-i terakime), səh. 57-58.

ma gəlmiş türkmanlarla təmas xəttində yerləşir və hər iki şəhərin qəsrləri dağılmışdır.²⁰

Türk diyarı Xarəzmin yetirməsi olan dünya şöhrətli müsəlman alimi Əbu Reyhan Biruni (973-1050) “əl-Cəmahir fi-l-cəvahir” əsərində türkman adının İslamı qəbul etmiş oğuzlara verildiyini qeyd etmişdir. Onun fikrincə, türkmanlar müsəlmanlarla öz əqidələrində qalmış oğuzlar arasında tərcüməçi rolunu oynayırdılar. Oğuzlardan kim İslamı qəbul edirdisə, müsəlmanlar onun haqqında “türkman oldu” deyirdilər; bu sözün mənası da türkəbənzər deməkdir.²¹

Tarixçi Əbülfəzl Beyhəqinin (vəf. 1077) tarix kitabında “türkman” kəlməsinə dəfələrlə rast gəlinir. Müəllif bu əsərdə Səlcuqları türkman adlandırmaqla yanaşı, onlar arasındakı fərqlərdən də söz açır.

“Türkman” sözünü Şərəfüddin Tahir Mərvəzinin (1056-1124) “Təbaye əl-həyəvan” kitabında da görürük. Müəllif türklərə həsr etdiyi bölümdə qeyd edir ki, türklərin böyük bir qismi oğuzlardan ibarətdir, onların çoxusu İslamı qəbul etmiş, bundan sonra “türkman” adlanmışdır.²²

XI əsrdə yaşamış görkəmli dövlət xadimi, Səlcuqların vəziri Nizamülmülk (1018-1092) “Siyasətnamə” əsərində türkmanlara qısa həcmli, amma ayrıca fəsil ayırmış, onların dövlət xidmətinə qəbul edilməsi üçün proqram təklif etmişdir. Nizamülmülkün “Türkmanları türk və başqa qulamlar kimi xidmətdə saxlamaq haqqında” adlandırdığı fəsil bu cümlə ilə başlayır: “Doğrudur, türkmanlardan qanıqaralıq əmələ gəlmişdir, lakin onların sayı çoxdur, bu dövlətin boynunda onların haqqı vardır, çünki dövlətin yaranmasında çoxlu xidmət göstərmiş, əziyyətlərə dözmüşlər, qohumluqları çatır”.²³

²⁰ Məqdisi Bəşəri. Əhsən əl-təqasim fi mərifət əl-əqalim, səh. 274.

²¹ Biruni. Əl-Cəmahir fi-l-cəvahir, səh. 333.

²² Ətraflı məlumat üçün bax: İ.Kafesoğlunun “Türkmən adı, manası və mahiyyəti” məqaləsi.

²³ Nizamülmülk. Siyasətnamə, səh. 98-99.

Türkmanların İraqa gəlişi və məskunlaşması

Həm siyasi, həm də ictimai səviyyədə belə bir yanlış fikir dolaşır ki, indiki İraq türkmanları Osmanlıların burdakı qalıqlarıdır. Başqa bir səhv fikir də İraqda türkman problemi ilə məşğul olanların çoxunun türkmanların kökünü müəyyən tarixi bir dövrdə vahid, birdəfəlik yürüslə bağlamaq cəhdidir.

İraqın türkdilli əhalisinin mənşəyi barədə mübahisələr XX əsrin birinci yarısında, İraq ətrafında gedən siyasi mübarizələr fonunda bir daha şiddətləndi. Belə ki, Böyük Britaniya hökumətinin diktəsi ilə Millətlər Cəmiyyətinin hazırladığı xüsusi hesabatda deyilirdi: "İraq türkmanlarının əksəriyyəti Toğrul²⁴ əsgərlərinin, Abbasi xəlifələrinin müttəfiqlərinin, Atabəy döyüşçülərinin nəslindəndirlər. Onların (türkdilli əhalinin) bir qismi isə Osmanlı sultanlarından və zabitlərindən törəmişdi".²⁵ Bu iddiaya görə, İraqda türkdilli əhalinin mövcudluq tarixi miladi XI-XIII əsrlərdən hesablanmalıdır. Halbuki, mötəbər mənbələr bu tarixin xeyli əvvəllərə gedib-çıxdığını sübut edir.

Ənənəvi araşdırmalar türkmanların İraqa gəlişinin müəyyən bir zaman kəsiyində davamlı şəkildə baş verdiyini göstərir. Bu mövzuda yeni tədqiqat və araşdırmalar da mövcuddur.

Yeni baxışlar:

Şümerlər türkmanların ulu əcdadlarıdır

Bu araşdırmalara görə, şumerlər miladdan qabaq V minilliyə qədər Asiyanın mərkəzindəki yurdlarından köçüb Dəclə və Fərat çayları hövzəsində yerləşmişlər. Möhtəşəm bir sivilizasiya yaratmış bu tayfalar türkmanların ulu əcdadı olmuşlar. Bu tədqiqatlar iki əsas

²⁴ Səlcuqlu dövlətinin banisi Toğrul bəy (1040-1063) nəzərdə tutulur.

²⁵ bax: Cavanşir Xıdırov. İraq türkmanları, səh. 8.

dayağa söykənir: Birinci dayaq türk və şumer dilləri arasında böyük oxşarlıq və çox zaman eyniliyin nəzərə çarpmasında, hər iki dilin çoxlu müştərək ifadələrə malik olmasında özünü göstərir. Həm də şumer dili öz quruluşu etibarilə türk və uyğur-fin dil ailəsinə daxil olan dillərə oxşayır.²⁶

İkincisi, kəşf edilən tarixi abidələrdə gələcəkdə türk ulusunu yaradacaq türk insanına xas cizgilərin, quruluşun və xarici görünüşün mövcudluğudur.²⁷

Antropoloji baxımdan şumer insanını formalaşdıran əsas və bu tayfa üçün ümumi olan əlamətləri götürüb dünyada indi mövcud olan türk xalqları ilə fizioloji və antropoloji müqayisələr aparsaq görərik ki, onlar demək olar ki, bir-birinə uyğundur.²⁸

Türkmanların İraqda məskunlaşmasına əməvi baxış

Türkmanlar İraq ərazisində müxtəlif dövrlərdə məskunlaşmış və zaman keçdikcə onların sayı da artmışdır. Əməvi və Abbasi xəlifələri onlardan daha çox orduda hərbi qüvvə kimi istifadə edirdilər. Xüsusilə Abbasilər dövründə türklər yüksək vəzifələr qazandılar. Daha sonralar İraqda idarəçiliyi ələ keçirib müxtəlif dövlətlər və əmirliklər yaratdılar. Bu məsələ barədə fikir ixtilaflarına baxmayaraq tarixçilərin əksəriyyəti türkmanların İraqa köçməsinə ardıcıl davam edən bir proses kimi qəbul etmişlər.

Tarixçi Əbdürrəzzaq əl-Həsəni yazır: “Türkman qəbilələrinin İraqa axını ardıcıl şəkildə müxtəlif mərhələlərlə baş vermişdir. Bu gün kürd bölgələrini ərəb bölgələrindən ayıran, şimal-qərbdən başlayaraq cənub-şərqə və ya Təlafərdən Mosula, oradan da Kər-

²⁶ Ümid Muxtar. Şumer türklərinin mənşəyi, bəşər mədəniyyətləri, səh. 12-17.

²⁷ yux. mənbə, səh. 18.

²⁸ Fəruq Abdullah Əbdürrəhman. İraq türkmanları və tarix, səh. 21-22.

kükün Tun Kubra, Tuz Xurmatu, Diyalə mühafizəsinin Qızıl Ribat, Məndəli böğələrinə qədər bir xətt kimi uzanan zolaq şəkilli ərazidə yaşayanlara türk və ya türkman adı verilmişdir. Belə bir fikir də vardır ki, onlar hicri 1048/miladi 1638-ci ildə İraqı Səfəvilərdən geri almış Sultan IV Muradın ordusundan qalanlardır ki, bu bölgədə Türkiyənin cənub və şimal əyalətlərini bir-birilə birləşdirən xətt üzərində yerləşmişlər.²⁹

“Kürdlər, ərəblər və türklər” kitabının müəllifi S.C.Edmond türkmanların İraqa köçməsi ilə bağlı beş ehtimal irəli sürür:

1. Səlcuqlar onları Anadoludan bura köçürmüşlər;
2. 1392-1405-ci illərdə Teymurləng yüz min türkmanı əsir alır. Onları ölümdən Ərdəbil şeyxi və Səfəvi dərvişlərinin başçısının müdaxiləsi xilas edir;
3. 1512-1566-cı illər arasında Sultan I Səlim və Sultan Süleyman tərəfindən yolları qorumaq üçün türkmanlar Anadoludan bura köçürülmüşlər;
4. Onlar Marağadan gələn azərbaycanlılar idilər, 1502-1534-cü illər arasında Şah İsmayıl Səfəvi İraqı fəth edən zaman buralara köçmüşlər;
5. Türkmanlar 1730-1747-ci illər arasında Nadir şahın bura köçürtdüyü azərbaycanlılardır.³⁰

Bu mövzuya dair başqa yeni yazılarda da türkmanların İraqda mövcudluğunu müəyyən tarixi dövrdə birdəfəlik axın və ya köçlə bağlamaq cəhdləri edilir. Amma tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, türkmanlar İraqa müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif səbəblərdən və müxtəlif amillərin təsiri ilə ardıcıl olaraq mərhələli şəkildə köçmüş və burada məskunlaşmışlar. Reallıq bundan ibarətdir ki, türkmanların İraqa köçməsi və burada yerləşməsi müəyyən bir tarixdə deyil, müxtəlif tarixi dövrlərdə və müxtəlif məqsədlərlə mərhələli şəkildə həyata keçmişdir.

²⁹ Seyyid Əbdüəzəzəq əl-Həsəni. İraq qədim və yeni dövrlərdə, səh. 41.
³⁰ bax: Əziz Qadir əl-Samancı. İraq türkmanlarının siyasi tarixi, səh. 38.

Tədqiqatçı Əziz Qadir Samançı türkmənlərin İraqa gəlişini ardıcıl baş verən proseslər və ya mərhələlər adlandırmaqdan əsasən imtina edir, bu köçmənin məqsəd və hədəfindən çıxış edərək aşağıda göstərilən variantlardan birini qəbul edir:

1. Hərbi xidmət məqsədi ilə gəlmiş və ailələrini də özləri ilə gətirmişlər;

2. Məskunlaşma məqsədi ilə işğal həyata keçirmişlər. Türk qəbilələri adətləri üzrə hərbi yürüşlərə çıxanda ailələrini də özləri ilə götürür və istila etdikləri ölkələrdə məskunlaşmışdılar.

3. Ailələr və ya tayfalar ticarət və iqtisadi məqsədlərlə, yaxud İraqda yaranan türkman dövlətlərində yaşayan yaxınlarına qovuşmaq məqsədilə köç edirdilər. Buna görə də köç və ya mərhələ əvəzinə dövrlər anlayışını işlətmək daha uyğundur.

Bununla türkmənlərin İraqa gəlişini ilk təmas və tanışlıq (birinci mərhələ), məskunlaşma, türkman dövlət və hökumətlərinin yaradılması (ikinci mərhələ) şəklində təsnif edə bilərik.

Birinci dövr: ilk təmas və tanışlıq

Türkmənlərin İraq torpağına qədəm basmasını əhatə edən birinci dövr hicri 54-cü ildə Əməvilərin İraq valisi Übeydullah ibn Ziyadın iki min türkü ölkəyə dəvət etməsi və Bəsrədə yerləşdirməsi ilə başlayır. Tarixçi Təbəri qeyd edir ki, bu türklər ox atmaqda mahir idilər.³¹ X əsrdə yaşamış coğrafiyaşünas İbn Fəqih hətta Bəsrədə məskunlaşmış buxaralılardan sayını 4 min nəfər qeyd edir.³² Übeydullah ibn Ziyad Buxara və Beykəndə hücum edəndə məlikə Kubac xatunun başçılıq etdiyi

31 Tarix əl-Təbəri, Dar əl-kütüb əl-əlmiyyə nəşriyyti, 3-cü cild, səh. 244.

32 İbn əl-Fəqih. Kitab əl-buldan (təhqiq: Yusif əl-Hadi), səh. 234.

türk əcğərlərindən ibarət ordunun müqaviməti ilə rastlaşır. Türklərin şücaəti, döyüş qabiliyyəti, silahlardan istifadə məharəti, ustalıqla ox atmaları onu heyran edir.

Türklər Əməvi ordusunda Həccac ibn Yusif əl-Səqəfinin dövründən başlayaraq xidmət etmişlər. Salnamələr xəbər verir ki, Həccac Vasit şəhərini inşa etdirən zaman vaxtilə Übeydullah ibn Ziyad tərəfindən Bəsrəyə gətirilmiş türklərin bir hissəsini burada məskunlaşdırmışdı. Bəlazuri yazırdı ki, onun zamanında, yəni IX əsrdə Vasitdə türklərin nəslindən xeyli adam yaşayırmış, İbn Məriqli kimi tanınan Xalid əl-Şatir də bunlardan idi.³³

Tarixi mənbələrdə xəbər verilir ki, hicri 132-ci ildə Əməvi sərkərdəsi Yezid ibn Hübeyrə uzunmüddətli mühasirədən sonra Vasit şəhərini ilk Abbasi xəlifəsi Əbül-Abbas Səffahın qardaşı və qoşun başçısı Mənsura təhvil verərkən ətrafında 2300 nəfər Buxara türkükdən ibarət dəstə var idi.

Türklərin İraq ərazisinə gətirilməsi Əməvilər zamanında başlasa da, Əməvilərin ərəbmərkəzli irqçi siyasəti türklərin xilafət həyatında mühüm rol oynamasına mane olmuşdur. Əcəm (qeyri-ərəb) kütlələrin dəstəyi ilə hakimiyyətə gəlmiş Abbasilər zamanında isə fars və türklərin dövlət işlərinə nüfuzu hissediləcək dərəcəyə çatdı. Türklərlə ərəblərin əlaqələri 751-ci ildə Çin ordusu ilə baş vermiş Talas savaşından sonra daha da gücləndi. Bu savaşda türklər müsəlman ərəblərlə eyni cəbhədə yer tutaraq çinliləri ağır məğlubiyyətə uğradılar. Türklərin savaş məharətini görənlər xəlifələr onları həvəslə hərbi xidmətə qəbul etməyə başladılar.

İkinci Abbasi xəlifəsi Mənsurun zamanında (754-775) aparılan hərbi əməliyyatlarda türk sərkərdələr Zühəyr və Mübarək fərqlənmişlər. Qəzvin şəhərinə vali təyin edilmiş Mübarək Türki burada Mədinət əl-

³³ Bəlazuri. Fütuh əl-buldan, səh. 524.

Mübarək adlı şəhərcik inşa etdirmişdi.³⁴ Digər türk sərkərdəsi Həmmad xəlifənin ən yaxın adamlarından biri kimi onun diplomatik görüşlərində iştirak edirdi. Mənsurun gizli əşyalarının və mühüm dövlət sənədlərinin saxlandığı sandığın mühafizəsi Həmmada tapşırılmışdı.³⁵

İbn Xordabehin “Yollar və ölkələr” kitabında deyilir ki, Xorasan valisi Abdulla ibn Tahir xəlifənin əmri ilə hər il Türküstandan iki min türkü İraqa göndərirdi.

Xilafətdə türklərin təsiri o qədər güclü idi ki, Abbasilər tarixini araşdıran tədqiqatçılar bəzən bu dövrü “türklər dövrü” adlandırırlar. Türklərin təsiri orduda daha çox hiss olunsa da, dövlət idarəçiliyinin digər sahələrində də kifayət qədər güclü olmuşdur. Abbasilər zamanında türk əsilli Fəth ibn Xaqan, qardaşı Yəhya ibn Xaqan, onun oğlu Übeydullah və b. sarayda mühüm vəzifələr tutmuş, vəzirlik məqamına kimi yüksəlmişdilər. Uzun müddət boyunca sarayda xəlifələrin haciblik (eşikəğası) vəzifəsini də türklər daşımışlar.³⁶

Hətta Abbasi xəlifəsi Mütəsimin zamanından bəri (833-842) xəlifələrin geyim tərzində də türk üslubu görünürdü. Görkəmli İslam alimi Əbdürrəhman Süyuti yazırdı ki, ilk dəfə türkləri xidmətə alan, onlara vəzifə verən xəlifə Mənsur olmuş, amma türkləri divana (yəni saraya və dövlət işlərinə) daxil edən, onlar üçün ticarət imkanlarını artıran, hətta türklərə məxsus olan bəzək aksesuarlarından ilk dəfə istifadə edən, ərəb tərzindən imtina edən və başına tac qoyan xəlifə Mütəsim olmuşdur.³⁷ Mütəsimin saray aşpazı xəzər əsilli İytax (və ya İynax) idi. O, bacarığı sayəsində dövlət işlərini də öz əlində cəm-

³⁴ yux. mənbə, səh. 451.

³⁵ bax: Hakan Kılıç. Kuruluşundan Samerra dönəmi sonuna qədər Abbasi devletinde türk komutanlar (yüksek lisanz tezi), Kastamonu, 2019.

³⁶ Ətraflı məlumat üçün bax: M.E.Şen. Abbāsiler döneminde idarî ve malî kadrolardaki türklər (İstem dergisi, 2009-cu il, 13-cü sayı, səh. 233-260).

³⁷ Süyuti. Əl-Vəsail ila məsamərət əl-əvail, səh. 102.

ləyə bilmişdi. İytax Bağdaddan qərbə doğru xilafət torpaqlarının valisi, məğribli və türk qoşun hissələrinin komandanı, xəlifənin şəxsi qvardiyasının başçısı (hacib) idi, poçt (rabitə) divanına nəzarət də ona tapşırılmışdı. Mütəsimin və Vasiqın xilafət dövründə, eləcə də Mütəvəkkilin hakimiyyətinin əvvəllərində İytax asanlıqla saray çevrilişi etmək gücündə olan şəxsə çevrilmişdi, buna görə də Mütəvəkkil onu aradan götürdü.

Türk sərkərdələri sarayda müxtəlif imtiyazları ələ keçirirdilər. Türk komandanı Əşnas xəlifə Vasiq tərəfindən ləl-cəvahiratla bəzədilmiş kəmə, tac və sultan titulu almışdı. Əşnas Abbasi xəlifələri tərəfindən sultan titulu almış ilk şəxs sayılır.³⁸ Tarixi məlumatlara görə xəlifə Mehdi öz oğlu İsanın təlim-tərbiyəsini türk Mübarəkə həvalə etmişdi.³⁹

Türklərin Abbasi sarayında nüfuz qazanmasının səbəblərindən biri də xəlifələrin türk xanımlarla ailə qurmalarıdır. Bir neçə Abbasi xəlifəsi türk cariyələrlə yaxud nüfuzlu türk sərkərdələrinin qadın qohumları ilə ailə qurmuşlar. Məlum olan budur ki, Abbasi xəlifələrindən bir neçəsinin, o cümlədən Məmun, Mütəsim, Mütəvəkkil, Müktəfi və Müqtədirin anası türk əsillidir. Xilafətin ən məşhur türk sərkərdəsi Buğa əl-Kəbir Abbasilər nəslilə qohum olmaq şərəfini qazanmışdı. Belə ki, xəlifə Mütəvəkkilin anası Şüca xatun Buğa əl-Kəbirin yaxın qohumu, hətta bəzi məlumatlara görə bacısı idi.

Müxtəlif dövrlərdə Əfşin (vəf. 841), Əşnas (vəf. 844), İytax (vəf. 849), Buğa əl-Kəbir (vəf. 862) və oğlu Musa (vəf. 877), Otamış (vəf. 863), Bağır (səh. 865), Vəsisif (vəf. 867) və oğlu Saleh (vəf. 870), Buğa əl-səğir (vəf. 868), Bayıkbəy (vəf. 870), Sima əl-təvil (vəf. 877), Zirək, Süvartəkin, Nazuk, Munis (vəf. 933), Bəckəm (vəf. 941), Tüzün (vəf. 945) kimi türk əsilli sərkərdələr xilafət or-

³⁸ Süyuti. *Tarix əl-xüləfa* (türkcə tərcümə), səh. 351.
³⁹ Hakkı Dursun Yıldız. *İslamiyyət və türklər*, səh. 97.

dusunda ən yüksək vəzifələri tutmuşdular. Mənbələrdə türk mənşəli onlarla sərkərdənin hərbi fəthlərindən və saray intriqaalarındakı iştirakından danışılır.⁴⁰ Abbasi xəlifələrin bir neçəsi məhz türk qoşununa başçılıq edən sərkərdələrin intriqası sayəsində hakimiyyətə gəlmiş və ya taxtdan salınmışdı. Sarayda bu əhval-ruhiyyə adı hal almışdı. Xəlifə Mütəzz (866-869) türk sərkərdə Buğa əl-səğirin qorxusundan sarayda gecə-gündüz bir an da olsa silahı əlindən yerə qoymur və deyirdi: “Ya mən Buğanın, ya da o mənim başımı yeyənə kimi silahsız gəzməyəcəyəm. Hər an Buğanın ya yerdən çıxıb, ya da göydən enib qarşımda duracağından qorxuram”.⁴¹

Mütəzz hakimiyyətə gələrkən adət üzrə saray əyanları münəccimləri çağırıb, yeni xəlifənin nə qədər hökumət sürəcəyini söyləmələrini istədilər. Bu zaman əyanlardan biri dedi ki, o, Mütəzzin nə qədər hakimiyyətdə olacağını münəccimlərdən daha yaxşı bilir: “Türklər nə qədər istəsələr, o qədər!”⁴²

Tarixçi Məsudi Abbasi xəlifələrinin türklərdən asılılığını xəlifə Müstəinin zamanında (862-866) bir şair tərəfindən yazılmış aşağıdakı beytlərlə təsvir etmişdir: “Xəlifə Vəsif ilə Buğanın arasında qəfəsin içindədir, tutuquşu kimi onların dediyini təkrar edir”.⁴³

Fəth edilmiş türk bölgələrindən hərbi xidmətə cəlb edilən şəxslər öz bacarıqları sayəsində karyera pilləsi boyunca sürətlə irəliləyərək orduda və sarayda üstün mövqe qazanırdılar. Saray həyatı onları getdikcə intriqaalara da öyrəşdirir, bunun sayəsində rəqiblərini uğurla aradan qaldırmağı bacarır, hətta dövlət çevrilişi də təşkil edirdilər. Amerikalı şərqşünas Marshall Hodqson Mütəvəkkil dövründə türklərin vəziyyətini araşdırarkən haqlı olaraq qeyd edirdi: “Türk hərbi

40 Hakan Kılıç. Kuruluşundan Samerra dönemi sonuna kadar Abbasi devletinde türk komutanlar (yüksek lisanz tezi), Kastamonu, 2019.

41 Məsudi. Müruc əl-zəhəb, 4-cü cild, səh. 91-92.

42 Hakkı Dursun Yıldız. Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi, 3-cü cild, səh. 258.

43 Məsudi. Müruc əl-zəhəb, 4-cü cild, səh. 61.

birləşmələri bunu anlamışdılar ki, onlar xəlifədən necə asılıdırlarsa, xəlifə də onlardan asılıdır".⁴⁴

Türklərin Abbasi ordusunda hansı əsasla xidmət etmələri barəsində fikir ayrılıqları vardır. Bəzi tədqiqatçılar onların əsir və kölə qismində xidmətə götürüldüklərini, bəziləri isə muzzdlu döyüşçü sifətində xidmət etdiklərini yazırlar. Zənnimizcə, daha düzgün fikir budur ki, türklər ilk zamanlar kölə qismində orduya qatılmış, daha sonralar öz döyüş bacarıqları və zəkaları sayəsində muzzdlu döyüşçü statusu almağa nail olmuşdular. Abbasi ordusunda xidmət edən türklərin sayı barədə də məlumatlar ziddiyyətlidir. Onların sayının Mütəsim zamanında 4 min nəfər olduğunu yazanlarla yanaşı, bu rəqəmi 10 minə,⁴⁵ 20 minə⁴⁶, hətta 70 minə çatdırırlar da vardır.⁴⁷ Türklər Bağdada (və ya Samirraya) gəldikdən sonra burada ətraflı təlim görürdülər, onlara ərəb dili və hərbi təmrinlər öyrədilirdi. Türk əsgərlərin zövqlə hazırlanmış bahalı geyim formaları var idi, onlar yüksək məvacib alırdılar. Abbasi xəlifəsi Mütəsim türklərdən ötrü İraqda Samirra kimi tanınan şəhəri inşa etmişdi. Paytaxt Bağdadda yerləşdirilmiş türk qarnizonları yerli camaat üçün narahatlıq törətməyə başlamışdı. Əsasən süvari dəstələrindən ibarət olan və ucsuz-bucaqsız çöllərdə at çapmağa adət etmiş türklər Bağdadın dar və izdihamlı küçələrinə alışı bilmirdilər. Demək olar ki, hər gün şəhərin əlsiz-ayaqsız sakinlərinin bir neçəsi türk süvarilərinin atlarının tapdağı altında həlak olurdu. Bağdad bazarında atçapma yarışları keçirən süvarilər malları dağdır, tacirlərə maddi ziyan vururdular. Paytaxt əhalisi narazılıq içində idi. Bəzən cana doymuş adam-

⁴⁴ Marshall Hədqşon. İslamın serüveni, 1-ci cild, səh. 464.

⁴⁵ Süyuti. Tarix əl-xülfə (türkcə tərcümə), səh. 345.

⁴⁶ İbn Kəsir. Əl-bidəyə və-n-nihayə, 14-cü cild, səh. 287.

⁴⁷ M.N.Özdəmirin "Türkiyat araşdırmaları dergisi"ndə nəşr edilmiş "Abbasi halifəsi Mu'tasim'in ordusunda bulunan türklərin kölə olub olmadığı meselesi" məqaləsində bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

lar onları narahat edən türk süvarinin üstünə hücum edib yaralayır və hətta öldürürdülər. Belə bir şəraitdə həm şəhər əhalisi, həm də türk döyüşçüləri durmadan xəlifəyə şikayət edirdilər. Hətta Bağdad camaatı xəlifəni hədələmişdi ki, türkləri paytaxtdan uzaqlaşdırmasa, üsyan başlayacaq. Mütəsim türk əsgərlərinin təhlükəsini Bağdaddan uzaqlaşdırmaq (bəlkə də onları şəhər camaatının intiqamından qorumaq) üçün yeni paytaxt inşa etməyi qərara aldı. Xeyli axtarışdan sonra Dəclə çayının şərq sahilində, Bağdadın 60 mil şimalında yerləşən ərazi məqsədəuyğun bilindi.

Miladi 836-cı ildə Samirra şəhərinin tikintisi başlandı. Tikintidə fəhlə və ustalardan əlavə türk əsgərlər də fəal iştirak edirdilər. Samirrada ordunun bütün tərkib hissələri üçün ayrı-ayrı məhəllələr salındı. Türk, fars və məğrib qarnizonları onlara məxsus məhəllələrdə yerləşdirildi. Bununla da Bağdadda dinc əhalinin qarşılaşdığı problem Samirra üçün uğurla həll edilmiş oldu. Şəhərin gözəlliyi onun adından da bəlli idi. Yeni salınmış şəhər türk əsgərlərin elə xoşuna gəldi ki, ona “Surra mən raa” (onu görən sevindi) adını verdilər.

Lakin türk qarnizonları Samirraya köçürüləndən sonra bu şəhərdə də sakitlik hökmran olmadı. Türklər xilafət qoşununda xidmət edən, Şimali Afrikadan səfərbər edilmiş məğriblilərlə və farslar arasından orduya cəlb edilmiş şakirilərlə⁴⁸ daim rəqabət halında ömür sürürdülər. Samirrada türklərlə rəqibləri arasında ya nüfuz, ya da xəlifəni dəstəkləmək üstündə baş verən qarşıdurmalar adi hal almışdı.

Samirra şəhəri təqribən 60 il ərzində Abbasilər xilafətinin paytaxtı oldu. Xəlifə Mütəmidin hakimiyyətinin sonlarında (miladi 889-890-cu illər) paytaxt yenidən Bağdada qaytarıldı. Samirra şəhəri xilafətdə türk təsiri dövrünün göstəricisi sayılır. Təsadüfi deyil ki, Mütə-

⁴⁸ Əslində fars dilində “çakər” (nökər) sözündəndir, ərəbləşdirilərək “şakirilər” şəklinə düşmüşdür.

simin hakimiyyətə gəlişindən Mütəmidin ölümünə qədərki 60 illik müddəti "Samirra dövrü" adlandırırlar. Paytaxtın Bağdaddan Samirraya köçürülməsi türk təsirinin başlanmasına, əksinə, Samirradan Bağdada qayıdış isə türk nüfuzunun sona yetməsinə işarə idi.⁴⁹

Abbasi xəlifələri türkləri dövlət işlərinə gətirdikdən bir müddət sonra bunun ziyanını anlayır, vəziyyəti düzəltməyə çalışır, amma bir qayda olaraq buna nail olmadan çevriliş nəticəsində həlak olurdular. Mütəvəkkil hakimiyyətinin sonlarında türklərin nüfuzunu zəiflətmək üçün onların ordudakı sayını azaltmağa, öz şəxsi qvardiyasından türkləri uzaqlaşdırmağa, ərəb və digər qeyri-türk mənşəli qoşun bölmələrinin sayını artırmaqla müvazinət mərkəzini dəyişməyə çalışırdı.⁵⁰ Tarixçi Məsudi yazırdı ki, Mütəvəkkil türkləri öz ətrafından uzaqlaşdırırdı, onların təsirini azaltmaq məqsədi ilə qeyri-türk mənşəli 12 min nəfərlik qoşun birliyi yaratmışdı.⁵¹ Buna baxmayaraq Mütəvəkkilin özünün də axırına çıxanlar türk sərkərdələr Vəsif, Buğa əl-Səğir, Bağır, Bəğlun, Buğa əl-Kəbirin oğlu Musa, Süvartəkinin oğlu Harun oldu.

Türklər Abbasi xilafətində kifayət qədər dərin kök salmağa nail olmuşdular. Onların biri hakimiyyətdən uzaqlaşandan sonra digəri öz nüfuzundan istifadə edərək onun yerini tuturdu. Sarayda türk sərkərdələri varislik əsasında hökm sürürdülər, buna görə də onlardan birinin məhvi ilə xilafətdə türk təsiri zəifləmirdi.

Xilafətdə türk təsirinin uzun müddət güclü olmasının səbəblərindən biri də onların ailə tərbiyəsi və evlilik siyasəti ilə bağlıdır. Belə ki, sırayıdan komandana kimi türk döyüşçülər demək olar ki, yalnız öz millətlərindən olan qadınlarla evlənir, ya da nüfuzlu əyanlarla qohum olurdular. Mütəsim türklərin qey-

49 Bax: Natiq Rəhimov. Abbasilər xilafəti (749-945-ci illər), səh. 166-168.

50 Fatih Güzel. Abbasi halifəsi Mutevekkil'in türk nüfuzunu sonlandırma çabaları, səh. 117-132.

51 Məsudi. Əl-Tənbih və-l-İşraf, səh. 313.

ri-türklərlə ailə qurmasını, evləndikdən sonra boşanmasını qadağan etmişdi. Türk qadınların da adları divanın gəlir dəftərinə yazılır, onlara məvacib verilir. Türk evliliklərinə ən bariz nümunə olaraq bunları qeyd edə bilərik: Türk sərkərdəsi Əfşinin oğlu Həsən ilə digər türk komandanı Əşnasın qızı Turunc ailə qurmuşdular. Saleh ibn Vəsifin həyat yoldaşı Buğa əl-səğirin qızı Cümə idi. Həmçinin, Vəsif öz bacısını xilafətdə mühüm vəzifələr daşıyan Bəni-Xaqan ailəsindən Sələməyə ərə vermişdi. Türk ailələrin bir-biri ilə qohumluğu nəticəsində "təmiz qanlı", qarışıqsız türk nəslini davam edirdi, xəlifə və əyanlarla evlilik isə türklərin siyasi mövqeyini daha da möhkəmləndirirdi.⁵²

Bu dövrü türkmanların İraq torpağı ilə ilk təmas dövrü kimi xarakterizə edə bilərik. Belə ki, türkmanlar bölgənin təbiəti, əhalisi, mədəniyyəti və burada mövcud olan İslam cəmiyyətinin xarakteri ilə tanış olmağa başladılar. Bu həm də daha yaxşı həyat şəraiti imkanlarının sınağı və kəşfi dövrü idi. Bu amil həm də başqa qonşu türk tayfaların axınının bu torpaqlara yönəlməsini daha da gücləndirdi. Orta Asiya cəmiyyətinin jurnalında nəşr olunmuş bir məqalə bu fikri təsdiq edir. Məqalədə deyildiyi kimi bu dövrdə türkmanların başqa xalqlarla, xüsusilə ərəblərlə qaynayıb-qarışması onlardan bir çoxunun öz ana dilini unutması və ərəb dilində danışması ilə nəticələndi. Məqalədə həmçinin deyilir ki, İraqın cənub və mərkəzi bölgələrində məskunlaşan türkmanların ilk axınından başlayaraq onlar yerli ərəb əhalisi içində əriyirdilər. Sonralar onların bir hissəsi indi türkmanların yaşadıkları torpaqlara köçüb öz ulusundan olanlarla birləşdilər. Buna misal olaraq Hillədə məskunlaşan Xələc qəbiləsini göstərmək olar. Onların yaşadıkları məhəllə hələ də bu adı daşıyır. Lakin onlar assimil-

⁵² bax: Mehmet Azimli. Abbasiler dönemi türklərdən oluşturulan özel ordu ve aile ilişkileri, səh. 157-163.

yasiyaya məruz qalmışlar, öz etnik mənsubiyyətləri barədə heç nə bilmirlər. Eyni sözləri Bəsrədə, Bağdadın Əzəmiyyə, Heydərşana, Cədid Həsən paşa, Fəzl, Qaraqol, Bab əl-Şeyx və b. məhəllələrində yurd salan çox saylı türkman tayfa birlikləri barədə də demək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Ümid Muxtar*. Şumer türklərinin mənşəyi, bəşər mədəniyyətləri. "Muxtar" çap, tərcümə və nəşr müəssisəsi, Bağdad, 2006.
2. *Nicat Kövsər oğlu*. İraq türkman mədəniyyətinin əlamətləri, Dar əl-Hikmə, I nəşr, London, 2020.
3. *Əziz Qadir əl-Samanlı*. İraq türkmanlarının siyasi tarixi, Dar əl-Saqi, I nəşr, 1999.
4. *Faruq Abdullah Əbdürrəhman*. İraq türkmanları və tarix, Muxtar çap, tərcümə və nəşr müəssisəsi, I nəşr, Bağdad, 2010.
5. *Abbas əl-Əzzaoui*. İki işğal arasında İraq tarixi, 1-ci cild, Bağdad, 1935.
6. *Seyyid Əbdürəzzaq əl-Həsəni*. İraq qədim və yeni dövrlərdə, Fırqan mətbəəsi, Sayda, 1958.
7. *Əhməd əl-Şintavi və həmkarları*. İslam ensiklopediyası.
8. *Cavanşir Xıdırrov*. İraq türkmanları, Bakı, 1993.
9. *Mahmud Kaşğari*. Divan lüğət əl-türk (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər), Bakı, 2006.
10. *Buludxan Xəlilov*. Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində etnonimlər, Bakı, 2009.
11. *Natiq Rəhimov*. Abbasilər xilafəti (749-945-ci illər), 2005.
12. *Ebülgazi Bahadır Han*. Türklərin soy kütüğü (Şecere-i terakime) (Tercüman 1001 kitab).
13. *Məqdisi Bəşari*. Əhsən əl-təqasim fi mərifət əl-əqalim, Qahirə, 1991.
14. *Əbu Reyhan Biruni*. Əl-Cəmahir fi-l-cəvahir (təhqiq: Yusif əl-Hadi), Tehran, 1995.
15. *Tarix əl-Təbəri*, Dar əl-kütüb əl-elmiyyə nəşriyyatı, Beyrut, 1987.
16. *İbn əl-Fəqih*. Kitab əl-buldan (təhqiq: Yusif əl-Hadi), Aləm əl-kütüb nəşriyyatı, Beyrut, 1996.

17. *Bəlazuri*. Fütuh əl-buldan, Müəssəsət əl-Məarif nəşriyyatı, Beyrut.
18. *Nizamülmülk*. Siyasətnamə, Bakı, 1989.
19. *Məsudi*. Müruc əl-zəhəb, Dar əl-hicr nəşriyyatı, Qum, 1409 hicri.
20. *Məsudi*. Əl-Tənbih və-l-işraf, Qahirə, 1938.
21. *Süyyuti*. Əl-Vəsail ilə məsamərət əl-əvail, Bağdad, 1950.
22. *Süyyuti*. Tarix əl-xüləfa (türkcə tərcümə), Ötügen nəşriyyatı, İstanbul, 2015.
23. *İbn Kəsir*. Əl-bidayə və-n-nihayə (təhqiq: Abdullah əl-Türki), Dar əl-Hicr, Cizə, 1998.
24. *Marshall Hodqson*. İslamın serüveni, Yeni Şafak nəşriyyatı, İstanbul, 1995.
25. *V.Bartold*. Orta Asiya türklərinin tarixi (tərcümə edən: Əhməd Səid Süleyman), Misir Baş kitab nəşriyyatı şurası, 1996.
26. *Hakan Kılıç*. Kuruluşundan Samerra dönemi sonuna kadar Abbasi devletinde türk komutanlar (yüksek lisanz tezi), Kastamonu, 2019.
27. *M.E.Şen*. Abbâsiler döneminde idarî ve malî kadrolardaki türklər (İstem dergisi, 2009-cu il, 13-cü sayı).
28. *Hakkı Dursun Yıldız*. İslamiyyət və türklər, İstanbul, 2011.
29. *Hakkı Dursun Yıldız*. Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi, Zaman Çağ yayınları, İstanbul.
30. *Fatih Güzel*. Abbâsî halifesi Mütevekkil'in türk nüfuzunu sonlandırma çabaları, KAREFAD dərgisi, 2016-cı il, 4-cü cild, 2-ci sayı.
31. *Mehmet Azimli*. Abbasiler dönemi türklərdən oluşturuilan özel ordu ve aile ilişkileri, Marife dərgisi, 2010-cu il, 1-ci sayı.
32. *T.Banguoğlu*. Kaşğaridən notlar II. Oğuzlar və Oğuzeli üzərinə, Türk dili araşdırmaları illik bülleteni, 1959.

FÜZULİNİN MƏNƏVİ DÜNYASI - AZƏRBAYCAN VƏ İRAQ TÜRKMANLARININ ORTAQ ƏDƏBİYYAT İRSİ

• Natiq RƏHİMOV

Dini Araşdırmalar Mərkəzinin icraçı direktoru

• Dr. İsmail ASLANOĞLU

Tələfər

Türkdilli ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutan şairlərdən biri və bəlkə də birincisi Füzulidir. O, öz yaradıcılığı ilə məktəb yaratmış, sonrakı şairləri təsiri altına almaqla onların yaradıcılığına istiqamət vermişdir. Özündən sonrakı şairlərə təsir etmək baxımından Füzulidən daha üstün birini düşünmək çətindir. Füzuli elə bir qələm sahibidir ki, hər bir şair özünü onun ardıcılı saymaqdan və öz əsərlərinin Füzuli ruhunda olmasını eşitməkdən fəxr duymuşdur. XIX əsrdə yaşamış şotlandiyalı şərqşünas Gibb (1857-1901) "Osmanlı poeziyasının tarixi" adlı fundamental həcmli əsərində Füzulini "xələflərindən heç birinin getmədiyi, sələflərindən heç birinin kəşf etməyə qadir olmadığı" yolun sahibi adlandıraraq əlavə edir: "O, qədim türk ədəbiyyatında Könül Şairi kimi tək yerdə durur".¹

Görkəmli türk şairi Əbdülhəqq Hamid Tarhan (1852-1937) Füzulini "şeyx əl-şüəra" (şairlərin şeyxi), "şairi-əzəm" (ən əzəmətli şair), "şərqin böyük şairi" adlandırır, "Füzuli hər kəsin təəqqül edəməyəcəyi² dərəcədə bir şair olduğu halda, nə qəribədir ki, yenə

1 E.J.W.Gibb. A History of Ottoman Poetry, volume 3, p.79.

2 anlamayacağı.

hər kəsin məhbubi-qülubidir” deyə, onun böyüklüyü qarşısında heyranlığını gizlətmir.³

Şeyx Nizami, Mövlana Rumi, Əmir Əlişir Nəvai, Xacə Hafiz kimi Füzuliyə də sevənləri tərəfindən xüsusi ehtiram əlaməti olaraq “mövlana” ləqəbi verilmişdir. Belə ki, hətta müasiri olduğu təzkirə müəllifləri də daxil olmaqla ədəbiyyat biliciləri onu “Mövlana Füzuli” kimi yad etmişlər.

Füzuli ədəbiyyatşünasların gözündə

Füzulinin yaradıcılığı hələ XVI əsrdən başlayaraq şairlər və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. Füzulinin müasiri olmuş və ya ondan az sonra yaşamış Lətifi, Sam Mirzə, Aşiq Çələbi, Bəyani, Riyazi, Xınalızadə, Sadıq bəy Əfşar və başqaları onun haqqında yüksək fikirdə olmuş, onu Nəvai və Nəsimi məktəbinin layiqli davamçısı adlandırmaqla yanaşı, şeirdə yeni və orijinal bir üslub yaratdığını etiraf etmişlər.

XVI əsrin ikinci yarısında yaşamış Əhdi Bağdadi “Gülşəni-şüəra” təzkirəsində müasiri olduğu yüzlərlə şair barədə məlumat verir. Onların böyük əksəriyyətini türk əsilli şairlər təşkil edir. Füzuli ilə demək olar ki, eyni dövrdə öz əsərini qələmə almış Əhdi Bağdadi onu qüdrətli bir şair kimi vəsf etməklə yanaşı, həndəsə, heyət, hikmət, hədis və təfsir elmlərində, eləcə də, təriqətdə (təsəvvüf aləmində) uca məqam sahibi kimi tanırdır. Müəllif Füzulinin türk, fars və ərəb dillərində gözəl əsərlər yaratdığını qeyd edərək onu Hafiz Şirazi və Əlişir Nəvai kimi nəhənglərə bənzədir.

Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə “Töhfeyi-Sami” adlı təzkirədə Füzulidən söz açaraq yazır: “Mövlana Füzuli Darüssalam Bağdaddandır və oradan

³ bax: Süleyman Nəzifin “Füzuli” kitabına müqəddimə, İstanbul, 1926.

(Bağdaddan) ondan üstün bir şair çıxmayıb".⁴

Daha sonrakı dövrlərdə yaşamış müəlliflərdən Şəmsəddin Sami, F.B.Köçərli, S.Ə.Şirvani, Əbdülbaqi Gölpınarlı, M.F.Köprülü, Əbdülqadir Karahan, Hüseyn Əli Məhfuz da Füzulinin türk ədəbiyyatındakı yerini yüksək dəyərləndirmişlər. Görkəmli türk ədəbiyyatşünası M.F.Köprülü 1924-cü ildə İstanbulda Füzuli külliyyatına müqəddimə kimi nəşr edilmiş "Füzuli: həyatı və əsəri" məqaləsində böyük şairi "türk ədəbiyyatının ən böyük siması" adlandıraraq yazır: "Füzuli İraq türklərindəndir və ləhcəsi etibarilə də azəri ünvanı verdiyimiz lisan dairəsinə mənsubdur".⁵ Müəllif bəzi şərqsünasların Füzulini Osmanlı ədəbiyyatına aid etmə cəhdlərini tənqid edir və bunu onların azəri ədəbiyyatının təkamül tarixi bərədə lazımı məlumata sahib olmamaları ilə əlaqələndirir.

M.F.Köprülü Füzulinin türk ədəbiyyatına təsirini bu sözlərlə ifadə edir: "Türk ədəbiyyatının müxtəlif sahələri üzərində əsrlərdən bəri Füzuli qədər icrayitəsir etmiş şair azdır. Nəsimi və Nəvidən sonra ancaq Füzulidir ki, türk aləminin hər tərəfinə əsərləri yayılmış, oxunmuş, sevilmiş, təqlid və tənzir edilmişdir. Yalnız Füzulini yetişdirən azəri sahəsi deyil, Osmanlı və cığatay ədəbiyyatları da əsrlərdən bəri onun qüvvətli nüfuzu altında qalmışdır. Daşkənddən Qazana, Kırmdan Macarıstan sərhədlərinə, Bağdaddan Qahirəyə, Təbrizdən Buxaraya, İstanbula qədər bütün türk sahəsi əsrlərcə onun tərənnümlərini dinlədi. Azərbaycan, İran və Cənubi Qafqaz türklərinin farsinin müdhiş təhəkkümünə rəğmən, əsrlərcə türklüklərini mühafizə etmələrində, türk aləminin mənəvi vəhdətinin pozulmamasında Füzulinin çox böyük bir təsiri vardır".⁶

⁴ Sam Mirzə. Təhfeyi-Sami, səh. 136.

⁵ adıçəkilən kitab, səh. 1.

⁶ adıçəkilən kitab, səh. 21.

Bağdad ədəbi mühiti və Füzuli

Məlumdur ki, XVI əsrdə İraqda, xüsusilə, paytaxt Bağdadda güclü türkdilli ədəbi məktəb mövcud olmuşdur. Bu məktəbin baniləri həm keçmişdə, həm də Səfəvi hakimiyyətinin əvvəllərində bu yerlərə köç etmiş azərbaycanlılar idi. Məhərrəmlik mövsümündə dünyanın hər yerindən şiələrin ziyarət üçün İraqa axışb-gəlməsi də burada əlverişli ədəbi mühitin yaranmasına səbəb olmuşdu. “Səfəviyyə dövrü və hicri IX əsrin ikinci yarısından sonra bu müqəddəs şəhərlərə köçən azərbaycanlılar arasındakı şairlər həmin yerlərdə güclü Azərbaycan ədəbiyyatı mühiti yarada bilməzlər ki, ona “Bağdad Azərbaycan ədəbiyyatı” ünvanı vermək olar”.⁷ Türk tədqiqatçısı Əbdülqadir Karahan “Füzuli: mühiti və şəxsiyyəti” kitabında Bağdad ədəbi mühiti haqqında yazır: “Bu dövrə hakim olan ruh elm və şeir havası ilə bəslənmişdir. Bağdad, Kərbəla, Nəcəf... yalnız bir çox azəri-türk şairini birləşdirən məkan olmaqla qalmamış, azəri-türk şeirinin bir qaynağı halına gəlmişdir. Ticarət karvanları və məhərrəm mərasiminə gələn ziyarətçi qafilələri ilə birlikdə Anadolu və cığatay şairlərinin də əsərləri həmin aradan zaman keçmədən buralara daşınır, yayılırdı”.⁸

XVI əsr Bağdad ədəbi mühitinin formalaşmasında Füzulinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Öz oğlu Fəzli, eləcə də, müasirləri və tələbələri olmuş Ruhi, Şəmsi, Hüsni, Rindi, Zöhdi, Muradi, Hüzni, Elmi, Zayei, Zehni, Zəmiri təzkirələrdə “Bağdadi” nisbəsi ilə xatırlansalar da, milliyyət etibarilə türk olmuş və bu dildə yazıb-yaratmışlar. Bu şairlərin hamısı Füzulinin ədəbi təsiri altında qərar tutmuşlar.⁹ Beləliklə, Füzulini

⁷ Divane-aşare-türkiye-Füzuli (təshih, tədvin və müqəddimə: dr. Hüseyin Məhəmmədzadə Sədiq). Təbriz, 2005, səh. 44.

⁸ Əbdülqadir Karahan. Füzuli: mühiti və şəxsiyyəti, səh. 151.

⁹ Divane-aşare-türkiye-Füzuli (təshih, tədvin və müqəddimə: dr. Hüseyin Məhəmmədzadə Sədiq). Təbriz, 2005, səh. 44-47.

sözün həqiqi mənasında ədəbi məktəb sahibi və ustad adlandırmaq olar.

Azərbaycan və türkman ədəbiyyatında Füzulinin yeri

Azərbaycan ədəbiyyat tarixini təhlil edərək cəsarətlə bunu söyləyə bilərik ki, əgər Füzuli olmasaydı, Seyid Əzim Şirvani, Qövsü Təbrizi, Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Əliağa Vahid kimi söz sənətkarları yetişməzdi. Füzuli bir Günəş kimi özündən sonrakı qəzəl şairlərini nura qərq etmişdir.

Füzuli haqlı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının ən önəmli nümayəndələrindən sayılır və Azərbaycan ədəbiyyatını Füzulisiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Təsadüfi deyil ki, dəyərli tədqiqatçı Firudun bəy Köçərli özünün “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında hər şair haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verərkən siyahını Füzuli ilə başlamışdır. O yazırdı: “Molla Məhəmməd Bağdadi türk şairlərinin babası hesab olunur. Ona binaən, Azərbaycan şüəra və üdəbasından bəhs edib də, onların sərəvəri və pişrəvi¹⁰ məqamında olan Füzulinin ismi-şəriflərini zikr etməmək bir növ haqqı və əməyi itirmək kimidir”.¹¹ F.B.Köçərli Füzulinin təkə Azərbaycan deyil, türkdilli ədəbiyyat tarixində mühüm yer tutduğunu qeyd edirdi: “Füzuli özü türk oğlu olmağa binaən, öz ana dilini artıq sevib də, ona rəvnəq verməyi baş vəzifələrindən birisi hesab edirmiş. Və insafən demək olar ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur. Əgərçi ondan müqəddəm türklərdən də bəzi mötəbər şairlər olubdur, vəli onun kimi müqtədir və cəmi lisana malik və camei-fünuni-nəzm və nəsr olmayıbdır”.¹²

Böyük Füzulinin türkman ədəbiyyatı tarixindəki

¹⁰ öndə gedən.

¹¹ F.B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 1-ci cild, səh. 84.

¹² yux. mənbə, səh. 85.

mövqeyi də eynidir. İraqın türkman şairləri Füzuli ənənələrini uğurla davam etdirmişlər. Kərkük əsilli şairlər Əbdürrəzzaq Novrəs, Bədri, Əsəd, Qasim (Seyid Qasimi), Ürfi, Safi, Qabil, Sakit və başqaları Füzulinin şeirlərini öz canlarına-qanlarına hopduraraq ədəbiyyat aləminə qədəm basmışlar.¹³

İraq türkmanları üçün Füzuli milli dəyər sayılır. Böyük şair yalnız akademik dairələrdə deyil, xalq içində də sevilir, əsərləri yaddaşlarda yaşadılır. İraq türkman ədəbiyyatının mahir tədqiqatçısı Ə.Tərzibaşı qeyd edirdi ki, qədimdən bəri Kərküklü uşaqlar məsciddə mollaxana təhsili alan zaman Quranı xətm etdikdən sonra türkcə mövlid, münşəat, güldəstə kimi kitablarla, Sədinin “Gülüstan” və “Bustan”ı ilə yanaşı Füzuli divanını da oxuyur, bununla da ilk və orta təhsil mərhələsini bitirmiş sayılırdılar. “Bir zamanlar şəhərimizdə bu divanı əzbərdən bilən çox adamlar olduğu kimi, divanın böyük bir qismini hafizəsində saxlayan bir çoxuna hələ də rast gəlinir. Xalqımızın Füzuliyə və əsərlərinə qarşı göstərdiyi yaxın əlaqənin başlıca səbəbi onu hər zaman bir kərküklü olaraq tanımaq və divanını bir hikmət əsəri saymaq duyğusundan irəli gəlmişdir”.¹⁴

Ə.Tərzibaşı öz araşdırmalarında Füzulini həm Azərbaycana, həm də türkmanlara aid edərək yazır: “Ədəbiyyat tarixçiləri Füzulini tam mənasıyla bir azəri şairi kimi təqdim etdikləri halda o, ancaq azəri (dilinin) təsiri altında qalmış xalis bir türkman şairidir. İraq türklərinin dili azəri dilinə çox yaxın olmaqla bərabər, özünəməxsus ana xətlərlə önəmli özəlliklər daşıyır... Füzulinin şeirlərində keçən yüzlərlə özəl kəlmə və deyimlər tamamilə Kərkük camaatının işlətdiyi sözlərdən ibarətdir”.¹⁵

T3 bax: Ə.Tərzibaşı. Kərkük şairləri, 1-ci cild.

14 bax: Ə.Tərzibaşı. Füzulinin doğum yeri (www.kerkukgazetesi.com saytı).

15 bax: yux. mənbə.

Füzulinin milli mənsubiyyəti

Füzuli həm milli mənsubiyyət, həm də yazıb-yaratdığı dil və ləhcə baxımından azərbaycanlılarla İraq türkmənləri arasında körpü rolunu oynayır.

Füzulinin milli mənsubiyyəti barədə məlumat verən müəlliflərin əksəriyyəti onu türk millətinə aid etmişlər. Qeyd edək ki, qədim mənbələrdə həm indiki Azərbaycan Respublikası ərazisində, həm də Türkiyə, Cənubi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan əhali, eləcə də, İraq türkmənləri ümumiləşdirilmiş şəkildə türk adlandırılırdı. Mənbələrin bəziləri böyük şairin kürd olduğunu yazır; bəzi tədqiqatçılar Füzulinin Bayat elindən olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onu kürd saymışlar.¹⁶ Lakin bu məlumatlar həqiqəti əks etdirmir. Təəssüf ki, bu yanlışlığa günümüzdə də təsadüf edirik. Böyük şairin adına son illərdə Kərbəlada, İmam Hüseyn (ə) hərəminin yaxınlığında qoyulmuş xatirə sütununun üzərində onun ərəb, türk və fars dilləri ilə yanaşı kürd dilində də şeirlər yazdığı qeyd edilmişdi.¹⁷ Sonralar İmam Hüseyn (ə) hərəmi genişləndirildi və şairin məzarı müqəddəs məkanın daxilinə alındı, əvvəlki xatirə sütunu isə götürüldü. Təəssüf ki, hazırda İmam Hüseyn (ə) hərəminin qiblə qapısının sağ tərəfində divara yerləşdirilmiş lövhədə də eyni xəta təkrar edilir. Halbuki, Füzulinin kürd dilində hər hansı əsəri elm aləminə məlum deyildir.

Səfəvilər dövrünün mühüm ədəbi simalarından olan görkəmli ədib, bioqraf, nəqqaş və biblioqraf Sadiq bəy Əfşar (1533-1610) "Məcmə əl-xəvas" adlı əsərində Mövlana Füzuli haqqında verdiyi məlumatı "Bayat elindəndir" ifadəsi ilə başlamışdır. Müəllif Füzulinin

¹⁶ O cümlədən, M.Hirzəddin "Məraqid əl-məarif" kitabında qeyd edir ki, əksər mənbələrdə Füzulinin türk əsilli olduğu yazılsa da, onun türk ya kürd olması barədə müəyyən fikir ayrılıqları vardır. Müəllif böyük şairi Bayat obasına mənsub etməklə yanaşı, Bayat obasını kürdlərə aid edir (2-ci cild, səh. 178).

¹⁷ <https://imamhussain.org/arabic/21249>

İbrahim xan adlı əyanla birlikdə Bağdadada gəldiyini, sonralar Hillə şəhərində məskunlaşdığını yazır. S.B.Əfşarın dili ilə desək, “həqiqətən, heç kəsə belə bir istedad səadəti üz verməyib ki, türk, fars və ərəb kəlamını bu səviyyədə bilsin”.¹⁸

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, həm də mahir ədəbiyyat bilicisi M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Füzulinin bəzi iddialara görə fars və ya kürd deyil, məhz türk olması o qədər aşkar və aydın həqiqətdir ki, bunu isbat etməyə ehtiyac da yoxdur. M.Ə.Rəsulzadə Ə.Karahanın “Füzuli: mühiti və şəxsiyyəti” kitabını təhlil edərkən hətta onun Füzulinin türk olmasını sübuta yetirmək üçün əsərin 13 səhifəsini ayırmasını gərəksiz sayır.¹⁹

Türkiyəli tədqiqatçı alim M.F.Köprülü yuxarıda xatırlatdığımız “Füzuli: həyatı və əsəri” məqaləsində bu məsələni müzakirəyə çıxarır və bəzi müəlliflərin şairi kürd adlandırmalarını yanlış hesab edir. Müəllif Füzulinin yaşadığı dövrün mənzərəsini təhlil edərək və şairin farsca divanının dibaçəsində yazdığı qeydə əsaslanaraq²⁰ onun İraqa köç etmiş Oğuz boylarından Bayat boyuna mənsub olması fikrini müdafiə edir.

Türkiyəli ədib Süleyman Nəzif də 1925-ci ildə İstanbulda şap olunmuş “Füzuli: şairi-şəhirin həyat və əsəri haqqında bəzi məlumat və tədqiqat” kitabında böyük şairin Bayat elinə mənsub olduğunu qeyd edir.²¹ Daha sonra müəllif Füzulini kürd adlandırmaq cəhdlərini tam əsassız və qərəzli sayaraq şiddətli tənqid atəşinə tutur. Görkəmli İraq alimi Abbas Əzzavi 2 cildlik “İraq ərəb ədəbiyyatının tarixi” kitabında Füzulinin adını bir neçə yerdə çəkmiş, ona müstəqil başlıq altında yer də

¹⁸ Sadiq bəy Əfşar. Məcmə əl-xəvas, səh. 131.

¹⁹ Türk Tarih Kurumu, Belleten, ekim 1949, 13-cü cild, 52-ci say, səh. 847.

²⁰ Farsca divanın dibaçəsində Füzuli həm ərəb, həm fars, həm də türk dilində yazıb yaratdığını diqqətə çatdırmaqla yanaşı, türk dilinin ona doğma və rahat olduğunu (səliqeyi-əslisinə uyğun gəldiyini) etiraf edir.

²¹ “Füzuli türk əşirətlərinin Bayat boyundandır” (səh. 6).

ayırmışdır. Osmanlı dövrü şairlərindən bəhs edərkən Füzulinin adını birinci qeyd edən müəllif ilk öncə onu “Bağdaddakı ən böyük türk şairlərindən” biri adlandırır. Füzulinin həm fars, həm də ərəb dillərində mahir olduğunu nəzərə alan A.Əzzavi onu həm farsdilli, həm də ərəbdilli ədəbiyyatın nümayəndəsi saymağı mümkün hesab edir. Müəllifin təbirincə desək, “müasirlərindən heç kim onunla müqayisə oluna bilməz”.²²

Türkiyə Diyanət Vəqfinin nəşr etdiyi “İslam Ensiklopediyası”nda Füzulinin milli mənsubiyyəti barədə yazılıb: “Füzuli mənşə etibarilə Ağqoyunlular dövründə və bu xanədanın idarəsi altında İraqi-ərəb adı verilən bölgədə yaşayan Ağqoyunlu türkmənlərinin Bayat boyundandır”.²³

Füzuli irsinin Azərbaycanda ən görkəmli tədqiqatçılarından biri olan prof. Həmid Araslı 1958-ci ildə nəşr olunmuş “Füzuli” monoqrafiyasında dahi şairin milli mənsubiyyətinə də toxunmuşdur. O yazır: “Tarixi sənədlər əsasında müəyyənləşdirmək olur ki, Məhəmməd Füzuli Süleyman adlı bir ziyalının oğludur. Bəzi rəvayətlərdə Süleymanın Şirvan düzünün qərbindəki Ərəş mahalından Kərbəlaya köçdüyünü və şairin oğlu Fəzlinin sonralar Ərəşə qayıdıb öz qohum-qardaşlarının yanında yaşadığını göstərirlər. Lakin bu rəvayəti təsdiq edən tarixi sənədlər yox dərəcəsidir. Fəzlinin Ərəş mahalında şöhrətləndiyi, onun əsərlərinin və mübahisələrinin Ərəş dairəsində yaşayan çələbilər içərisində hörmət qazandığı məlumdur. Lakin bunu Füzuli ailəsinin Ərəşdən köçdüyünü təsdiq edən bir sənəd kimi qəbul etmək mümkündürmü? Və bu Fəzlinin doğrudan da Ərəşə gəldiyini təsdiq edirmi? Hələlik bu sualın cavabı aydın deyildir”.²⁴

²² Abbas Əzzavi. Tarix əl-ədəb əl-ərəbi fi-l-İraq, 2-ci cild, səh. 251.

²³ bax: İslam Ensiklopediyası, “Füzuli” maddəsi (müəllif: Əbdülqadir Karahan), 13-cü cild, səh. 241.

²⁴ Həmid Araslı. Füzuli, səh. 6.

Füzulinin türkcə divanının Təbriz nəşrini hazırlamış araşdırmaçı d-r Hüseyn Məhəmməd zadə Sədiq şairin Vətəni barədə maraqlı məlumatlar təqdim edir: “Yeni araşdırmalara dayanaraq Azərbaycanın Qazax mahalında doğulub, uşaq ikən ailəsi ilə bərabər atası Molla Süleyman tərəfindən Kərbəlaya aparılması zənn edilir. Hər halda o, uşaqlıqdan Bağdad şəhərində təsvir etdiyimiz Azərbaycan ədəbi mühitində böyümüş və tərbiyə görmüşdür, sonra Kərbəlada müqim və orada da dəfn olmuşdur”.²⁵

Rus şərqşünası akad. Y.E.Bertels “Nizami və Füzuli” monoqrafiyasında Füzulini “dahi Azərbaycan lirikisi” adlandırır və onu azərbaycanlı Bayat tayfasına aid edir.²⁶

Böyük İslam alimi, biblioqraf Ağa Büzürg Tehrani “əl-Zəriə ilə təsanif əl-şiə” kitabında Füzulinin divanı bölümündə şairin Bayat qəbiləsindən olduğunu qeyd edərək yazır: “Türklər ona rəis əl-şüəra (şairlərin başçısı) ləqəbini veriblər”.²⁷

Digər görkəmli biblioqraf Seyid Mühsin Əmin Amili “Əyan əl-şiə” kitabında Füzulinin mənşəyi məsələsinə toxunaraq bəzi müəlliflərin onu kürd millətinə aid etdiyini xatırlatsa da, şairin türk olduğunu bildirir. O, Füzulinin türk Oğuz qəbiləsinin qollarından biri olan Bayat əsirətinə mənsub olduğunu qeyd edir. Müəllif mövzunu genişləndirərək yazır: “Bayat obası qədimlərdən bəri İraqı özünə Vətən edib, Vasit yaxınlığındakı bölgədə məskunlaşıb. Onun İran, Turan, Hindistan və Türkiyədə qolları vardır, hamısının kökü Türküstandandır. Bu gün də İraqda böyük bir tayfa Bayata aid edilir, onların bir hissəsi Kərkükdə yaşayır, Bağdadda da məhəllələri var”. S.M.Əmin şairin tərcümeyi-halının başqa bir hissəsində bunu da

25 Divane-əşare-türkiye-Füzuli (təshih, tədvin və müqəddimə: d-r Hüseyn Məhəmməd zadə Sədiq). Təbriz, 2005, səh. 50.

26 Y.E.Bertels. Seçilmiş əsərləri. Nizami və Füzuli, Moskva, 1962, səh. 303.

27 Ağa Büzürg Tehrani. Əl-Zəriə ilə təsanif-şiə, 9-cu cild, 3-cü bölüm, səh. 838.

qeyd edir ki, “onun qəbiləsi Bayat kök baxımından Azərbaycana və ya Türkünstanə bağılıdır”.²⁸

Türkman ədəbiyyatının mahir tədqiqatçısı, görkəmli folklorşünas, “Kərkük şairləri” əsərinin müəllifi Əta Tərzibaşının (1924-2016) Füzuli haqqında araşdırmaları xüsusilə maraqlıdır. Ə.Tərzibaşı Füzulinin Kərkükdə dünyaya gəlmiş tezisini irəli sürən ilk araşdırmaçılardan hesab edilir. Elmi ədəbiyyatda böyük şairin Bağdadda, Hillədə və ya Kərbəlada doğulduğu barədə məlumatlar üstünlük təşkil edir. Belə ki, istər orta əsrlərdə yaşamış təzkirəçilər²⁹, istərsə də yeni dövr tədqiqatçıları³⁰ fərqli fərziyələrə əsaslanaraq onu bu üç şəhərdən birinə mənsub etmişlər. Ə.Tərzibaşı isə Füzulinin məhz Kərkükdə, türkman elində dünyaya gəldiyini iddia edir. O, öz fikrini sübut etmək üçün XX əsrini birinci yarısında “Kərkük” qəzetində fəaliyyət göstərmiş türkman şairi və tədqiqatçısı Hicri Dədənin (1881-1952) “Riyaz əl-şüərə” təzkirəsinə və digər mənbələrə əsaslanır. Adıçəkilən kitabda Füzulinin qədim Kərkük qalasının Zindan məhəlləsində yaşayan Qaryağdı soyuna mənsub olduğu yazılır. Atası Molla Süleyman yaşadığı məhəllənin məscidində din tədrisi ilə məşğul olurdu. O, Kifri və Tuzxurmatu bölgəsində məskunlaşan Bayat Əmirli tayfasının başçısı Pir Əhmədin qızı ilə evlənmiş, bu izdivacdan Məhəmməd (Füzuli) və Salman adlı oğulları dünyaya gəlmişdi. Kərkük mahalında taun xəstəliyi yayıldığı üçün Molla Süleyman ailəsini də götürüb əvvəlcə Bağdada, daha sonra Hilləyə köçür və müfti vəzifəsinə təyinat alır.

Ə.Tərzibaşının yazdığına əsasən, bu gün də bu hadisələr Kərkük əhalisinin dilində rəvayət şəklində dolaşır. Hətta Molla Süleymanın dərs dediyi məhəllə

²⁸ Seyid Mühsin Əmin Amili. Əyan əl-şie, 8-ci cild, səh. 413.

²⁹ Əhdi Bağdadi, Sam Mirzə, Şəmsəddin Sami, Lətfi, Aşiq Çələbi, Riyazi və b.

³⁰ Əbdülbaqi Gölpınarlı, Fuad Köprülü, Əbdülqadir Qarahana, F.B.Köçərli və b.

məscidi xalq içində “Füzuli məscidi”, ona bitişik tikili isə Füzulinin doğulduğu ev kimi tanınır.³¹

Füzuli məscidi qədim Kərkük qalasında, “Fəqih Əllaf cəməsi” kompleksinin daxilində yerləşir. Məscidin qapısı üzərindəki kitabədə onun hicri 1380/miladi 1960-cı ildə Hacı Midhət adlı şəxs tərəfindən təmir edildiyi yazılmışdı. Lakin təəssüf ki, bu təmir zamanı binanın qədim quruluşu dəyişikliyə uğradı və tikilinin tarixi əhəmiyyəti azaldı. 1992-ci ildə Kərkük qalası tamamilə boşaldıldı, məscidin qapısı da kilidləndi. Sonralar Füzuli məscidinin qapısı və şəkələri oğurlanmışdır, hazırda buranın təmirə ehtiyacı vardır.³²

Füzuliyə ümumxalq sevgisi

Füzulinin böyüklüyü bundadır ki, ona tək-cə şairlər və ədəbiyyatşünaslar müraciət etməmişlər. Füzuli hər şeydən əvvəl sadə xalqın qəlbində yaşayır. Məhz xalq sevgisi onun haqqında rəvayətlərin yaranmasına, bəzi misralarının zərbi-məsələcəvrilməsinə səbəb olmuşdur. Füzulinin qəzəllərində rast gəlinən bu misralar xalqın yaddaşında zərbi-məsəl mərtəbəsinə yüksəlib, atalar sözləri ilə yanaşı işlənir: “Aldanma ki şair sözü əlbəttə yalandır”, “Səbr eylə, kim ki dərd veribdir, dəva verər”, “Sədəf su almayınsa əbri-neysandan gühər verməz”. Onun “Şikayətnamə”sindəki “Salam verdim, rüşvət deyildir deyib, almadılar” cümləsi ictimai ədalətsizliyin ən təsirli bədii ifadələrindən biri sayılır. Cəmiyyətə öz dərdini anlada bilməyənlər bu misalla özlərini ovudublar: “Füzuli dərd əlindən dağa çıxdı, dedilər bəxtəvər yaylağa çıxdı”. Dahi Füzulinin bu misralarına indi də atalar sözü kimi müraciət edənlər az deyil:

31 bax: Ə. Tərzibaşı. Füzulinin doğum yeri haqqında yeni bilgiler (www.kerkukgazetesi.com saytı).

32 bax: L.Ş. Mahmud və D.V.H.əl-Nəqibin “Kərkük qalası” məqaləsi.

Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən,
Təbə təğyir verib, ləli-Bədəxşan olmaz.
Eyləsən tutiyə təlim ədayi-kəlimat,
Nitqi insan olur, amma özü insan olmaz.

* * *

Bu qəmlər kim mənim vardır, bəirin başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab, oynar.

Füzuli qüdrətli şair olmaqla yanaşı, dini və dünyəvi elmlərin mahir bilicisi idi. O, Bağdadda mükəmməl təhsil almış, dövrünün bir çox elmlərini dərindən mənimsəmişdi. Füzuli yaxşı bilirdi ki, şair istedadla yanaşı, elmə də sahib olmalıdır, buna görə də elmsiz şeirə ruhsuz bədən kimi baxırdı. O, türkcə divanın dibaçəsində ömrünün bir neçə ilini təhsilə həsr etdiyini bildirərək səbəbini bu cür izah edir: “Zira ki, elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bəitibar olur”.³³ Yazdığı şeirlərdən məlum olur ki, Füzuli təfsir, hədis, əqaid, kəlam kimi dini sahələri, o cümlədən, fəlsəfə, tarix, coğrafiya, riyaziyyat, astronomiya, kimya, biologiya və digər elmləri, eləcə də, təsəvvüf və irfanı öz dövrünün imkanları baxımından mükəmməl şəkildə öyrənmişdi. Təkcə “Mətlə əl-etiqad” əsəri Füzulinin dərin dini-fəlsəfi bilik səviyyəsindən xəbər verir. O, ərəb və fars ədəbiyyatını gözəl bilirdi, özündən əvvəlki türk şairlərinin əsərlərini mütaliə etmişdi, müasiri olduğu şairlərlə məktublaşırdı.

Füzuliyə ifrat xalq sevgisi onun barəsində möhkəm tarixi əsası olmayan bəzi əfsanələrin yaranmasına da gətirib-çıxarmışdır. Bu rəvayətlərin mötəbər mənbələrdə sübutu yoxdur, onların yeganə dəlili xalq məhəbbətidir. İnsanlar el şairini o qədər sevmişlər ki, əslində onun etmədiyi böyük işləri də ona aid bilmişlər. “Füzuli arxı” barədə dolaşan rəvayətlər buna sübutdur.

³³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, Bakı, 1958, 1-ci cild, səh. 43.

Tarixdən məlumdur ki, Osmanlı sultanı Süleyman Qanuni 1534-cü ildə İraqı ələ keçirəndən sonra müqəddəs ziyarətgahlara diqqət yetirməyə başlayır. Ondan əvvəl Səfəvi şahları Şah İsmayıl və Şah Təhmasibin müqəddəs hərəmlərə bağlılıqları qiymətli hədiyyələrin, orada apardıqları tikinti və təmir işlərinin şöhrətini kölgədə qoymaq üçün Sultan Süleyman daha böyük xeyriyyə layihəsi həyata keçirmək fikrinə düşür. Bu fikir onu Fərat çayından Kərbəla şəhərinə arx çəkdirməyə həvəsləndirir. Kərbəla şəhəri coğrafi baxımdan Fərat çayının səviyyəsindən daha yüksəkdə yerləşdiyi üçün ora arx çəkmək mühəndislərdən xüsusi bacarıq tələb edirdi. Osmanlı mühəndisləri bu işin öhdəsindən məharətlə gəlirlər. Şəhərə çəkilən arx əvvəllər "Süleymaniyyə arxı" (Sultan Süleymanın adı ilə), daha sonralar isə "Hüseyniyyə arxı" adlandırılır. Deyilənlərə görə bu gün də həmin arx istifadəyə yararlıdır.

Arxın çəkilmə tarixi barədə xalq içində belə bir əfsanə dolaşır: Sultan Süleyman Kərbəlaya gəlib, ziyarət üçün İmam Hüseynin hərəminə daxil olur. Hamı Sultana təzim etsə də, hərəmin xidmətçilərindən biri ona baş əymir. Sultan bundan həm təəccüblənir, həm də qəzəblənir. Xidmətçini yanına çağırır: "Niyə öz sultanına təzim etmədin?" - deyər soruşur. O isə qorxmadan cavab verir: "Mən indi əsl sultanın hüzurundayam. Eyni zamanda iki sultana itaət edilməz. Buradan çıxsaq, sən mənim sultanım olacaqsan. Burada isə sənindir, mənim də sultanım Hüseynidir!"

Sultan Süleyman bu sözü bəyənir. Xidmətçiyə deyir ki, ürəyində nə arzusu varsa söyləsin. O da Kərbəla sakinlərinin suya ehtiyacı olduğunu dilə gətirib xahiş edir ki, sultan şəhərə su çəkdirsin. Osmanlı hökmdarı onun xahişinə əməl edir və Kərbəlaya Fəratdan arx çəkdirir. Həmin xidmətçi Məhəmməd Füzuli idi.

Camaat məhz şairin sayəsində arxın çəkildiyini unutmur və ona "Füzuli arxı" adını verir...

Tarixi faktları incələsək, bu əfsanənin doğruluğu şübhə altına düşər. Çünki əvvəla, Sultan Süleyman İraqı fəth edib Kərbəla ziyarətinə gələndə Füzuli hələ hərəmdə xidmətçilik etmirdi; bu şərəfli vəzifəyə o, xeyli sonra təyin edilmişdi. Bundan əlavə, mötəbər tarixi mənbələr də şairlə sultanın görüşü barədə heç bir məlumat vermir. Böyük ehtimalla onlar heç zaman görüşüb söhbət etməmişlər. Amma bununla belə, bu əfsanə xalqın Füzuliyə olan sevgisinin təzahürü kimi diqqətə layiqdir...

Füzulinin məzarı

Füzuli İmam Hüseyin (ə) aşiqi idi və ömrünün bir hissəsini Kərbəla şəhərində keçirmişdi. Aşura faciəsinin türkcə ən gözəl təsviri olan "Hədiqət əl-süeda" kitabını yazmaqdan əlavə o, öz qəzəl və qəsidələrində də Şəhidlər Sərvərinə olan sevgisini izhar etməkdən yorulmurdu. Füzuli Kərbəlada yaşaması ilə fəxr etdiyini əsərlərində də gizlətmir, farsca divanın dibaçəsində yazırdı:

Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şerimin
Hörməti hər yerdə vardır, xalq onun müştəqidir.
Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləlü nə mirvarıdır,
Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır.³⁴

Füzuli Kərbəla şəhərində İmam Hüseyinin (ə) mübarək hərəminin işıqlandırılması sahəsində xidmət edirdi. O zamanlar elektrik enerjisi olmadığı üçün binalar, o cümlədən ziyarətgahlar çıraq və şamlarla işıqlandırılırdı. Xüsusi xidmətçilər vardı ki, hər səhər çiraqları yandırır, yanacağa nəzarət edər, axşamlar işığı söndürərdilər. Füzulinin hərəmdəki vəzifəsi bu idi.

³⁴ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, Bakı, 1958, 3-cü cild, səh. 23.

“İmam Hüseyin ensiklopediyası” kitabında oxuyuruq: “Hicri 960-cı illər ətrafında şair Füzuli İmam Hüseyin məqbərəsinin işıqlandırılması üçün nəzarətçi vəzifəsini icra edirdi. Bu, onun ömrünün axırlarında baş vermişdir; belə ki, hicri 963-cü (miladi 1555-ci) ildə vəfat etmişdir”.³⁵

Bu məlumatı təsdiq edən mənbələrdən biri də görkəmli alim Məhəmməd Hirzəddin tərəfindən qələmə alınmış “Məraqid əl-məarif” kitabıdır. Müəllif kitabın ikinci cildində (səh. 175-179; 196-cı sıra sayı) Füzuliyə 5 səhifə yer ayıraraq yazır: “(Füzulinin) həyatının sonlarında və ölümündən sonra məskəni müqəddəs Kərbəlada şəhidlər atası Hüseyin ibn Əlinin məzarının qonşuluğu oldu. O, Sultan Səlim tərəfindən müqəddəs hərəmdən asılmış lampaları, şamdan və çiraqları yandırmaq vəzifəsinə təyin olundu”.³⁶

Seyid Mühsin Əmin də Füzulinin ömrünün sonunda inzivaya çəkilib İmam Hüseyin (ə) hərəminə sığındığını, burada ibadət və xidmətlə məşğul olduğunu və hərəmin çiraqlarını yandırmaq vəzifəsinin ona verildiyini yazır.³⁷

“Məraqid əl-məarif” kitabında Füzuliyə həsr edilmiş səhifələrin axırında verilən məlumat insanı rıq-qətə gətirir. Müəllif yazır ki, hicri XIV əsrin əvvəllərinə (yəni 140 il bundan əvvələ) kimi Kərbəladabelə bir ənənə mövcud olmuşdur: hər axşam İmam Hüseyin (ə) hərəminin işıqlarını yandırmaq vaxtı çatanda xidmətçilər Füzulinin məqbərəsinə gedər, oradakı çiraqları yandırar, həmin çiraqlardan od götürüb hərəmə gələr

³⁵ İmam Hüseyin (ə) ensiklopediyası, Tarix əl-məraqid, London, 2003, 2-ci cild, səh. 74.

³⁶ Məhəmməd Hirzəddin. Məraqid əl-məarif, 2-ci cild, səh. 179.

Zənnimizcə, burada Sultan Səlim əvəzinə Sultan Süleyman Qanuni olmalıdır və müəllif bu məsələdə kiçik yanlışlığa yol vermişdir. Çünki əvvəla, İraqi-ərəbi öz ixtiyarına alan Osmanlı hökmdarı Sultan Süleyman olub. Məhz o, 1534-cü ildə Səfəvilərlə apardığı müharibənin nəticəsində müqəddəs Nəcəf və Kərbəla şəhərlərini ələ keçirmişdi. İkincisi, Sultan Səlim 1520-ci ildə vəfat etmişdir. Füzulinin isə 1556-cı ildə yaxud daha sonra vəfat etməsi yazılır. Yuxarıda təqdim etdiyimiz mənbələrdən məlum olur ki, o, müqəddəs hərəmin xidmətinə vəfatından bir neçə il əvvəl başlamışdır. Elə isə, bu vəzifəyə Sultan Süleyman tərəfindən təyin olunması da şübhə doğurmur.

³⁷ Seyid Mühsin Əmin. Əyan əl-şie, 8-ci cild, səh. 415.

və hərəmin çıraqlarını həmin odla alışıdırarmışlar. Yəni Füzuli ölsə də, onun İmam Hüseyn (ə) hərəmindəki xidmətləri 300 ildən artıq müddət boyunca unudulmamışdır. O, sanki yenə də öz müqəddəs vəzifəsini yerinə yetirməyə davam etmişdir. Bu fakt dahi şairə Kərbəlada nə qədər böyük ehtiram göstərildiyini nümayiş etdirir.

Füzuli dünyasını dəyişdikdən sonra cənazəsinin İmam Hüseyn (ə) hərəminin ətrafında dəfn olunmasını arzu edirdi. Qəzəllərinin birində şair yazırdı:

Ucaldın qəbrim, ey bidərdlər, səngi-mələmətdən
Ki, məlum ola dərd əhlinə qəbrim ol əlamətdən.

Məzarım üstə qoymun mil, əgər kuyində can versəm,
Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sərv qamətdən...³⁸

Şair burada xəyali bir səhnə yaratmışdır. Adətən, kütlə sevmədiyi, qəbul etmədiyi şəxsləri daşa tutur. Füzuli eşq ilə dolu qəlbinin nadanlar tərəfindən dərk olunmamasına işarə edərək sanki üzünü həmin hissiyatsız və laqeyd “bidərdlərə” (dərdsizlərə) tutaraq deyir ki, mənə istədiyiniz qədər tənə daşı atın. Hətta razıyam ki, o daşların altında qalım və atdığınız daşlar mənim qəbrimə çevrilsin. Yetər ki, özümdən sonrakı dərd əhlinə öz varlığım və ölümümlə nümunə ola bilim. Bu şəkildə eşq şəhidi olsam, qəbrimin üstünə başdaşı qoymağa da ehtiyac yoxdur. Qoy İmam Hüseynin (ə) məqbərəsinin günbəz və minarələrinin kölgəsi qəbrimin üstünə düşüb başdaşıma dönsün. Nə yaxşı ki, şairin vəsiyyəti kimi səslənən bu beytlərə ölümündən sonra əməl edildi. Əksər mənbələr İmam Hüseyn (ə) hərəminin qiblə qapısı istiqamətində hərəmin hüdudlarına yaxın yerləşən Əbdülmömin Dədə adlı bəktəşi şeyxinin məqbərəsini şairin son məkanı kimi göstərir.³⁹

Qəzənfer Paşayev “Altı il Dəclə-Fərat sahillərində”

³⁸ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, Bakı, 1958, 1-ci cild, səh. 263.

³⁹ O cümlədən, yuxarıda adını çəkdiyimiz “Əyan əl-şiə” kitabında da bu barədə məlumat vardır.

kitabında yazır: “Şairin qəbri son dörd-beş ilə qədər məscidin qərb qapısı ağzında, Azərbaycan istiqamətində, yönü Azərbaycana baxırdı... Kərbəlanın abadlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq şairin əbədi yuxuya getdiyi bu yerlər sökülmüşdür. Şairin nəşi Kərbəla bələdiyyə idarəsinin göstərişilə İmam Hüseyn məscidində saxlanılır. Təəssüf ki, hər iki ölkəyə fəlakət, bədbəxtlik gətirən lüzumsuz İran-İraq müharibəsi nə Kərbəlanın abadlaşdırılmasına, nə də şairə abidə qoymağa imkan verir”.⁴⁰ Müəllif həmin kitabda Füzulinin məzarına aid olan və 1973-cü ildə çəkilmiş bir fotosəkli də təqdim edir. Səkkizguşəli kiçik türbənin fotosəkli M. Hirzəddinin “Məraqid əl-məarif” kitabında da vardır.

Türbənin yaxınlığında bəktəşi təkyəsi (sufi ocağı) yerləşirmiş. Ümumiyyətlə, Kərbəlada bəktəşi təriqətli Dədə ailəsi (Ali-Dədə) çox məşhur olmuş, şəhərin sayılıb-seçilən nəsillərindən hesab edilmişdir.⁴¹

1975-ci ildə yol çəkilişi ilə əlaqədar olaraq Füzulinin türbəsi söküldü. Əksər mənbələr Füzulinin, onunla birlikdə dəfn olunmuş oğlu Fəzlinin və Əbdülmömin dədənin sümüklərinin də torpaq altında qaldığını yazır. Bəzi mənbələr isə iddia edir ki, sümüklər çıxarılıb əvvəlcə yaxınlıqdakı Sultaniyyə məscidinə köçürülmüş, sonralar həmin məscid də söküldüyü üçün sümüklər İmamın hərəminə aparılmışdır.

Hər halda, 20 il boyunca ölməz şair o zamankı İraq hökumətinin laqeydliyi üzündən məzarsız və abidəsiz qalır. Türkiyə hökuməti bundan narahat olaraq İraqa təklif etmişdi ki, əgər Kərbəlada Füzuli

40 Qəzanfər. Paşayev. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, Bakı, 1987, səh. 50-52.

Zənnimizcə, müəllif Füzulinin məzarının İmam Hüseyn (ə) məscidinin qərb qapısı ağzında yerləşdiyini yazmaqla qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Əvvəla, ümumiyyətlə Azərbaycan Kərbəlanın qərbində yerləşir, şimal-şərqində yerləşir. İkincisi, Füzulinin dəfn olunduğu Əbdülmömin Dədə Bəktəşi türbəsi də hərəmin qərb qapısının deyil, qiblə qapısının müqabilində dururdu. Qiblə isə Kərbəlada cənub istiqamətində, azacıq qərbə meyillidir.

41 bax: Salman Hadi Ali-Təmə. Kərbəlanın tayfa və nəsilləri, Beyrut, 1998-ci il, 1-ci cild, səh. 102-103.

üçün adına layiq məqbərə tikilsə, Türkiyə də cahiliyyə dövrünün ən məşhur ərəb şairi İmrülqeysin Ankara yaxınlığındakı məzarı üzərində türbə tikməyə hazırdır. Bununla Türkiyə hökuməti ərəb təəssübkeşliyini hərəkətə gətirmək istəyirdi, çünki İmrülqeyis bütün ərəb dünyasında birinci dərəcəli şair sayılır. Lakin o zamankı İraq hökuməti bu təklifi sükutla qarşıladı.

1994-cü ildə İraqda Füzuli konfransı təşkil olundu. Yeni müstəqillik qazanmış Azərbaycandan 128 nəfərlik nümayəndə heyəti Bağdada yola düşdü. Nümayəndə heyətinə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvləri daxil idi, onlara Elçin Əfəndiyev başçılıq edirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin ciddi israrı nəticəsində Füzulinin xatirəsi üçün İmam Hüseyin (ə) hərəminin hüduqları daxilində yer tədarük olundu. Ən uyğun məkan kimi hərəmin qiblə qapısının girişində, sol tərəfdəki hücrələrdən biri seçildi. Bura əvvəldən hərəmin kitabxanası olmuşdu. 1995-ci ildə hücrənin divarında bütün divar hündürlüyündə kaşidan yığılmış yaraşlıq xatirə lövhəsi quraşdırıldı. Şayiyyə görə guya şairin cənazəsinin qalıqlarını da həmin divarın altında basdırmışdılar.

Əvvəllər Füzuli məqbərəsinin yerləşdiyi ərazidə sonralar iri hovuz tikildi, onun da içində Peyğəmbərin "Hüseyin (ə) nicat gəmişi və hidayət çırağıdır" hədisini təcəssüm etdirən, yelkənlərində Əhli-beytin adları yazılmış gəmi fiquru quraşdırıldı. Hərəmin içində Füzuliyə həsr edilmiş xatirə guşəsi ləğv olundu, qiblə qapısından aralı, gəmi heykəlidən də o tərəfdə şairin məzarını simvolizə edən başdaşı qoyuldu. Kiçik bağçanın içində, dəmir məhəccərin arxasında yerləşən insan boyundan bir az alçaq olan dördbucaqlı ağ mərmərin üzərinə yazılı lövhə vuruldu. Son illərdə yenidən hərəmin qiblə qapısında, girişin sağ tərəfində divara Füzulinin xatirəsini əbədiləşdirən mərmər lövhə yerləşdirilib.

Füzulinin məzarı azərbaycanlıların ziyarət yeridir. Müqəddəs Kərbəla şəhərində İmam Hüseynin (ə) məqbərəsini ziyarət edən azərbaycanlı zəvvarlar mütləq Füzulinin qəbir yerini göstərən guşəyə də baş çəkirlər. Beləliklə, böyük şairin vəfatından sonra ruhu da Azərbaycanla İraq arasında mədəni əlaqələrin güclənməsinə vasitə olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Məhəmməd Füzuli*. Əsərləri (5 cildə), Bakı, 1958.
2. *Divane-əşare-türkiye-Füzuli* (təshih, tədvin və müqəddimə: dr. Hüseyn Məhəmməd zadə Sədiq). Təbriz, 2005.
3. *Həmid Araslı*. Füzuli, Bakı, 1958.
4. *Süleyman Nəzif*. Füzuli, İstanbul, 1926.
5. *Məhəmməd Fuad Köprülüzadə*. Füzuli: həyatı və əsəri, İstanbul, 1924.
6. *Əbdülqadir Karahan*. Füzuli: mühiti və şəxsiyyəti, İstanbul, 1949.
7. *Köçərli, Firudin bəy*. Azərbaycan ədəbiyyatı (2 cildə), Bakı, 1978.
8. *Əta Tərzibaşı*. Kərkük şairləri, Ədirnə, 2007.
9. *Sam Mirzə*. Təhfeyi-Sami, Tehran, 1314 h.-ş.
10. *Sadiq bəy Əfşar*. Məcmə əl-xəvas, Bakı, 2008.
11. *Türk Tarih Kurumu*, Belleten, ekim 1949, 13-cü cild.
12. *Abbas Əzzavi*. Tarix əl-ədəb əl-ərəbi fi-l-İraq, Bağdad, 1962.
13. *Bertels Y.E.* Seçilmiş əsərləri. Nizami və Füzuli, Moskva, 1962.
14. *Ağa Büzürg Tehrani*. Əl-Zəriə ilə təsanif əl-şiə (25 cildə), Beyrut, 1983.
15. *Seyid Mühsin Əmin Amili*. Əyan əl-şiə (12 cildə), Beyrut, 1983.
16. İmam Hüseyn (ə) ensiklopediyası, Tarix əl-məraqid, London, 2003.
17. *Məhəmməd Hirzəddin*. Məraqid əl-məarif (2 cildə), Nəcəf, 1971.
18. *Qəzənfər Paşayev*. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, Bakı, 1987.
19. *Salman Hadi Ali-Təmə*. Kərbəlanın tayfa və nəsiləri, Beyrut, 1998.
20. *E.J.W.Gibb*. A History of Ottoman Poetry, London, 1904.
21. www.kerkukgazetesi.com
22. www.imamhussain.org

AZƏRBAYCAN - İRAQ TÜRKMANLARI MƏDƏNİ-MƏNƏVİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ PANORAMASI

- **Məhsəti SÜLEYMANOVA**

*AMEA Folklor İnstitutunun Folklorun toplanması
və sistemləşdirilməsi şöbəsinin kiçik elmi işçisi*

- **Burhan SALEH (Burhan YARALI)**

*İraq Türkman Qürbətci Şair
və Yazarlar Birliyinin Başkanı*

Azərbaycan xalqının etnik coğrafiyası ilə siyasi xəritəsinin arasında çox böyük fərq vardır. Zamanında dünyanın gedşinə yön verən dövlətlər qurmuş Azərbaycan türkləri indi çox kiçik əraziyə malikdir. İraq türkmanları da tarixin müəyyən kəsimində Azərbaycan türklərinin bir parçası olmuşlar. Bunu istər onların şivə xüsusiyyətləri, istərsə də folklor və ədəbiyyatındakı oxşarlıq, hətta bir sıra hallarda eyniyyət sübut edir. Səfəvilər dönəmində eyni dövlətin tərkib hissələri olmuş Azərbaycan türkləri ilə İraq türkmanları tarixin sonrakı kəsimində birbirindən ayrı düşmüş, fərqli dövlətlərin içində ayrı-ayrı xalqlar kimi yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Ancaq bu ayrılıq onların mədəniyyətində çox cüzi fərq yaratmışdır. Onlar ərazi və dövlətçilik baxımından uzaq düşsələr də, mədəniyyət baxımından eyni olmaqda davam etmişlər.

Azərbaycan və İraq türkmanlarının mədəniyyət mübadiləsi

Ötən əsrin ortalarında uzun ayrılıqdan sonra Azərbaycan türkləri ilə İraq türkmanları arasında bir istiləşmə yaranmağa başladı. Bəxtiyar Vahabzadə, Rəsul Rza və Qasım Qasımzadənin İraqa səfəri bu münasibətlərin başlanğıcı oldu. Həmin səfərdən sonra Rəsul Rzanın "Azərbaycan jurnalı"nda nəşr edilən "Uzaq ellərin yaxın töhfələri" adlı məqaləsi Azərbaycan ictimaiyyətində böyük rezonans doğurdu. Azərbaycan ictimaiyyəti İraqda özünün bir parçası olan türkmanların varlığından xəbər tutdu. Türkman irsinin görkəmli tədqiqatçısı professor Qəzənfər Paşayevin sözləri ilə desək: "İraqda dili dilimizdən olan "türkman" adlandırılan azərbaycanlıların yaşadığını, xoryatlarının bayatılarımızdan fərqlənmədiyini öyrəndim. Füzuli möhnətini duydum".¹ Hətta həmin yazı Qəzənfər Paşayevə necə təsir etmişdisə, o, İndoneziyaya tərcüməçi kimi getmək fikrindən vaz keçib bu iş üçün İraq Respublikasını seçmişdi.

Bundan sonra Azərbaycanla İraq türkmanları arasında mədəni əlaqələr sürətlə inkişaf etməyə başladı. Azərbaycan alim və ziyalıları türkman həmkarları ilə gediş-gəlişdən başqa həm də yazışır, dövrü mətbuatda çap etdirdikləri yazıları, monoqrafiyaları, folklor və etnoqrafiya ilə bağlı toplama, tərtib işlərini bir-birinə göndərirdilər. Buyolla onlar bir-birinin yaradıcılığından xəbər tutur, fikir mübadiləsi aparırdılar. Bu baxımdan Qəzənfər Paşayevin xidmətlərini qeyd etmək yerinə düşər. Onun Əta Tərzibaşı, Mövlud Taha Qayaçı, Bahəddin Salehi və başqa həmkarları ilə yazışmaları daha çox diqqəti cəlb edir. O, İraqdakı xidməti vəzifəsini bitirib gəldikdən sonra da türkman alim və ziyalıları

¹ <https://525.az/news/79264-taleyimde-mustesna-rol-oyunayan-iki-sexsiyyetden-biri>

ilə əlaqələri kəsməmiş, Azərbaycandakı həmkarları ilə onların arasında bir növ körpü rolunu oynamışdır.² Q.Paşayevin türkman mədəni irsinin tədqiqindəki xidmətləri barədə məqalənin növbəti bölümlərində daha geniş məlumat veriləcək.

İraq-türkman tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatının tədqiqinin, eyni zamanda Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatının türkmanlar arasında təbliğinin bir problem kimi ortaya qoyulmasından sonra bu sahədə ziyalılarımız məhsuldar işə başladılar. Bu istiqamətdə Abbas Zamanovun xüsusi xidmətləri vardır. O, tanınmış türkman alim və tədqiqatçıların köməyindən istifadə edərək onlara aid ədəbiyyat nümunələrini əldə etmiş və burada istifadəsinə nail olmuşdu. A.Zamanovun İraq-türkman ziyalıları ilə məktublaşmaları, hər iki tərəfdən göndərilən kitablar, dərc olunan məqalələr ədəbi əlaqələrimizin inkişafında ilk böyük uğurlardan xəbər verir. A.Zamanov görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşıya göndərdiyi 14 avqust 1968-ci il tarixli məktubda yazırdı: “Azərbaycanın mərkəzi Bakı şəhərində Nizami adına Dövlət Ədəbiyyat Muzeyi vardır. Bu muzey öz salonlarında həm Azəri ədəbiyyatını, həm də Azəri ədəbiyyatı ilə əlaqədar olan Şərq xalqlarının ədəbiyyatını nümayiş etdirir. Çox təəssüf ki, İraq türkmanlarının ədəbiyyatına dair Nizami Muzeyində bir kitab belə yoxdur”. Məhz bu məktubdan sonra elə həmin ilin sentyabrında Ə.Tərzibaşı Azərbaycana bəzi kitablar göndərmişdi.³

M.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev kimi elm xadimləri də İraq türkmanlarını diqqət mərkəzində saxlayır, onlardan gələn kitabları xüsusi həvəslə oxuyur, yeri gəldikcə həmin əsərlər haqqında məqalələr yazıb dövrü mətbuatda çap etdirirdilər.

² bax: Qəzənfər Paşayev. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, səh. 83-101.

³ Sakinə Qaybaliyeva. Əbdullatif Bəndəroğlunun ədəbi-elmi fəaliyyəti, səh. 140.

Sonralar Azərbaycandan İraq gedən mədəniyyət xadimlərinin, elm adamlarının, ziyalıların türkmənlərə xüsusi diqqəti, onlarla bağlı yazılan müxtəlif səpkili yazılar da Azərbaycanla İraq türkmənləri arasında mədəniyyət mübadiləsinin artmasına təkan verdi. Bu gedişlər zamanı aşkara çıxdı ki, Azərbaycan türkləri ilə İraq türkmənləri arasında dil oxşarlığı (hətta eyniliyi), coğrafi yaxınlıq, həm də mənəvi bağlılıq vardır.

M.P.Vaqifin 250 illik yubileyi münasibəti ilə Azərbaycana gələn Kərküklü folklorşünas alim Şakir Sabir çıxışında bu əlaqələrin yaranmasında xüsusi rol oynamış ziyalıların xidmətini belə təhlil edirdi: “Biz qəzet və jurnallarımızda bu şairlərdən (Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, S.Vurğun, R.Rza, B.Vahabzadə, Ə.Vahid, Aşıq Ələsgər nəzərdə tutulur) yazmışıq. Siz də bizdən az yazmamısınız. Həmid Araslı, Rəsul Rza, Abbas Zamanov, Qəzənfər Paşayev sizi bizə və bizi sizə tanıtmışlar. Onlara minnətdarıq”.⁴

Onu da qeyd edək ki, bu mədəni yaxınlaşma birtərəfli deyil, qarşılıqlı olmuşdur. Yalnız Azərbaycanda deyil, İraq türkmənləri arasında da mənəvi bağların gücləndirilməsi istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Bu sahədə Əta Tərzibaşı və Əbdüllətif Bəndəroğlunun fəaliyyəti danılmazdır. Əta Tərzibaşının Abbas Zamanov, Qəzənfər Paşayev kimi həmkarları ilə yazışmaları onun bu sahədəki fəaliyyətini bariz əks etdirir.

“Ə.Bəndəroğlu İraqın Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyində Türkmən kultür müdiri vəzifəsində işlədiyi vaxtlarda bu istiqamətdə böyük işlər görərək həm öz həmkarları olan İraq-türkmən şair və yazarlarının, həm də Azərbaycandan olan elm və ədəbiyyat xadimlərinin kitablarını dərc etdirirdi”.⁵

Bu arada İraq türkmənlərinə mədəni hüquqların verilməsi də Azərbaycanla bağlı aparılan maariflən-

⁴ Qəzənfər Paşayev. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, səh.103.

⁵ Səkinə Qaybalyeva. Əbdüllətif Bəndəroğlunun ədəbi-elmi fəaliyyəti, səh. 138.

dirmə işlərinə xeyli kömək oldu. Belə ki, türkman radio və televiziyanın yaradılması, qəzet və jurnalların nəşri Azərbaycan haqqında danışmağa imkan verirdi. Q.Paşayev bu barədə yazır: “Radio və televiziya ana dilində verilişlərin sayı artırıldı. Həmin verilişlərin bəzisi bizim şifahi xalq ədəbiyyatına, yazıçı və şairlərimizə həsr edilir. Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”nun çox həzin radio verilişi indi də qulağında səslənir. Radionun işçisi Nihad Alçunun xahişi ilə S.Vurğun, S.Rüstəm, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə haqqında məqalələr hazırladım”.⁶

Müasir dövrümüzdə də mədəni əlaqələrin artırılması yönündə fəaliyyətlər davam edir. Bu sahədə xeyli təkliflər irəli sürülmüşdür. Onların həyata keçirilməsi Azərbaycanla İraq türkmanları arasında əlaqələrin daha da istiləşməsinə, mənəvi bağların möhkəmlənməsinə təkan verəcəkdir. İraq parlamentinin keçmiş millət vəkili, Türkmaneli Partiyasının sədri Riyaz Sarıkaya bu barədə deyir: “Dörd il əvvəl Azərbaycana səfər etmişdim. Bəzi görüşlərimiz oldu. Təklif etdim ki, Azərbaycan Kerkükdə Mədəniyyət Mərkəzi açsın, biz bundan çox yararlanardıq. Bakıda da ortaq fəaliyyət göstərəcək Türkman-Azərbaycan Dostluq Dərnəyi açaq. Zətən, biz eyni kökdənlik. Azərbaycan mədəniyyəti İraq türkmanları üçün daha cazibədarır və daha asan mənimsənər”. Daha sonra R.Sarıkaya konkret və konstruktiv təkliflərlə çıxış edir: “İraqa gələn nümayəndələr türkman bölgələrini də ziyarət etsin. Kərbəlaya çoxlu azərbaycanlı gəlir. Orada da bir yer açma bilərik, yəni onlarla əlaqə qurmaq üçün. Məsələn, azərbaycanlı qardaşımız Kərbəlaya ziyarətə gəlir, amma bəlkə ərəb dilini bilmədiyi üçün çətinlik çəkir. Biz türk dünyası ilə İraq arasında körpü ola bilərik. Məsələn, Azərbaycana göndərilən İraq səfirləri

⁶ Qəzənfer Paşayev. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, səh. 69-70.

əsasən türkman olur. Yəni dövlət türkmanlardan faydalana bilir. Azərbaycanın İraqdadakı səfirliyi ilə də sıx əlaqələrimizin olmasını istəyirik”.⁷ Riyaz Sarıkaya Azərbaycanın 44 Günlük Müharibə zamanı qazandığı möhtəşəm qələbəyə görə bütün türk dünyası kimi türkmanların da sevindiyini xüsusi vurğulayırdı: “Azərbaycanın Qarabağ zəfərindən sonra səfirliyə zəng etdik, təbriklərimizi çatdırdıq. Bu zəfəri biz türkmanlar da sevinclə qarşıladıq”.⁸

Müasir dövrdə sosial şəbəkələr də mədəniyyət mübadiləsinin inkişafında önəmli rol oynayır. Belə ki, müxtəlif sosial şəbəkələrdə yaradılmış səhifələr, orada paylaşılan məlumatlar, video-çarxlar, yazılan şərhlər və s. yalnız İraq türkmanları ilə Azərbaycan türkləri arasında deyil, bütün türk xalqları arasında mədəniyyət mübadiləsinin inkişafına kömək edir.

Azərbaycanda Kərkük folkloruna və musiqisinə sevgi

Azərbaycanla İraq türkmanları arasında əlaqələrin yaranmasından sonra Kərkük şəhəri sanki bütün bölgənin – Türkmənelinin simvoluna çevrildi, hətta İraq deyəndə ağıllardan Kərkük keçdi.

⁷ <https://www.medeniyyet.az/page/news/59785/Azərbaycanla-medeni-elaqelerden-cox-yararlana-bilerik.html?lang=az>

⁸ bax: yux. mənbə.

Kərkük folklor və musiqisinin Azərbaycanca sevlməsi təsadüfi hal deyil və normal qarşılmalıdır. Çünki xalq öz ruhuna uyğun olanı sevər. Kərkük folkloru və musiqisi İraq türkmanları ilə bərabər Azərbaycan xalqının da ruhunun ifadəsidir, özüdür. Kərkükün həm folklor mətnləri, həm də mahnılarının istər musiqisi, istərsə də sözləri bir sıra hallarda Azərbaycan folkloru və musiqisinin variantlarıdır. Hər iki bölgədə yaşayan xalqın təfəkkür eyniliyi onun yaratdığı mədəniyyətdə də bənzərlik və eyniyyət əmələ gətirir. Üstəlik, folklor mətnlərinin variantlılığı prinsipini də nəzərə alsaq, bir folklor mətninin, yaxud da musiqisinin eynimənşəli xalqların yaşadığı müxtəlif bölgələrdə yayılması tamamilə təbii haldır.

Azərbaycanda İraq-türkman musiqisi çox sevilir. Xüsusilə, yaşlı və orta nəslin nümayəndələri arasında bu musiqiləri dinləməyə adama çətin rast gəlmək olar. Elçin Qaliboğlunun sözləri ilə desək, “o Kərkük ki, adını çəkəndə istər-istəməz ruhumuz bizi ora çəkir, mahnıları aqlımızı başımızdan alır, bizi xəyallandırır”.⁹ Azərbaycanca Kərkük musiqisinin sevlməsinin səbəblərindən biri də İraq-türkman xalq mahnılarının önəmli bir qisminin bayatı sözləri üstündə oxunmasıdır. Türkmanlar arasında belə bir fikir dolaşır: “Xoryat türkmanın kimliyidir”. Bayatı bütün türk xalqları arasında geniş yayılmış janr olmaqla bərabər, poetik təfəkkürün önəmli qəlibidir. Azərbaycan xalqı da öz hiss və duyğularını bayatı ilə dilə gətirməyi sevir. Odur ki, İraq-türkman mahnıları Azərbaycanda böyük rəğbətlə qarşılır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, türkman mahnıları yalnız Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də çox sevilir. Məsələn, Cengiz Ketenenin “Kerkük Halk Edebiyyatından Seçmələr” adlı kitabının “Mâni Tarzında Türkümler” adlı bölməsində on Kərkük

⁹ Elçin Qaliboğlu. Türk dünyasının ayrılmaz parçası – Kərkük. Xalq Cəbhəsi qəzeti. 2009, 9 aprel, səh. 14.

türküsi verilmişdir. Müəllif həmin türkülər haqqında qeydində yazır: “Bu bölümdə Kərkük və dolaylarında söylənmiş, daha sonra Türkiyədə məşhurlaşan xalq türküləri örnəklərini veririk”.¹⁰

Kərkük musiqisini Azərbaycanda tanıdan və çox sevdiren əslən kərküklü, 1959-1970-ci illərdə Bakı radiosunda diktör kimi çalışmış Sinan Səid olmuşdur. “Kərküklü diktörə bir yerdə çalışan və onunla dost olan yazıçı-jurnalist Nahid Hacızadə öz xatirələrində yazırdı ki, Sinan Səid dodaqaltı şirin, bir az da qəmli mahnılar oxuyurdu. Bir mahnısını qulağım aldı: “Ninni, yavrum, ninni”. O, mahnını qurtarmamış yalvardım: “Sinan, qadan alım, bir də oxu!” Bir dəfə də ona dedim: “Sinan, gəl bu mahnını lentə yazdır, efirdə səslənsin. Biz ölüb gedəcəyik, qoy mahnı yadigar qalsın, yaşasın”. Sinan Səid əvvəlcə buna etiraz etsə də, Nahid Hacızadə onu razı salır. Duet tərəfdaşını da Sinan Səid özü seçir. Sinan Səid və Nərminə Məmmədovanın birgə ifalarında “Evlərinin önü yonca”, “Axşam olur”, “Sevdi yar”, “O yana döndər məni”, “Altun üzük, yeşil qaş” mahnıları Azərbaycanda böyük rəğbətlə qarşılanır. Bundan sonra Azərbaycanda Sinan Səid daha çox sevilməyə başladı. Onun ifa etdiyi mahnılar Azərbaycan dinləyiciləri üçün tamamilə yeni tərz idi. Qeyri-peşəkar olmasına baxmayaraq, Sinan Səidin bu ifalarında kərküklülərin faciəsi, yurd, qardaş həsrəti qabarıq əks olunurdu. İnsanlar sanki bu həsrətin özünə qulaq asırdılar: “Səni alım, hara qaçım, ninnə, yavrum, ninnə”. 1960-cı illərdə bütün Bakı bir-birinə, televiziya işçilərinə, tanış-bilişə bu sualı verirdi: “Həmin səsin sahibi kimdir?” Hamı həm qeyri-adi, həm də Azərbaycan şivəsinə çox şirin gələn tembr sahibinin kimliyi ilə maraqlanır, dövlət televiziyasına,

¹⁰ Cengiz Ketene. Kerkük Halk Edebiyatından Seçmeler. Ankara, Neyir matbaası, 1990, səh. 85-96.

radioya qalaq-qalaq məktub yazırdı. Bəzən hansısa məkanda sırf bu mahnının xatirinə konsert proqramları qurulurdu. Artıq hamı bu ifanın sehrinə düşmüşdü – həm Kərkükdə, həm də Azərbaycanda... Kərkükdəkilər Nərminə Məmmədovanın, buradakılar isə Sinan Səidin səsinə qan qardaşlarının doğmalığını görürdülər. Burada mərhum xanım müğənnimiz Nərminə Məmmədovanın da xidmətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qeyri-peşəkar müğənni olan Sinan Səidlə çox çalışdı. Kərkük şivəsini öyrənmək üçün də zəhmət çəkdi və elə o cür də oxudu".¹¹

Əslində Azərbaycanda Kərkük musiqisinin sevilməsinin kökü daha əski dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, Azərbaycan muğamlarının bir neçəsində "Kərküki" adlı şöbə ifa edilir. Musiqi ədəbiyyatından məlum olur ki, "Kərküki" Azərbaycan klassik musiqisində "Rast", "Çahargah" və "Nəva" dəstgahlarının tərkibində olan əsas şöbələrdən biridir.¹² Hazırda Azərbaycan xanəndələri və instrumental muğam ifaçıları "Bayatı-Kürd" muğamının tərkibində də "Kərküki" guşəsini ifa edirlər.

Ən maraqlısı isə budur ki, Kərkükdə oxunan xoryat havaları içərisində adı çəkilənlərdən biri də "Qarabağlı" havasıdır. Bu barədə geniş məlumat verən görkəmli folklorşünas alim Əta Tərzibaşı yazır ki, bəziləri bu havanı Qarabağlı, bəziləri Qarabağır, bəziləri isə Qolubağlı adlandırırlar. Qarabağlı termini bir zamanlar Segah xoryatı üçün də işlədilmişdir. Eyni zamanda Qarabağ termini Tuz Xurmatıda Matar xoryatının adı kimi də işlədilir.¹³ Bu hava Azərbaycanda çox ifa edilməsə də, Kərkükdə çox sevilir.

¹¹ Birçə mahnı ilə bütün Azərbaycanda məşhurlaşan kərküklü jurnalist.

¹² Əfrasiyab Bədəlbəyli. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti, səh. 74; İzahlı Muğam lüğəti, səh. 33.

¹³ Ata Terzibaşı. Kerkük havaları. İstanbul, Ötügen Neşriyat A.Ş., 1980, səh. 53.

Azərbaycanda İraq türkmanları ilə bağlı araşdırmalar

İraq türkmanları ilə bağlı yazan müəlliflərdən biri də görkəmli şair Rəsul Rza olmuşdur. Onun İraqa səfərindən sonra 1961-ci ildə yazıb “Azərbaycan” jurnalında çap etdirdiyi “Uzaq ellərin yaxın töhfələri” adlı məqalə bütün Azərbaycanda əks-səda doğurdu. Bu məqaləni Azərbaycanda İraq türkmanlarını tanımaq baxımından ilk yazılardan biri hesab etmək olar. Rəsul Rzanın xatirində İraq türkmanları, onların folkloru və ədəbiyyatı o qədər dərin iz buraxmışdı ki, bədii yaradıcılığında da bu təsirdən qaça bilməmişdi: “Maraqlıdır ki, Kərkük xoyratları şairə o qədər güclü təsir etmişdi ki, Azərbaycanda “sərbəst şeir məktəbi”nin banisi Rəsul Rza ömrünün sonuna qədər onların cazibəsindən çıxa bilməmiş, 1961-1964-cü illərdə “Aşıq Yanıqlı bayatıları”nı, ölümünə bir il qalmış, 1980-ci ildə “Yaralı Kərkükün bugünkü xoyrat və maniləri” silsiləsini yazmışdır. Yaradıcılığının daha da parladığı, məşhur “Rənglər” silsiləsini yazdığı bir dövrdə şairin bayatı formasına müraciəti bir daha təsdiq edir ki, ənənə Rəsul Rza kimi sənətkarlar üçün təməldir. Bütürməmək, yıxılmamaq üçün söykənəcəkdir, arxadır”.¹⁴

Azərbaycanda İraq türkmanlarını araşdıran və təbliğ edən tədqiqatçılardan danışarkən ilk növbədə professor Qəzənfər Paşayev yada düşür. Onun 1968-ci ildə Rəsul Rza ilə birgə yazdığı “Kərkük bayatıları” adlı kitabından sonra Azərbaycanda Kərkükşünaslığın bünövrəsi qoyuldu desək, yanılmarıq. Bundan sonra alimin İraq-türkman folkloruna, ədəbiyyatına, dialektologiyasına həsr olunmuş silsilə kitabları nəşr olunmağa başladı. Onların bir qismi nəzəri məsələlərdən bəhs edir, bir qismi toplama və tərtib işlərindən ibarət-

¹⁴ <https://525.az/news/79264-taleyimde-mustesna-rol-oynayan-iki-seksiyyetden-biri>

dir, bir qismi isə ümumi məlumat xarakteri daşıyır. Qəzənfər Paşayevin yazdığı hər bir kitab Azərbaycanın istər elmi ictimaiyyətinə, istərsə də sıradan vətəndaşına İraq türkmanlarını tanımaq imkanı yaratdı. Onun əsərlərinin dilinin sadəliyi, üslub gözəlliyi, səmimiyyəti oxucu ilə ünsiyyətini artırdı, Qəzənfər Paşayevi həm Azərbaycanda, həm də İraq türkmanları arasında sevdirdi.

Q.Paşayevin elmi dərəcə almasına səbəb olan hər iki əsəri də İraq türkmanlarından bəhs edir. O, 1969-cu ildə "Azərbaycan dilinin Kərkük dialekti" adlı namizədlik, 1993-cü ildə isə "İraq türkmen folkloru" adlı doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir.

Q.Paşayevin nəşr etdirdiyi "Kərkük bayatıları" (1968), "Arzu-Qənbər dastanı" (1971), "Kərkük mahnıları" (1973), "İraq-Kərkük atalar sözləri" (1978), "İraq-Kərkük bayatıları" (1984), "Kərkük tapmacaları" (1984), "Altı il Dəclə-Fərat sahillərində" (1985 və 1987), "Kərkük folkloru antologiyası" (1987), "İraq-türkmen folkloru" (1992), "İraq-türkmen cildi" (Ə.Bəndəroğlu ilə birgə, 1999), "Kərkük dialektinin fonetikasi" (2003), "İraq-türkmen folklorunun janrlar sistemi" (rus dilində, 2003), "Kərkük folklorunun janrları" (2003), "İraq-türkmen ləhcəsi" (2004), "Ata Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti" (2016) və s. kitablar Azərbaycanda türkmen irsinin öyrənilməsi sahəsində mühüm mənbələrdən sayılır.

Qəzənfər Paşayev 1995-ci ildə öz vəsaiti hesabına Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdindəki Folklor Sarayı Elmi-mədəni Mərkəzində İraq Türkmen Ocağı muzeyini yaratmış, İraq türkmen ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı son otuz ildə topladığı şəxsi əşyaların (o cümlədən incəsənət əsərləri), əlyazmaların, elmi mənbələrin, kitabların hamısını burada cəm etmişdi. 2001-ci ildə ocağın kolleksiyası Nizami adına

Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə köçürüldü və ayrıca bir zalda “İraq türkman ədəbiyyatı və mədəniyyəti” daimi ekspozisiyası açıldı. Q.Paşayev 1976-cı ildə İraq Respublikasının “Əməkə fərqlənməyə görə” medalı ilə təltif edilmiş, 1999-cu ildə Kərkük vəqfinin, 2003-cü ildə İraq Türkman cəbhəsinin diplom və yüksək mükafatına layiq görülmüşdür. O, 2007-ci ildə Türkman Qardaşlıq Ocağının, İraq-Türkman Ədəbiyyatçılar Birliyinin yüksək diplom və mükafatlarına layiq görülmüş, 2007-ci ildə isə İraqın Fəxri Vətəndaşı elan edilmişdir.

Təsadüfi deyil ki, prof.dr. Sübhi Saatçı onu İraq türkmanlarının və Kərkükün Bakıdakı təmsilçisi və böyükelçisi adlandırmışdır. Qəzənfər müəllimin təkə bir alim kimi deyil, bir azərbaycanlı kimi Kərkük sevgisindəndir ki, onun özü “Kərkük sevdalısı”, “İraq türkmanlarının can dostu”, “Bakı ilə Kərkük arasında mənəvi körpü”, “İraq-Türkman aşığı”, “Böyük türkmanşünas”, “folklorumuzun Müşfiqi”, “Azərbaycanda İraqın ədəbi və mədəni əlaqələr səfiri”, “İraq xalqının dostu və qardaşı”, “Azərbaycanın İraqda səfiri”, “Kərkük pərvanəsi”, sözügedən kontekstdə ortaya qoyduğu külliyyat – yazdığı əsərlər, ərsəyə gətirdiyi kitablar isə bütövlükdə “Kərküknamə” adlandırılır”.¹⁵

Q.Paşayev İraqda olarkən türkmanların folklor nümunələrini toplamaqla kifayətlənmir, çoxşaxəli araşdırmalar aparırdı. Bu baxımdan onun aşkara çıxardığı Nəsimi divanı Azərbaycan ədəbiyyatı üçün mühüm xidmətdir. Alim özü bu barədə yazır: “Nəsiminin indiyə qədər məlum olmayan on bir şeirini və eləcə də şairin yalnız bir əlyazmasında təsadüf edilən və buna görə də mübahisəli, tam mənasında dəqiqləşməyən, lakin Nəsimiyə aid olması ehtimal edilən 129 şeirdən 13-nü üzə çıxardım. Bu, İraqda yaxşı qarşılandı”.¹⁶

¹⁵ <https://kulis.az/news/20411>

¹⁶ Qəzənfər Paşayev. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, səh. 80-81

Nə Q.Paşayevdən əvvəl, nə də ondan sonra heç kəs Azərbaycanda İraq türkmanları ilə bağlı bu qədər tədqiqat aparmamış, onun qədər əsər yazmamışdır. O, özündən sonra bir məktəb yaratmışdır və onun yetişdirmələri bu sahədə tədqiqatları davam etdirirlər. Azərbaycanda İraq türkmanları ilə bağlı araşdırmalardan danışıarkən fil.ü.f.d. dosent Səkinə Qaybalyevanı xüsusi qeyd etməliyik. Onun bu sahədə apardığı ilk tədqiqat işi “Əbdüllətif Bəndəroğlunun ədəbi-elmi fəaliyyəti” adlı dissertasiyadır. Dissertasiya 2012-ci ildə prof. Qəzənfər Paşayevin rəhbərliyi altında uğurla müdafiə edilmişdir. Əsərin beş yarım fəsildən ibarət “Çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatında yeniləşmə prosesi və Əbdüllətif Bəndəroğlu” adlı birinci fəslində İraq-türkman ədəbiyyatının müasir durumu, Ə.Bəndəroğlunun həyatı və yaradıcılığının ilk dövrü, şairin yaradıcılığında yeni mövzu və üslub axtarışları, poeziyasında Azərbaycan mövzusu və sənətkarlıq xüsusiyyətləri araşdırılır. Səkinə Qaybalyeva həmin dissertasiyanın “Əbdüllətif Bəndəroğlunun elmi yaradıcılığı” adlı beş yarım fəslə əhatə edən ikinci fəslində Ə.Bəndəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıq fəaliyyətini, yaradıcılığında klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi məsələlərini, eləcə də, Ə.Bəndəroğlunun tərcüməçilik və nəşirlik fəaliyyətini nəzərdən keçirmiş, onun Azərbaycan-İraq-türkman ədəbi əlaqələrindəki yerini müəyyənləşdirmişdir.

S.Qaybalyevanın “İraq-türkman folklor mühiti” adlı monoqrafiyası da bu sahədə önəmli əsərlərdən biri hesab olunur. Kitabda İraq-türkman folklorunun ayrı-ayrı janrları təhlil edilir, bölgədəki mərasimlər haqqında məlumat verilir. Həmçinin, burada İraq-türkman mətbuatında folklorun nəşri və tədqiqi məsələlərindən də bəhs olunmuş, bir çox türkman ziyalısının, o cümlədən Əbdüllətif Bəndəroğlu, Əta Tərzibaşı, Şakir

Sabir Zabit, Məhəmməd Xurşid Daquqlu kimi folklor tədqiqatçılarının fəaliyyəti haqqında portret-öçerklər yer almışdır.

Bundan başqa, Azadə Musayeva və Cavid Musayevin birgə yazdıqları “Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını, Sinan Səidin “İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər” adlı dissertasiya işini, Hadi Mirzəzadənin “İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr”, Rəşad Bəydəmirlinin “Ə. Bəndəroğlunun şeirlərində folklorla bağlılıq və novatorluq”, Əbdülkərim Əlizadənin “İraq xatirələri”, Cavanşir Xıdırovun “İraq türkmanları”, Əlirza Xələflinin “Tuz Xurmatının şirin xurması sağ aşiqdir”, Elçin Qaliboğlunun “Türk dünyasının ayrılmaz parçası – Kərkük”, Şamil Qurbanovun “Əbdüllətif Bəndəroğlu. Oğuz eli” məqalələrini də Azərbaycanda İraq türkmanlarının öyrənilməsinə dair faydalı addımlardan hesab etmək olar.

Türkman araşdırmaçıların Azərbaycanla bağlı fəaliyyəti

Azərbaycanlı müəlliflərin İraq türkmanları ilə bağlı apardıqları araşdırmalar birtərəfli olmamışdır, İraq türkmanları da Azərbaycana öyrənmiş və araşdırmışlar. Belə tədqiqatçılar arasında Əbdüllətif Bəndəroğlunun xüsusi yeri vardır. Onun bu sahədəki yorulmaz fəaliyyətini Səkinə Qaybaliyeva belə ifadə edir: “Ölkəmizdən kənarda ədəbiyyatımızı və mədəniyyətimizi Əbdüllətif Bəndəroğlu qədər təbliğ və təşviq edən, həmçinin doğma Azərbaycanımızın hüsünü, gözəlliklərini belə məhəbbətlə, yüksək mənəvi duyğularla tərənnüm edən, eyni zamanda özünü və xalqını əslən və rəsmən azərbaycanlı hesab edən ikinci bir ziyalı, tədqiqatçı və şairə rast gəlmək yəqin ki,

çətin olardı".¹⁷ O, daim vətən saydığı Azərbaycanda baş verən prosesləri izləmiş, Azərbaycan xalqının sevincinə şərik olmuş, kədərinə üzülmüşdür. Şairin yaradıcılığına baxdığımız zaman onun Azərbaycan həsrəti ilə yaşadığı məlum olur. O, "Bakı" şeirində Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsinin qürurunu yaşayır:

Gö müldün günəşlərə,
Yırt dın zülmət pərdəsin.
Dikdin günəş altında
Özgürlük bayrağını.¹⁸

Ə.Bəndəroğlunun Qarabağ hadisələri ilə bağlı hissələrini bildirdiyi silsilə xoryatları vardır. Şair bu xoryatlarda Qarabağ dərdini özününkü hesab edir, Qarabağın azadlığa çıxacağı günü səbirsizliklə gözləyirdi:

Qarabağı,
Nəğmədi Qarabağı.
Parçalansam, ölsəm də,
Unutmam Qarabağı.¹⁹

Vaxtilə böyük ərazisi olan Vətəninin müasir dövrdəki parçalanmış halı şairi narahat edir və o öz narahatlığını bədii dillə ifadə edir. Şairin bu üzüntüsündəki əsl vətəndaş sevgisini görməmək mümkün deyil:

Dilim-dilim bölünmüşən,
Azərbaycan!
Sən Babəkin qollarısan...
Ürəyi qan
Azərbaycan!
Kimlər səni
etdi talan,
İndi Dərbənd,
İndi Kərkük,

¹⁷ Səkinə Qaybalyeva. Əbdullətif Bəndəroğlunun ədəbi-elmi fəaliyyəti, səh. 56.

¹⁸ yux. mənbə, səh. 57.

¹⁹ yux. mənbə, səh. 57.

İndi Təbriz
Olub yalan,
Azərbaycan!²⁰

İraq türkmanları arasında Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” şeirinə 16 dəfə nəzirə yazılmışdır. Ə.Bəndəroğlunun “Baba Gurgur” poeması İraq türkmanları tərəfindən həmin əsərə yazılmış nəzirələrin sayca üçüncüsüdür. “Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, hər iki poemanın adı konkret coğrafi məkan və ad ilə bağlıdır. Əgər Heydərbaba Cənubi Azərbaycanda yerləşən dağdırsa, Gurgur baba Kərkükdə yanan bir neft alovunun adıdır. Şəhriyar öz fikir və ideyalarını Heydər babaya müraciətlə oxucuya çatdırır və Heydər babadan bir tribuna kimi istifadə edirsə, Əbdüllətif Bəndəroğlu da Gurgur babadan eyni məqsədlə yararlanır”.²¹ Ə.Bəndəroğlunun bu əsəri “bütövlükdə xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına bir çağırış himni kimi yazılmışdır”.²²

Ə.Bəndəroğlunun istər elmi, istərsə də bədii yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu həmişə aparıcı xətt təşkil etmişdir: “Ə.Bəndəroğlunun ədəbiyyat tarixçisi və mətnşünas kimi xidmətləri də elmi fəaliyyətinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin ədəbi irsinin tədqiqi və nəşr edilməsində, ədəbi simalarımızın əsərlərinin türkman oxucu kütlələri arasında yayılması, bu kitablara geniş müqəddimələr, izahlar və şərhlər yazılmasında Ə.Bəndəroğlunun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Alimin “Türkman şairi Füzuli Bayat” (1971), “İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadi” (1973) kimi tədqiqat əsərləri, “Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş şeirləri” (1989) kimi tərtibi kitabları onun ədəbiyyatımızla daha yaxından maraqlandığını bir daha təsdiq edir”.²³

20 yux. mənbə, səh. 59-60.

21 Quliyev, Elman. İraq-türkman ədəbiyyatı. II yazı. “Xalq Cəbhəsi” qəzeti, 2020, 20 oktyabr, s. 14.

22 Qaybalyeva, Səkinə. Əbdüllətif Bəndəroğlunun ədəbi-elmi fəaliyyəti, səh. 64.

23 yux. mənbə, səh. 109.

İraq türkmanları arasında Əbdüllətif Bəndəroğludan başqa da Azərbaycanla bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçılar vardır. Bu baxımdan Sübhü Saatçınının adını xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Onun tərtib edib Ankarada çap etdirdiyi “Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Azərbaycan-İraq (Kerkük) Türk Edebiyatı” (1997) adlı irihəcmli kitab böyük əhəmiyyət daşıyır.

Son illərdə dünyada baş verən çaxnaşmalar, xüsusilə, türk dünyasında baş verən proseslər, türk dövlətləri və xalqları arasında yaranan isti münasibətlər, mədəni əlaqələr İraq türkmanlarına xüsusi diqqət ayırmağın önəmini bir daha qabardır. İraq türkmanları türk dünyasının ayrılmaz parçasıdır. Onlar böyük zülmərə, qətlialmlara, köçlərə məruz qalsalar da, mümkün qədər öz milli kimliklərinə sadıq qalmışlar. İraq türkmanları öz soykökünə xüsusi bağlılığı ilə seçilən türk xalqlarından biridir. Türk dünyasının diqqəti İraq türkmanlarının üzərinə daha çox yönəlməlidir. Mədəni əlaqələrin daha da artırılması günümüzün zəruri tələbinə çevrilmişdir. Coğrafi baxımdan strateji əhəmiyyətli ərazidə yaşayan İraq türkmanları bütün türk dövlətlərindən, o cümlədən Azərbaycandan ehtiyac duyduqları diqqəti gözləyirlər. İraq türkmanlarının müasir dövrdə türk dünyası ilə mədəni əlaqələri genişləndirməyə ehtiyacları vardır. Türk xalqları arasında yaranan mədəni əlaqələr onlara tək olmadıqlarını, vahid türk dünyasının bir üzvü olduqlarını xatırladır, milli kimliklərinə sahib çıxmalarına yardım edir.

1. *Əfrasiyab Bədəlbəyli*. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musuqi Akademiyası, 2017, 511 səh.
2. *Rəşad Bəydamirli*. Ə. Bəndəroğlunun şeirlərində folklorla bağlılıq və novatorluq. Filologiya məsələləri, Bakı, 2006.
3. *Əbdülkərim Əlizadə*. İraq xatirələri. Kommunist qəzeti, 15-16 mart, 1960.
4. *Cengiz Ketene*. Kerkük Halk Edebiyyatından Seçmələr. Ankara, Neyir matbaası, 1990, 144 səh.
5. *Cavanşir Xıdırov*. İraq türkmənləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, 103 səh.
6. *Əlirza Xələfli*. Tuz Xurmatının şirin xurması sağ aşıqdır. Kredo qəzeti, sayı 34 (449), 7 iyul 2007-ci il.
7. *Elçin Qaliboğlu*. Türk dünyasının ayrılmaz parçası – Kerkük. Xalq Cəbhəsi qəzeti. 2009, 9 aprel, səh. 14.
8. *Səkinə Qaybalyeva*. Əbdullətif Bəndəroğlunun ədəbi-elmi fəaliyyəti. Bakı, 2010 (fil.ü.f.d. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya).
9. *Səkinə Qaybalyeva*. İraq-türkmən folklor mühiti. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 226 səh.
10. *Şamil Qurbanov*. Əbdullətif Bəndəroğlu. Oğuz eli. Bakı, 25 iyun, 1992.
11. *Elman Quliyev*. İraq-türkmən ədəbiyyatı, II yazı. "Xalq Cəbhəsi" qəzeti, 2020, 20 oktyabr.
12. *Hadi Mirzəzadə*. İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr. ADU, elmi əsərlər, Bakı 1961, sayı 4.
13. *Azadə Musayeva, Cavid Musayev*. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1997, 83 səh.
14. *Qəzənfər Paşayev*. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. Bakı, Yazıçı, 1987, 232 səh.
15. *Sinan Səid*. İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər. Dissertasiya. Bakı, 1969.
16. *Rəsul Rza*. Uzaq ellərin yaxın töhfələri. Azərbaycan jurnalı. 1961, sayı 6.
17. *Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyyatları Antolojisi*. Azərbaycan-İraq (Kerkük) Türk Edebiyyatı. Tərtibçi: S.Saatçı. VI c. T.C. Kültür Bakanlığı, Yay. Ankara, 1997, 485 səh.
18. *Ata Terzibaşı*. Kerkük havaləri. İstanbul, Ötügen Neşriyat A.Ş., 1980, 271 səh.

19. *Qəzənfər Paşayev*. Taleyimdə müstəsna rol oynayan iki şəxsiyyətdən birisi. Rəsul Rzanın doğum gününə, 525-ci qəzet <https://525.az/news/79264-taleyimde-mustesna-rol-oynayan-iki-seksiyyetden-biri>
20. <https://femida.az/az/news/72046/birce-mahni-ile-butun-azerbaycanda-meshurlasan-kerkuklu-jurnalist>
21. <https://www.medeniyyet.az/page/news/59785/Azərbaycanla-medeni-eləqələrdən-cox-yararlana-bilerik.html?lang=az>
22. <https://kulis.az/news/20411>

İRAQ TÜRKMANLARININ MADDİ - MƏDƏNİ İRS TARİXİ

• **Aynur CƏLİLOVA**

AMEA Folklor İnstitutu

*Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d.,dos.*

• **Dr. Naznaz TEVFİQ**

Səlahəddin Universiteti, Ərbil.

Xalq Ədəbiyyatı bölümünün müəllimi

Pirlər insanla Allah arasında vasitəçi rola malik kult sayılan orta dünya məhsuludur. Bu inanclar İslamaqədərki təsəvvürlərə bağlıdır və insanların mifoloji düşüncələrinin qəlibindən çıxmış rituallardır.

İslamı qəbul etmiş bütün türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərdə ocaqlar, pirlər mövcuddur. Orta Asiya türk dövlətlərində, Qafqazda, Azərbaycan, Anadolu, İran, Tatarıstan, Başqırdıstan və Dağıstanda, o cümlədən İraqda pirlər, ocaqlar çoxdur.

Bu məqalədə İraqın türkmanlar yaşayan bölgələrindəki məşhur ziyarət gəhərlərindən bəzilərini qeyd edirik.

Ərbildə yerləşən məşhur ocaqlar

1. Qırxlar türbəsi. Bu türbə 40 övliyanın adı ilə bağlıdır. Buranı ziyarət edən adam niyyət edib 40 məşəli

qalanın başından aşağıya atır, əgər atılan məşəllər aşağı düşənə qədər sönməsə, öz niyyətinə çatacağına inanır.

2. Nəbi Üzeyirin (ə) məzarı və ya Nəbi Əziz. Üzeyir Peyğəmbərin (ə) qəbri müsəlman, xristian və yəhudilərin ziyarətəgah yeridir. Bel ağrısı olanlar türbəni ziyarət edib belini peyğəmbərin qəbir daşına sürtürlər. Niyyət tutub gələnlər niyyəti yerinə yetəndə çərşənbə günü türbədə mövlud oxutdurur, dolma və şirniyyat paylayırlar. Ziyarətin birinci günü peyğəmbər günü adlanır, həmin gün ziyarətəgahda həlim aşı, hərisə deyilən yemək paylanır.

3. Siddi imam piri. Bu pir ərbilli Şərifə xanımın adı ilə bağlıdır. Rəvayətə görə bu qadın xristian olmuş, sonradan müsəlmanlığı qəbul etmişdi, kəramət sahibi idi. Pir həftənin müəyyən günlərində qadınlar tərəfindən ziyarət olunur. Qızdırması, xroniki xəstəliyi olanlar burada dua edirlər. Bu pərə Süd imamı da deyirlər; inanca görə südü az olan qadınlar südünün çoxalması üçün dua edib pərə nəzir qoyurlar. Bu pirdə də mövlud oxutdurmaq və yemək paylamaq ənənəsi mövcuddur. Ziyarətçilər Siddi imam türbəsinin divarına daş yapışdırırlar, uşağı olmayanlar ağaca ipdən düyün vurur, uşağı doğulandan sonra gəlib həmin düyünlü ipi açırlar. Türbənin üstündə qəfəs vardır, niyyət edənlər qəfəsə qıfıl bağlayır, niyyət hasil olanda gəlib qıfılı açırlar. Siddi imamın qardaşı Şıx Qəznənin qəbri də ziyarətəgahdır, qəbrin Minarə parkında yerləşdiyi deyilir.¹

4. Ərbilin məşhur pirlərindən biri Baba Gurgur adını daşıyan ziyarətəgahdır. Daha bir Baba Gurgur piri də Kərkükdə yerləşir. Ərbildə olan Baba Gurgurun qəbri böyüklüyünə görə o birilərdən fərqlənir. Qəbrin uzunluğunun 5 metrədən artıq olması və Baba Gurgur adlanması onun atəşpərəstliklə bağlı olduğunu düşün-

¹ Söyləyən: Burhan Yəralı, 1947-ci il təvəllüdü, şair, ali təhsilli. Toplayan: Aynur Cəlilova.

məyə əsas verir (“gurgur” sözü gur yanan atəşin səmindən götürülüb, “baba” sözü isə onun qutsallığını bildirir). Belə böyük qəbirlərə Orta Asiya dağlarında da rast gəlinir. Məsələn, özbəklərin müqəddəs dağı Boboi-ob bunun bariz nümunəsidir. Pirin atəşpərəst muğlara aid olduğu deyilir, muğlar isə adi insanlardan fərqli olaraq uzunboylu olmuşlar.² Ərbildə Şanadar (Əjdaha) parkındakı Baba Gurgur məzarı da böyük sahədə yerləşir, baş tərəfi daşlarla çevrələnmişdir. Qəbri ziyarət edənlər daşları üst-üstə qoyaraq niyyət edirlər. Baba Gurgurun od və dağ kultu ilə bağlı olduğu ehtimal olunur. Qəbri ziyarət edən qadınlar parçaya bürünüb qəbrin başından aşağıya doğru yuvarlanırlar, sonra təkrar geri qayıdırmışlar. İnanca görə aşağıdan yuxarıya doğru yuvarlanana bilən qadının arzusu yerinə yetirmiş. Uşaq istəyən qadınlar Baba Gurgurun qəbrini ziyarət edib nəzir qoyurlar. Oğlan uşağı istəyən, övladı olmayan, uşağını salan, övladı xəstələnən və başqa çətinlikləri olan adamlar bu qəbri ziyarət edib daş yapışdırırlar.³

5. Məşhur pirlərdən biri də Müzəffərəddin Gökbörünün adını daşıyan türbədir. Gökbörü Atabəylər dövrünün görkəmli dövlət xadimlərindən biri, Ərbilin hakimi olmuşdur. Xalq arasında o qədər hörməti vardı ki, piri məqamına yüksəlmişdi. Gökbörü türkmənlər üçün faydalı işlər görüb, qocalar, əlillər və yetimlər üçün vəqf (fond) yaradıb, evlər tikib, məktəb açıb. Gökbörü Səlahəddin Əyyubi ilə məktublaşır və məktublaşma oğuz türkcəsində aparılırdı, bu da 1000 il əvvəl Ərbilin əsas köklü əhalisinin oğuz türkləri olduğunu sübut edir.⁴ Onun qəbrini ziyarət edən yerli əhali hər cümə günü mövlud oxutdurur, pul nəziri qoyur, şəfa istəyir. Onun kəramət sahibi olduğu, yuxuda

² Сподвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе, с. 77.

³ Naznaz Tevfiq. İrak Erbil Yöresi Mezar Kültürü (Yüksek Lisans Tezi), səh. 136.

⁴ Bürhan Yaralı. Ərbil keçmiş və indi arasında, səh. 10.

gördüyü şeylərin gerçəkləşdiyini deyilir. Söyləyicilərin verdiyi məlumata görə əvvəllər qadınlar ziyarətə gələrkən qədim dini mərasimlərə uyğun olaraq yeddi dəfə Gökbörünün qəbrinin başına dolanar, türbənin divarına daş yapışdırarmışlar. İslama zidd olduğundan tədricən həmin adəti yığışdırmışlar, hazırda türbəni namaz qılıb dua etməklə ziyarət edirlər.

6. Qədim pirlərdən biri də Pəncə Əli və ya **Beş-barmaq türbəsidir.** (Pəncə Əli "Əlinin barmaqları" deməkdir). Rəvayətə görə İmam Əli (ə) Şeyx Əbdülqadir ibn Qütbəddinin qəbir daşının üzərinə əlini qoymuş və beş barmağının izi daşın üzərində qalmışdır. Pir daşlarında İmam Əlinin (ə), Xızır Peyğəmbərin (ə) barmaqlarının, atının ayaq izlərinin olması barədə rəvayətlərə Azərbaycan folklorunda da rast gəlirik. Bu rəvayətlər daha çox şiələr arasında geniş yayılmışdır. Bu türbədə nəqşbəndi təriqətinə mənsub beş sufi dərvişin qəbri olduğu haqda məlumat vardır. Pirdə divara daş yapışdırmaq, iflic olmuş uşaqları gətirib şəfa diləmək ənənəsi mövcuddur, türbədən torpaq götürüb evlərə aparırlar, bu torpağın evə ruzi-bərəkət gətirəcəyinə inanırlar. Türbədə yaş daş vardır, inanca görə yaş daşın üzərinə daş yapışdıran adamın arzusu həyata keçir.⁵

7. Baba Mövcud yaxud **Assab Qoca** Ərbilin tanınmış sufi şeyxlərindən olmuşdur. Rəvayətə görə kəramət sahibi imiş, kəramətlərindən biri də havada uçması idi. Baba Mövcudun qəbri ziyarətəgahdır, yeriməyən uşaqları ora aparırdılar. Bunun üçün xüsusi mərasim icra olunurdu, uşağı yerdə oturdub ayaqlarının baş barmaqlarını bir-birinə bağlayar, sonra qayçıyı uşağa verərdilər, uşaq qayçı ilə ipi kəsirdi. İnanca görə bundan sonra uşaq yeriymiş.⁶

8. Saqqız imamı qadınların ziyarət etdiyi ocaq-

⁵ söyləyən: Burhan Yarahı.

⁶ söyləyən: Burhan Yarahı.

lardan biridir. Ziyarətgah şəhərdən aralı, qatar stansiyasına yaxın, çöllük ərazidə yerləşir. Saqqız adlanmasına səbəb saqqız ağacı kultuna bağlı ziyarətgah olmasıdır. Saqqız, əncir, dağdağan, qaratikan, söyüd, çinar, palıd, küknar ağacları qədimdə qutsal sayılır, həmin ağacların olduğu yer ziyarətgah hesab edilirdi. Uşağı olmayan qadınlar Saqqız imamı ziyarətgahına daş yapışdırıb niyyət edirlər.⁷

Bundan başqa Ərbildə qadiriyyə, nəqşbəndiyyə, rafiiyyə təriqətlərinə mənsub sufi şeyxlərin qəbirləri və müxtəlif xəstəliklər zamanı ziyarət edilən pirlər də xalq içində çox tanınır.⁸

Kərkükdə yerləşən məşhur memarlıq abidələri

Kərkükdə yerləşən **Altun Körpü** Xassa çayının üzərində tikilmiş, Ərbil və Kərkükü birləşdirən əhəmiyyətli ticari, iqtisadi körpüdür, buna görə də adının mənasına uyğun olaraq qızıl kimi dəyərlə sayılmışdır. Xassa çayının sahili gözəl mənzərəyə malikdir, çayətrafi torpaqlarda təsərrüfat məhsulları yetişdirilir.

Dəclə çayı Mosulu iki hissəyə bölür. 400 il bundan əvvəl dəmirdən tikilmiş Cisir-hədidi körpüsü dəyərlə memarlıq nümunəsidir. Bundan başqa burada əyri minarəli Hədbə camesi, Cərciz Nəbinin (ə) camesi, Yunis Peyğəmbərin (ə) türbəsi var idi, bu dəyərlə memarlıq inciləri İŞİD vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. Burada Şis Peyğəmbərin (ə) türbəsi də ziyarətgahdır.

Kibrit suyu ocağı Mosulun quzeyində, Dəclə çayının sahilindəki qayalıqda yerləşirdi. Önündə hovuz vardı, hovuzda qadınlar oturur, xəstəliyi olanlar o suda yuyunur, suyundan içərdilər. Burada palçıq vannası qəbul edərdilər, palçıqlı su dəri xəstəliyinin dərmanı idi. Kibrit suyu adlanması suyun tərkibində

⁷ söyləyən: Burhan Yarı.

⁸ bax: Naznaz Təvfiq. İrak Erbil Yöresi Mezar Kültürü (Yüksek Lisans Tezi).

kükürd birləşmələri olduğuna görədir, yanan suya xalq möcüzə kimi baxırmış.

Kərkükün məşhur pirlərindən daha bir neçəsinin adını qeyd edirik:

1. **İmam Əhməd.** Kərkükün Çay məhəlləsində yerləşir. Uşaq xəstəliklərində bura gətirirlər. Çərşənbə günü ziyarət olunur.

2. **Abu Olük Seyid Yusif.** Əbdulqadir Gilani sülaləsinə mənsub şeyxdir. Bu ziyarətgah Kərkükün Musalla məhəlləsində yerləşir. Ürək sıxıntısı, dəliliyi olan adamlar oranı ziyarət edirlər. Cümə axşamı ziyarət olunur.

3. **Şeyx Bəhrin ziyarətgahı.** Kərkükün Sultan Tisin məhəlləsində yerləşir. Yel xəstəliyi olanlar buranı ziyarət edir, nəzir qoyurlar.

4. **Okkaşa.** Dəmir qəfəs içərisində tikilmiş ziyarətgahdır. Altun Körpünün yaxınlığında, çay kənarında yerləşir. Ziyarətçilər çaydan su götürüb başlarına tökür və şəfa tapacaqlarına inanırlar.

5. **Daniyal Peyğəmbərin (ə) məzarı.** Ziyarətgah Kərkük qalasında yerləşir. Bura daha çox qadınlar gedir, nəzir qoyur, ehsan verirlər.

6. **Şah dəvrişlər.** Leylan yolunda yerləşir. Sufi təkyələrindən biridir, qarnı ağrıyan xəstələr bura gəlib şəfa ümidi ilə təkyənin suyundan içirlər.

7. **Mar Yusif.** Xristian din alimi olduğu deyilir. Məzarı Kərkükdə Korya qəbiristanlığında yerləşir. Türbəsini məscidə çevirmişlər, həm xristianların, həm də müsəlmanların ziyarət ocağıdır. Boğazı ağrıyan uşaqları burada türkəçarə edərildilər. Misi qızdırıb əridir, sonra həmin ərinmiş misi suya salırlar, suyu isə uşağın başına və boğazına tökürlər, bununla uşağın sağalacağına inanırlar.

8. **Baba Gurgur.** Arafatda yerləşir. Ərbildəki Baba Gurgurdan fərqli olaraq bu ziyarətgahda yerdən alov

çıxır. Buranın möcüzəli ocaq olduğuna inanır və tez-tez ziyarət edirlər. Kərkük neft, qaz, karbohidrogenlərlə zəngin bölgədir, əbədi yanan alov yeraltı qaz mənbəyindən qidalanır.

Kərkükdə Ocaqtəppə, Seyid Xıdır ocağı, Şeyx Çömçə, Yunus Gərmiy, Seyid Cümcümə, Molla Abid, İmam Zeynüləbidin, İmam Qasim ocaqları da məşhur ziyarətgahlardır.⁹

Daha bir türkmən şəhəri olan **Tələfər** də ziyarətgahlarla zəngindir. Bunların ən məşhurları aşağıdakılardır:

1. **İmam Saat.** İmam Hüseyinin (ə) əmisi oğlu Müslim bin Əqilin adı ilə bağlıdır. Buranı həftənin cümə axşamı günləri ziyarət edirlər. Bura daha çox şiələrin getdiyi deyilir. Uşağı olmayan qadınlar, uşağı ölənlər, ərə getmək istəyən qızlar, bəxti bağlı olanlar qəbri ziyarət edər, şam yandırır, qəbirin ətrafındakı dəmirə əski bağlayırlar, qəbirin ətrafında 5 ya 10 dəfə dövrə vurub namaz qırlar. Bir-birini sevməyən, rəqib, düşmən adamların qəbri ziyarət edib üstünə qara istiot səpdiyi deyilir. Niyyəti həyata keçənlər pirdə qurban kəsir, yemək paylayır, külçə şirniyyat bişirib ziyarətə gələnlərə paylayırlar. Nəzir olaraq pirdə pul, qızıl qolbaq atmaq adəti də olmuşdur.

2. **Xıdır İlyas.** Tələfərin aşağı tərəfində şəhərdən kənardə bağlıq ərazidə yerləşir. Təpənin başında quyu şəklində ocaq vardır. Rəvayətə görə Xıdır İlyas (ə) orda oturarmış. Türbənin qübbə tərəfdən bacası var, ziyarətçilər başını bacaya salıb dua edir, murad istəyirlər. Türbənin divarında dəlik var, niyyəti olan gözlərini yumub yeriir, əgər barmağı divardakı dəliyə tuş gəlsə, niyyətinin yerinə yetəcəyinə inanır. Xıdır İlyas türbəsinə ildə bir dəfə gedirlər, fevralın 15-dən sonra cümə axşamı günü ziyarət olunur. Həmin gün un halvası bişirir,

⁹ söyləyən: İsmayıl Cihat Rafet Ağa Avçı, 1940-cı il təvəllüdü, ali təhsilli, Kərkük.

şirniyyat hazırlayır, qaval, zurna çalıb bayram edirlər.

3. **Ər Mahmud.** Sünni məzhəbli sufi şeyxi olduğu deyilir. Dərvişlər türbəyə yığışıb Allahu zikr edirlər, ziyarətçilər isə qəbiri ziyarət edib murad istəyirlər.

4. **Şəmsi-qəmər.** Bu ziyarətgah şeyx və ya seyid fenomeninə deyil, kosmoqonik cisimlərin ilahiləşdirilməsi kultuna bağlıdır. Günəş və Ay türk xalqlarında tanrılaşmış göy cisimlərindəndir. Keçmişdə Aya, Günəşə sitayiş edən xalqlar da olmuşdur. Bu inanclar təkallahlı dini görüşlərlə birləşərək ziyarət fenomeninə çevrilmişdir. Tələfərdəki ziyarətgahın iki qapısı vardır, birindən içəri girib ziyarəti başa vurandan sonra o birindən çıxırlar. Ziyarətə gələn yerli əhali Allaha dua edir, nəzir qoyur, övladı olmayan qadınlar özləri ilə uşaq beşiyi gətirir, ocaqdan şəfa istəyirlər.

5. **Zeynəb Ana ocağı.** Bu ziyarətgahın Suriya-İraq sərhəddində, Səncərdə dağ başında yerləşdiyi deyilir. Rəvayətə görə Yezidin adamları Kərbəla müsibətindən sonra İmam Hüseyin (ə) bacısı Zeynəbi əsir alıb Şama aparanda bir gecə orada saxlamışlar, o vaxtdan Zeynəbin saxlandığı məkan ocağa çevrilmişdir. Qadınlar niyyət edib əllərini xınalayır, ocağın divarına yapışdırırlar, yaşıl, bəzən də qara rəngli bayraqdan bir parça kəsin qollarına bağlayırlar, qoldakı parça açılanda öz niyyətlərinə çatacaqlarına inanırlar.¹⁰

Tuzxurmatı İraqın türkmanlar yaşayan əsas bölgələrindən biridir. Burada da kərəmətli insanların, sufi şeyxlərin türbələri, qəbirləri ziyarət olunur, ehsanlar verilir, mövlud oxunur, digər dini mərasimlər icra edilir. Tuzxurmatıda şiələr çoxdur, buna görə də burada imamların, Əli bin Əbu Talibin (ə) adını daşıyan ocaqlara, pirlərə çox rast gəlirik.

1. **Mursa Əli.** Əlinin keçdiyi dağ (və ya Mürtəza Əli) mənasını ifadə edir. 19 il bundan əvvəl terrorçular dağı

¹⁰ söyləyən: Mikdat Havdi, 1965-ci il təvəllüdü, ali təhsilli, Tələfər.

partlatmış, bu zaman yaralanan və ölənlər olmuşdu. Həmin şəhidləri Mursa Ali şəhidləri adlandırırlar. Ziyarətgaha gedənlər şəhidlərin ruhuna dua oxuyur, divara daş yapışdırır, şam yandırır, murad istəyirlər. Ramazan və Qurban bayramlarının 3-cü günü bura ziyarət olunur. Burada son illərdə təmir işləri aparılır, tərənin ətəyindən ziyarətgaha gedən cığır boyunca imamların sayına, adına uyğun dayanacaqlar qurulur.

2. **İmamzadə Əhməd.** Ocaq 7-ci İmam Musa Kazımın (ə) nəslindən olan imamzadə Əhmədin adını daşıyır. Şənbə günü ziyarət edirlər.

3. **Şeyx Məsümə.** Kəramətli qadın olduğu, şəcərəsinin İmam Musa Kazıma (ə) bağlandığı deyilir. Ziyarətgah Tuzxurmatıda şəhidlər qəbiristanlığının yaxınlığında yerləşir.

4. **İmam Həsən məqamı.** Tuzxurmatının Amirli bölgəsində yerləşir. Bura şiələrin müqəddəs ocaqlarından biridir. Rəvayətə görə İmam Həsən (ə) kənddə yaşayan bir qızın yuxusuna girib, həmin yerdə onun məqamı olduğunu deyib. Sonralar həmin ocaq şiələrin ziyarət məkanına çevrilmişdir. İmamın ölümünün ildönümündə burada mövlud oxunur, xeyrat yeməkləri verilir, şərbət paylanır.

5. **Şeyx Mühsin.** Həm şiələrin, həm də sünnilərin ziyarət yeridir.

6. **Şeyx Təyyar.** Kəramət sahibi övliya olduğu deyilir. Haqqında söylənən rəvayətlərə görə qeyb aləmini bilir, ağzından çıxan söz yerinə yetirmiş. Ruhi xəstələrin bu ocaqda şəfa tapacağına inanırlar, burada pul və qiymətli əşya nəzir qoyub şəfa diləyirlər.¹¹

Qalalar

Ərbil Qalası. Ərbil qalasının miladdan 7000 il öncə tikildiyi deyilir. Qalanın əvvəlki adı Ərbəillo olmuşdur.

¹¹ Söyləyən: Türkeş Mehmet Abdullah, 1968-ci il təvəllüdü, ali təhsilli, Tuzxurmatı.

Ərbəillonu assuriyalılar tikmişlər. Onlar dörd tanrıya sitayiş edirdilər, bunun üçün qala Ərbəillo adlanmış. Zamanla adı dəyişib Ervil olmuşdur, keçmiş nəsillər buraya Ərbil yox, Ərvil deyərdilər.

Ərbil qalasının 3 qapısı vardır: Böyük qapı, Orta qapı və Kiçik qapı. Qadınlar peyğəmbər günündə (bazar ertəsi) qəbirləri ziyarət edirlər, buna görə Kiçik qapını Qadınlar yoxuşu, Böyük qapını isə Adamlar yoxuşu adlandırırlar (türkmanlar kişi cinsinə "adam" deyirlər). Qalanın orta qapısının aşağı hissəsi Əhmədiyyə adlanır, mənbələrin verdiyi məlumata görə həmin qapını Ərbilin ilk valisi Əhməd Osman tikdirmişdir.¹²

Ərbildə 3 böyük məhəllə olub: Topxana, Təkyə və Saray məhəllələri.

Topxana məhəlləsində əvvəllər döyüş topları, mərmilər, silah-sursat saxlayardılar, sonralar burada evlər tikildi, məhəllənin adı isə Topxana qaldı.

300 il bundan əvvəl Şeyx Xıdır Tələfərli adlı sufi şeyxi indiki Təkyə məhəlləsində təkyə qurub Allahı zikr edirdi. Sonra ondan bir az aralıda Şeyx Şərifə təkyə qurdu. Şeyx Şərifə öləndən sonra onun yerinə oğlu Əbdulqadir, sonra Əbdülkərim, Abid və başqaları keçdilər. Məhəllə də o vaxtdan Təkyə adlandırıldı.

Üçüncü məhəllə Saray adlanırdı, dövlət iqamətgahı burada yerləşirdi.

Bu məhəllələrin arasında balaca məhəllələr, küçələr vardı. Onlardan biri Haram küçəsi adlanırdı, Ərbilin böyük adamları orada yaşayırdı, o küçəyə hamı gedə bilməzdi. Ondən bir az aralıda Kilsə küçəsi vardı, əvvəllər həmin küçədə yəhudilərin sinaqoqu yerləşirdi, sonralar xristianlar sinaqoqu kilsəyə çevirdilər, müsəlmanlar isə kilsəni məscid etdilər, amma adı Kilsə olaraq qaldı. Ondən yuxarıda zibillik yığılan küçəyə Xaraba küçə deyirdilər. Digər səmtə Darburuq küçəsi

¹² Bürhan Yaralı. Ərbil keçmiş və indi arasında, səh. 10.

yerləşir. Orta qapıda Ağalar küçəsi vardı, orada adlı-sanlı, varlı adamlar, kübar ailələrdən olan tayfalar yaşayırdı. Qalada yaşayanların hamısı türkman idi.

Qalada İmam İbrahim ocağı adlanan, ziyarət olunan pir vardı, o da Təkyə məhəlləsində yerləşirdi. Bundan başqa Topxana məhəlləsində Həbib Nəccar məzarı yerləşirdi. Qalanın içindəki ziyarət məkanlarından biri də Yeddi qızlar piri idi.¹³

Kərkük Qalası. Kərkük qalasının miladdan əvvəl III əsrdə tikildiyi deyilir.¹⁴ Səddam Hüseynin hakimiyyəti zamanında qala yerlə yeksan edilmiş, təkcə Daniyel türbəsi saxlanmışdı (o da türkmanlara aid olmadığına görə). Kərkük qalasını assuriyalılar ibadət məqsədilə tikmişlər. Qalanı tikdirən assur çarının adının II Assur Nasır Panipal olduğu deyilir. Kərkük müxtəlif zamanlarda fərqli adlarla adlandırılmışdır: Kərx Sirux, Kərxini, Kərk, Kərkin, Kərxıdra, Arabxiyon, Arama.

Kərkük qalasının 4 qapısı vardır. Birinci qapı Topqapı adlanır, oradan Xassa çayı axır. Qapıların ikincisi Daş qapı, üçüncüsü Yeddi qızlar qapısı, dördüncüsü Halvaçılar qapısıdır. Burada Nəbi Daniyalın (ə) məzarı və camesi ziyarətgah kimi qalmışdır. Camiəl-Üryan məscidi də qalanın içərisindədir.

Tələfər Qalası. Tələfər çox mühüm strateji məkanda yerləşir, ticari, iqtisadi yollar buradan keçir. Tələfər Suriya, İraq və Türkiyəni birləşdirən körpü rolunu oynayır. Tələfər qalasını 6000 il öncə assuriyalılar tikmişlər. Bir nəzəriyyəyə görə "Tələfər" sözü ərəb dilində Afər təpəsi mənasını ifadə edir. Şiə türkmanlar əhalinin əsas hissəsini təşkil edirlər.

Tələfər qalasının 4 qapısı vardır. Şərq qapısı Babi-Sirri, cənub qapısı Babi-Sincar, qərb qapısı Babi-Nisebin, şimal qapısı Babi-əşşimari adlanır. Roma hakimiyyəti zamanında qala dağılmış, sonra Əməvi

¹³ yux. mənbə., səh. 7 və 11.

¹⁴ Nilüfer Bayatlı. Tarih Kent Kerkük, səh. 16.

xəlifəsi Mərvan 720-ci ildə qalanı bərpa etdirmişdir. Tələfər qalasının qabağında əvvəllər çay axırdı, indi o çay quruyub.¹⁵

Memarlıq abidələrinin hazırki vəziyyəti

Türkman bölgələrində yerləşən memarlıq abidələri demək olar ki, baxımsız vəziyyətdədir. Ərbil qalasının Topxana məhəlləsində yerləşən “Türkman evi” muzeyi tarixi eksponatlarla zəngindir, amma eksponatların saxlanma şəraiti və təqdimatı qeyri-qənaətbəxşdir. Muzey köhnə, yararsız binada yerləşir.

Tarixi əhəmiyyətli memarlıq incilərinin çoxu İŞİD qüvvələri tərəfindən məhv edilmişdir. Türkman abidələrindən yalnız Ərbil qalası 2014-cü ildə UNESCO-nun Ümumdünya İrsi Siyahısına daxil edilmiş, qalanın uçub-dağılan hissələri 2007-ci ildən başlayaraq hissə-hissə bərpa edilmişdir.

Türkmanlarda sənətkarlıq

İraqda orta əsr şəhər sənətkarlığının bütün növ-ləri inkişaf etmişdi; baqqallıqdan hamamçılığa, dülgərlik-dən zərgərliyə qədər bir çox sənət növləri bu gün də öz varlığını qoruyub saxlayır. Bütün sənət növlərində İraq türkmanları öz imzalarını qoymuşlar.

İraqda sənət və peşələr ənənəvi qaydada siniflərə ayrılır və kim hansı peşə ilə məşğul olursa, o adla da tanınır. Məsələn dədə-babadan keçəçiliklə məşğul olan adam “keçəçi”, kuzəçilik edən şəxs “kuzəçi” soyadını qəbul edir. Mənbələrdə bu siniflərin adı ərəb dilində göstərilir¹⁶, biz onların türkcə qarşılığını verməklə məsələyə aydınlıq gətirəcəyik. Əsas siniflər bunlardan ibarət idi: baqqal sinfi (meyvə, tərəvəz, yağ,

¹⁵ Söyləyən: Mikdat Havdi.

¹⁶ Bürhan Yaralı. Ərbil keçmiş və indi arasında, səh. 6-57.

doşab, düyü, şəkər, bal və s. satanlar), qəssab sinfi, bəzzaz sinfi (parça, qumaş, geyim satanlar), çaxmaqçı sinfi (bıçaq və çaxmaq düzəldənlər), həddad sinfi (dəmirçilər), müxəzzərat sinfi (göy-göyerti satanlar), səffar sinfi (qalayçılar), bənnə sinfi (bunlara əmələ də deyirdilər), xəffaf sinfi (pinəçilər), əttar sinfi (ətir və ədviyyat satanlar), nəccar sinfi (dülgərlər), boyaqçılar, kürəçilər (dulusçular) və s.

Bəzi sənətkar təbəqələri haqqında ayrıca məlumat vermək yerinə düşər:

- Zərgərlər, qızıl-gümüş satanlar. Zərgərlər üzük, qolbaq, gərdanlıq, sırğa, sürəhiyyə (çiyindən aşağı doğru asılan bəzək), əşixbənd (sinəyə asılan sikkə formalı bəzək), xalxal hazırlayırdılar. Türkmənlərin başlarına qoyduqları qızıl başlıq paşasər adlanırdı. Araçqın formalı baş geyiminin üstünə düzülən bəzəklər qızıldan olurdu, kasıb ailələrdə isə paşasərin üstünü gümüşlə bəzəyərdilər. Qızıl ya Bağdaddan, ya da Mosuldan gətirilirdi.

- Xəyyat sinfi, yəni dərzilər. Keçmişdə dərzilərə daha çox ehtiyac vardı, çünki hazır paltarlar az idi, hər kəs ürəyinə yatan parçanı alıb paltar tikdirirdi. Qadın geyimləri sifarişçinin evində, kişi geyimləri isə dərzinin şəxsi dükanında tikilirdi. Kişilərin iki növ paltarı olurdu: milli geyim və dəbdə olan geyim. Milli geyimlər muradxanı, səttarxanı və saltazubuni adlanırdı.

- Həllaq sinfi, yəni bərbərlər. Kişi və qadın bərbərləri ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərirdilər. Qadın bərbərləri də dərzilər kimi sifarişçinin evinə gedirdilər. Bərbərlərin bir qismi həm də həkimlik edər, xəstəni bitkilərlə, təbii vasitələrlə sağaldardı. Onlar oğlan uşaqlarını sünət edir, diş çəkir, boğaz sağaldırdılar.

Hər sinfin nümayəndələri arasında xüsusi razılaşma vardı, sənətkarlardan biri başçı seçilirdi, onun sözü o birilər üçün keçərli idi.

Xalçaçılıq

100-200 yüz il bundan əvvələ qədər türkman evlərində xalı, xalça, cecim, kilim, keçə, namazlıq toxunur, evlərdə və məscidlərdə istifadə olunurdu. Türkmanlarda əl xalçası böyük ölçülü olmazdı, 1 m.x2 m., 1 m.x2.50 m. ölçüdə toxunurdu, ona yan xalısı deyirdilər. Yan xalını divar dibinə döşəyərdilər. İrandan gələn əcəm xalçaları isə böyük ölçüdə, 2 m.x3 m., 3 m.x4 m. ölçülərdə olurdu. Azərbaycanda və türkman obasında xalçatoxuma sənətinin texnologiya və üsulları oxşardır. Xalça toxumaq üçün iplik hazırlanır, bu iplik xım deyilən boyaqxanada boyanırdı, boyanmış ipləri təşidən keçirib incəldir, top sarıyırdılar, sonra hazır ipləri xalça dəzəgahına salıb xalça toxuyurdular. Yunun qırıq, yararsız hissələrindən keçə hazırlanırdı.

Əllə toxunan xalçaçılıq məhsullarından biri də cecimdir. Cecimlər də boyanmış hazır ipliklərdən toxunurdu, onu uzun taxtalar üzərində hissə-hissə toxuyub sonra bir-birinə tikirdilər. Cecimləri qış vaxtı yorğan üstündən örtərdilər, çox isti və rahat olurdu. Cecimlər nazik iplə toxunanda nazik alınır, qalın iplə toxunanda isə qalın və gözəl çıxırdı, türkman qızlar qalın cecimlər toxuyurdular.

Bundan başqa qalın və nazik kilimlər də toxunurdu, kilimlər ikiüzlü və birüzlü olurdu. Bəzi kilimlər xalça kimi naxışlanır, xalçadan seçilmirdi. Toxucular xalça və cecimlərə tovuz quşu, od, quş, bülbül, ceyran, at, ilan, əjdaha təsvirləri salırdılar, bəzən toxucu öz adını, toxuduğu ili də qeyd edirdi.

Türkman evlərində namazlıq toxumaq ənənəsi mövcud idi. Namazlıqlar adətən ağ-qara və yaşıl rəngli iplərdən toxunur, naxış yerinə günbəz və minarə təsvir edilirdi. Türkman qızların cehizində xalı, xalça, kilim də olurdu. Hörmətli qonaqların ayağı altına əl xalısı

salardılar, ölən adamı cecimə büküb məscidə aparar, sonra həmin cecimi qaytarıb evə gətirərdilər. Bu adət Azərbaycanca da vardır. Keçən əsrin ortalarına qədər türkmən bazarlarında əl xalısı satılırdı, onlara otraqçı deyirdilər.

Türkmanlarda yun xalçalarla yanaşı ipək xalçalar da toxunmuşdur. Söyləyici yaxın keçmişdə Ərbildə ipəkqurdu saxlandığını və ipək ipliklərin də xımda boyadılıb, bunlardan ipək xalçalar toxunduğunu bildirir.¹⁷ Bir ovuc ipəkqurdu qızıl qiymətinə olurdu, ipəkdən toxunan xalça da çox baha qiymətə satılırdı. Hazırda ipək də, hazır xalçalar da İrandan gətirilir, xalçaçılıq ənənəsi getdikcə unudulmaqdadır, türkmən xalılarını muzeylərdə və əntiq əşya mağazalarında görmək olar. Xalçaçılıq ərəblər və kürdlər arasında da geniş yayılmış peşə idi, amma hazırda onlar da bu sənəti yadırgamışlar.

Xalçaçılığın bir növü olan keçəçilik İraqda geniş yayılmış peşə sahələrindən idi. Yüz il bundan əvvələ qədər türkmən evləri keçələrlə döşənirdi. Yunu kəndlərdən alıb şəhərə gətirirdilər. Keçə hazırlanan yuna livə deyirdilər, livəni təmizlədikdən sonra yuyub qurudur, didir, sonra yerə böyük yelan açırlar, buna da cığ deyirlər. Cığın üstünə didilmiş yunu səpirlər, yunun da üstünə düyü unu və su səpirlər. Yun sərilmiş yelanı eninə uyğun ağaca dolayıb iplə bağlayırlar, sonra 4-5 nəfər adam bunu 2 saat ayaqlayır. Ertəsi gün yelanı açır, üstünə rəngli yun qoyub yenə düyü unu və su səpdikdən sonra yenə ağaca sarıyırlar. Yenə ayaqlayıb, o baş-bu başa gətirirlər. Sonra keçəni açıb gün altında qurudur və evlərə döşəyirlər. Yan keçəsinin eni 1, uzununu 3 ya 4 metr olurdu. Yan keçəsi divar dibinə, orta keçə evin ortasına döşənirdi.¹⁸

Keçəçilik ağır sənət olsa da, keçə xalçadan ucuz

¹⁷ söyləyən: Xalis Yunis Mustafa Korbaba, 1956-cı il təvəllüdü, əntiqçi, şair, Ərbil.

¹⁸ söyləyən: Burhan Yaralı.

satılırdı. Təəssüf ki, hazırda bu peşə sahəsi həm Azərbaycanda, həm də İraqda unudulmuşdur, keçənin hazırlanma texnologiyası ancaq hafizələrdə yaşayır.

Türkman musiqisi

Türkman musiqisi çox genişdir, rəngarəngliyinə, növünə və harmonik quruluşuna görə Azərbaycan musiqisinə yaxındır. Türkmanlar arasında həm xalq və bəstəkar mahnıları, həm də muğamlar geniş yayılmışdır.

Muğamlar hər birinin fərqli qolları olan irihəcmli musiqi əsərləridir, bəzi muğamların ifası 25 dəqiqəyə qədər davam edir. Muğamatın kökü ərəblərdən gəlir. Türk musiqi ənənəsində boğaz səsləri ilə uzun diapozonlu mahnı oxumaq ənənəsi olmamışdır, türk musiqisinin öz tipi və öz quruluşu vardır. Ərəb mədəniyyətinin təsiri altında muğamlar türk musiqi sənətinə daxil olmuş və zamanla inkişaf edərək bu günə qədər yaşamışdır. Bu gün ərəb ölkələrində, Türkiyədə, İraqda, İranda, Azərbaycanda və Orta Asiya ölkələrində muğam oxunur, amma bunların hər birinin özünəməxsus çalarları, akustikası vardır. Türkman muğamı türkman boğazına və zövqünə uyğundur, ifa üslubuna görə də ərəb və Osmanlı muğamından fərqlənir. Türkman muğamı baş, ayaq və mayan deyilən 3 hissəyə bölünür, muğamlar qəzəllər, xoryatlar, bayatılar üzərində oxunur.

Türkman musiqisində 7 muğam növü vardır. Onların şöbələri ilə birlikdə adlarını təqdim edirik:

1. Bayat muğamı, 5 şöbəsi vardır: Mazan, Qayabaşı, Miskini, Ömərgələ, Yolçu. Bu muğamın arasında xoryatlar oxunur.

2. Hicaz muğamı, 3 şöbəsi vardır: Muçalla, Nobatçı, Dəli Həsən xoryatları.

3. Dərməngah muğamı, 3 şöbəsi vardır: Səba, Mənsuri, Midevri xoryatları.
4. Segah muğamı, 3 şöbəsi vardır: Muxalif, Kəsgün, İskəndəray xoryatları.
5. Çahargah muğamı, 1 şöbəsi vardır: Mutarit xoryatı.
6. Nəhavənd muğamı. Bağdadda Şərqi-rastı, Raşidi, Dügah da adlandırırlar. Xoryatsız oxunur.
7. Rast muğamı, 3 şöbəsi vardır: Bəşiri, Yetimi və Qızıl xoryatları.¹⁹

Muğamlar arasında keçid etmək mümkündür, yəni xanəndə Hicaz muğamını oxuyursa Nobatçı şöbəsində gəzişir və “İydələ” mahnısını oxuyub Hicazdan Bayat muğamına keçid edir.

Muğamlardan əlavə, türkmənlər arasında ninnilər, xalq mahnıları, bəstəkar nəğmələri və estrada musiqisi də mövcuddur. Ninnilər, yəni laylalar adətən qadınlar tərəfindən oxunur, yaxud matəm məclislərində sazlayan deyilən yas müğənniləri avazla qəmli xoryat oxuyur, adamları ağladırırlar. Türkmən xalq mahnıları təkə İraqda yox, Türkiyədə, Azərbaycanda həmişə sevilmiş, doğma sayılmışdır. “Qalanın dibində bir daş olaydım, gələ-nə-gedənə yoldaş olaydım”, “Bülbülüm uçar yuvasına”, “Əsmərim biçin-biçin, ölürəm Əsmər için”, “Həlhələ verin gəlinə”, “O yana döndər məni, bu yana döndər məni”, “Yeri, yeri, küsmüşəm səndən”, “Çaxmağı çax, çırağı yandırmamışam”, “Ay qız, tavus kimisən”, “Ay havar”, “Ay dolanaydı, gün dolanaydı” və s. xalq mahnılarını misal göstərmək olar.

Türkmənlər içində bəstəkar mahnıları da sevilir, bunları oxuyan müğənnilər də çoxdur. Amma estrada yaxud caz musiqisi geniş yayılmamışdır, gənc nəslin nümayəndələrindən az sayda müğənni estradaya həvəs göstərir, caz müğənnisi isə yox dərəcəsinədir.

¹⁹ Söyləyən: İbrahim Tərzi, 1945-ci il təvəllüdü, ali təhsilli, Kərkük. Toplayanlar: Aynur Cəlilova və Burhan Yaralı.

1. *Naznaz Tevfiq*. İrak-Erbil Yöresi Mezar Kültürü (Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir. Haziran, 2014. Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. *Сподвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе* (сост. С.Н.Абашин, В.О.Бобровников), М.: Вост. Лит., 2003, 336 с.
3. <http://www.bizturkmeniz.com/publications/kardaslik52.pdf>
4. *Bürhan Yaralı*. Ərbil qalası keçmiş və indi arasında, Ərbil, 2004, 200 səh.
5. *Bürhan Yaralı*. Dünən və bu gün arasında Ərbilə baxış, Kərkük, 2008, 355 səh.
6. *Nicat Kavsəroğlu*. Tarixin başlanğıcından 1958-ci ilə kimi Kərkük tarixindən səhifələr, 2015.
7. *Burhan Yaralı*. Ərbili unutmaq, Ərbil, 2011, 261 səh.
8. Müəllif tərəfindən İraq-türkman söyləyicilərindən alınmış müsahibələr.

İRAQ TÜRKMANLARININ DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNƏ BAXIŞ, AZƏRBAYCANLA ORTAQ MƏQAMLAR

• **Dr. Mahmud DUZLAVI**

Bağdad Universiteti Hüquq Kolleci

Əksər ərəb tarixçiləri və bəzi Qərb alimləri bu fikirdədirlər ki, İraq türkmanları ilk dövlətlərini və ya əmirliklərini İslam fəthlərindən çox sonrakı dövrlərdə, yalnız hicri 942-ci ildə (miladi 1535/36-cı illər) İraqda Osmanlı hakimiyyətinin erkən çağlarında yarada bilmişlər. Bu olduqca böyük elmi yanlışlıqdır və buna mütləq aydınlıq gətirilməlidir. Belə ki, həm İraq türkmanları, həm də Anadoluda məskunlaşmış türk boyları Osmanlı dövlətinin meydana gəlməsindən çox əvvəllər İraq ərazisində paytaxtı Bağdad olmaqla böyük Abbasi xilafətinin mövcudluğu ilə yanaşı Səlcuq imperiyası kimi bir neçə müsəlman dövləti və ya əmirliyi yarada bilmişlər.

Aşağıda təqribən min il ərzində (miladi 1055-ci ildən 1918-ci ilə kimi) İraqda təsis edilmiş ən önəmli müsəlman türkman dövlətləri və ya əmirlikləri barədə məlumat verilir.

İraqın müxtəlif bölgələrində təsis edilmiş türkman əmirlikləri

Göstərilən müddət ərzində İraqın müxtəlif bölgələrində aşağıdakı türkman əmirlikləri təsis edilmişdir:

1. Mosul Atabəy (Zəngi) əmirliyi (1127–1233), hakimiyyət müddəti 106 il davam etmişdir. Ən məşhur türkman əmirliklərindən biri olan Mosul Atabəyləri dövləti öz siyasi və hərbi dühası, səlib yürüşlərinə qarşı mübarizədə göstərdiyi rəşadətlə tanınan İmadəddin Zəngi və oğlu Nurəddin Zənginin adı ilə Zəngi əmirliyi də adlanır. Bu əmirlik 1127-ci ildən 1233-cü ilə kimi mövcud olmuşdur. Bundan sonra hakimiyyətə Zəngilərin himayə etdiyi Lulu sülaləsi gəlmiş və cəmi 29 il (miladi 1269-cu ilədək) hökm sürmüşdür.

İmadəddin Zəngi Oğuz türkmanlarının soyundan olan Əfşar qəbiləsinin başçılarından biri, “dövləti (hakimiyyəti) bölüşən” mənasını verən “Qasimüddövlə” ləqəbli Ağsunqur bəyin oğludur. Onun xələfləri Mosulda oğulları Seyfəddin Qazi və Qütbəddin Mövdud, Hələbdə isə Nurəddin Mahmud Zəngi idi. Mosulu özlərinə mərkəz seçmiş bu türkman əmirliyinə Elxanilər son qoydular. Qeyd edək ki, “atabəy” ləqəbi Səlcuq əmirlərinə və şahzadələrə döyüş, ölkə idarəçiliyi bacarığını öyrətmək üçün bölgələrə göndərilən hərbi təlimçilərə verilirdi.

2. Ərbildəki türkman əmirliyi

Bu dövrdə İraqda təsis edilmiş türkman əmirliklərindən biri də Ərbil, Şəhrəzur, Hakari, Səncar və Tikrit bölgələrinə hakim olan Ərbil atabəliyidir. Bu əmirlik 1144-1209-cu illər ərzində Səlcuq sarkərdəsi Zeynəddin Əli Kuçuk Bəgtəkin (1145–1168) tərəfindən yaradılmışdır. Onun varisləri oğulları Yusif Zeynəddin və Müzəffərəddin Gökbörü idilər. Onların hakimiyyəti 65 il davam etmişdir.¹

3. Qırçaq əmirliyi

Bu əmirlik hicri 525-ci/miladi 1130-cu ildə Kərkükdə təsis edilmişdir. Onun banilərindən əsl türkman Çuz

¹ Ərşad Hörmüzi, Əziz Qadir Samançıya istinadən, səh. 44.

və ya Oğuz qəbiləsinə söykənir. Türk tarixçisi Zəki Valid Doğanın fikrincə, Kərkükə hakim olan Qıpçaq qəbiləsinin kökü Qıpçaq türk boylarına gedib-çixır.

Eyni zamanda Dr. Osman Turan, Fazil Bayat və Əllamə Mustafa Camal bildirirlər ki, bu tayfa sırf türk əsilli olsa da, antropoloji göstəricilər baxımından onlardan fərqlənirdi. Bəziləri bu tayfanı Yıva Oğuz, başqaları isə ən qədim türk boyu Yıvaya aid edirlər. Bu əmirliyin əraziləri Şəhrəzur, Süleymaniyyə, Mosul, Diyalə çayının cənubu, Bağdad ətraflarına yaxın bölgələri də əhatə edirdi. Əmirlik fasiləsiz olaraq 84 il ömür sürmüşdür. Bu əmirliyin həqiqi banisi Qıpçaq ibn Arslantaş Türkmani hesab olunur. Qıpçaq əmirliyindən danışarkən mövzu ilə sıx bağlı olan iki önəmli məsələ də qeyd edilməlidir:

Birincisi, onlar əhli-sünnə məzhəbinə, sufi əqidəsinə bağlı idilər və bu məsələlərdə orta mövqə prinsipinə əsaslanırdılar.

İkincisi, böyük və geniş Abbasi xilafəti daxilində məhdud türkman milli muxtariyyətini təmsil edirdilər.²

İraq türkman dövlətləri

Türkmanlar İraqda təqribən min il ərzində (miladi 1055-1918-ci illər) bir neçə müstəqil dövlət yaratmışlar. Onlardan ən önəmli olanları aşağıdakılardır:

1. İraq Səlcuq dövləti (1118-1194)

Səlcuqlar İraqda Sultan Məhəmməd Təpər vəfat etdikdən sonra 76 il mövcud olmuş bir dövlət təsis etmişlər. Bu dövlət 1118-ci ildə yaradılmış və onu birincisi Məhəmməd Təpərin böyük oğlu Mahmud və sonuncusu Arslan şah oğlu II Toğrul olmaqla 9 sultan idarə etmişdir. İraq Səlcuqları 1157-ci ilə qədər Sultan

² Fəruq Abdullah Əbdürrəhman. İraq türkmanları və tarix, səh. 52.

Səncərin tabeleyində, onun vəfatından sonra müstəqil olmuşlar. İllər keçdikcə sultanların hakimiyyəti zəiflədi və nəticədə Atabəylərə tabe oldular. Dr. Mustafa Cavad yazır: “Səlcuqlar İraq tarixində cəmiyyət həyatında dərin iz buraxan bir rol oynamışlar. Səlcuq ordusundakı Oğuz tayfalarının minlərlə nümayəndəsi ölkəyə öz Vətənlərindən qovulmuş tək-tək fərdlər və ya dəstələr şəklində yox, sərbəst, silahlı fatehlər kimi kütləvi şəkildə daxil olmuşlar”.

Miladi 1055-ci ildə Toğrul bəy Bağdada daxil olub xəlifə Qaim bi-əmrillahı Buveyhilərdən xilas etdi. Xəlifə vəziyyətin ağır olduğunu başa düşürdü. O, sərkərdəsi Bəsasirinin Misirdə Fatimilərlə əlaqəsindən xəbərdar idi, buna görə də Bağdadda Sultan Toğrul bəyin adına xütbə oxunmasını əmr etdi. Bununla da o, 1055-ci il dekabr ayının 15-də dünyəvi hakimiyyətdən istefa verdiyini və dini halimiyyətlə kifayətləndiyini bildirdi. Bundan on gün sonra kütlə tərəfindən hərəarətlə qarşılanan Sultan Toğrul bəy təntənə ilə Bağdada daxil oldu. Toğrul bəy qiyamçı Səlcuq şahzadəsi İbrahim Yınalın üsyanını yatırmaq üçün Bağdadı tərk edəndə Bəsasiri həbsxanadan qaça bildi. O, xəlifə Qaim bi-əmrillahı həbs edib edamla hədələyərək Fatimi xəlifəsinin xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkməsi barədə sənədi imzalamağa məcbur etdi. Lakin miladi 1059-cu ildə Sultan Toğrul bəy yenidən Bağdada üz tutdu. Bəsasiri paytaxtdan qaçdı, amma Səlcuq əsgərləri onu yaxalayıb edam etdilər. Kütlə tərəfindən böyük sevinc və hərəarətlə qarşılanan Sultan Toğrul bəy ikinci dəfə Bağdada qayıtdı.

Sultan Toğrulun Bağdada gəlişi türkmənlərin kütləvi şəkildə bura axını ilə müşayiət olundu. İraqa türkmən axını həm Toğrul bəyin, həm də onun xələflərinin dövründə davam etdi. Onlar ölkənin şimal bölgələrini özlərinə yurd seçdilər, amma başqa xalqlar-

dan təcrid olunmadılar. Pərakəndə halda olan İslam dünyasının birləşdirilməsində, ona yeni ruh verilməsində, nisbi stabilliyin təmin edilməsində, səlib yürüşlərinə qarşı müqavimətin təşkilində türkmənlərin böyük xidmətləri olmuşdur.

2. Qaraqoyunlu dövləti (1411-1470-ci illər)

Məlumdur ki, Oğuzun nəvələrindən birinin adı Baran olmuşdur. Qərbi Türküstandan monqol hakimi Arqun xanın vaxtında Azərbaycana və Sivasa köçmüş bu qəbilə həm də onun adlı Baranlı adlandırılır. Onların dili azəri türkcəsidir, başqa türkmən boylarının dili ilə eynidir, İraqda yayılmış türk dilindən fərqlənir.³

Qaraqoyunlular müharibələr aparmağı və dövlət quruculuğunu özlərinə əsas vəzifə bilirdilər. Həmişə mübarizədə olan Qaraqoyunlular hakimiyyətə gələndə qədər Cəlairilərlə gah yaxın münasibətlər qurmuş, gah da onlara qarşı çıxmışlar. Hicri 813/miladi 1410-cu ildə Sultan Əhməd Cəlairi qətlə yetirildi. Hicri 814-cü il məhərrəm ayının 5-də (miladi 1411-ci il) Qara Yusifin oğlu Şah Məhəmməd Bağdadı ələ keçirdi. Buna qədər o, atasının əvəzinə Bağdadın valisi olmuşdu. Bağdaddan sonra Şah Məhəmməd yerdə qalan İraq torpaqlarını da öz hakimiyyətinə qatdı. Hicri 836/miladi 1432-ci ildə qardaşı İspənd ona qarşı qiyam qaldıraraq Bağdadı tutdu. Onun vəfatından sonra qardaşı Cahan şah hakimiyyətə gəldi.⁴

Bu tayfa daha çox Qaraqoyunlu adı ilə tanınır. Belə bir iddia var ki, bu tayfa qara rəngli keçilər saxladığı üçün Qarakeçililər də adlanır. Həmçinin deyilir ki, onların bayraqlarında qara rəngli qoyun emblemi olduğu üçün bu adı daşıyırlar.⁵ Bir çox yazar və tədqiqatçıların fikrincə bu ad sifətdir, məlum olduğu kimi, türk

³ Abbas əl-Əzzavi. İki işğal arasında İraq tarixi, 3-cü cild, səh. 26-28.

⁴ Əziz Qadir əl-Samancı. İraq türkmənlərinin siyasi tarixi, səh. 48.

⁵ Abbas əl-Əzzavi. İki işğal arasında İraq tarixi, 3-cü cild, səh. 29.

dilində sifət istər nitqdə, istərsə də yazıda aid olduğu isimdən qabaq gəlir. Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, dövlətin bayrağında qara rəngli qoyunun emblemi həkk olunmuşdu. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin adı onun bayrağında əks olunmuş emblemdən yaranıb.⁶

Bu qəbiləyə mənsub olanlar, ona daxil olan nəsilər və qalıqları barədə “Camiu düvəl” kitabında deyilir: Türkmən tayfalarından biri də Qaraqoyunlulardır. Onlar az sayda bir neçə boydan ibarətdirlər. Bunlardan ən böyüyü və tanınmışı Baharlu boyudur ki, qəbilə əmirləri və başçıları bir qayda olaraq bu boydan olmuşlar. Digər boy Bavut adlanırdı, Bağdad valisi Pir Məhəmməd ona mənsub idi.⁷

İraqda Qaraqoyunluların qalıqları hələ də qalır. Amma onların hakimiyyəti süqut etdikdən sonra sayları azalmışdır. Onların indiki halı vaxtilə malik olduqları güc və hakimiyyətlə müqayisə edilə bilməz. Onlar az əhalisi olan sakit kəndlərə sığınmışlar, əksəriyyəti başqa türkmən tayfaların içində və ya iri şəhərlərdə əriyib itmişdir. Bu gün İraqda Qaraqoyunluların yaşadığı ən tanınmış kəndlər bunlardır: Yuxarı Qaraqoyunlu, Aşağı Qaraqoyunlu, Cəmalıyyə, Rəşidiyyə, Qaziyyə, Bəvizə, Dirək, Gənci, Yarmaca, Faziliyyə, Orta Xərab, Tilarə (Yara tərəsi), Ömər Qayçı. Bu kəndlər Mosul ətraflarında yerləşir.

İraq Qaraqoyunlu sultanları, Bağdad valiləri və əmirləri

1. Qara Yusif (1390-1420);
2. Əmir İsgəndər (1421-1436);
3. Əmir Cahan şah (1436-1467);
4. Həsənəli Mirzə (1467-1468).

Bağdad valilərin sayı isə 8 nəfər olmuşdur.⁸

⁶ yux. mənbə, səh. 30.

⁷ yux. mənbə, səh. 30.

⁸ yux. mənbə, səh. 195.

Qaraqoyunlu dövləti bir tayfa əsasında dövlət və ya hökumət şəklini alana qədər 26 il ərzində əmirlik kimi mövcud olmuşdur. Bağdadın idarəçiliyi bir qayda olaraq sultan və şahlara yaxın olan valilər tərəfindən təqribən müstəqil şəkildə həyata keçirilirdi. Onlar çox zaman əsl hökumətə və onun əmrlərinə tabe olurdular. Bu hal xüsusən Şah Məhəmmədin, İspəndin və Pırbudağın dövründə özünü büruzə verirdi.

Qaraqoyunlu dövləti hicri 874-cü il cəmədi əl-axir ayının 14-də (miladi 1469-cu ildə) süqut edənə kimi Bağdad şəhəri mərkəzi hökumətə tabe olan əmirlər tərəfindən idarə olunurdu. Bundan sonra hakimiyyət Ağqoyunlu və ya Bayandurlu adını daşıyan başqa bir türkman tayfasına keçdi.

3. Bayandurlu (Ağqoyunlu) dövləti

(1469-1508-ci illər)

Bu hakim ailənin adı etnik baxımdan Oğuz türkman mənşəlidir. Sülalənin banisi Oğuz xanın oğlu Göy xanın böyük oğlu Bayandur xandır. Türk tarixçiləri bu sülaləni Bayandurlular adlandırırlar. Dövlətin siyasi baxımdan banisi İdris oğlu Turəli bəyin oğlu Əmir Qara Osman olmuşdur. Bu dövlət Azərbaycanı, İranın yarısını və İraq ərazilərinin çox hissəsini əhatə edirdi.

Ağqoyunlu dövlətinin adı barədə 3 nəzəriyyə vardır:

- Ağqoyunlu adının meydana gəlməsinin səbəbi bu qəbilə üzvlərinin üzərində ağ qoyun şəkli olan özünəməxsus damğalar hazırlamasıdır. Onlar bu damğaları öz ev heyvanlarına vururdular ki, onları sürüdə olan başqa heyvanlardan fərqləndirə bilsinlər.

- Tayfa şeyxinin (başçısının) evinin üstündə, üzərində bu ailənin nişanı olan ağ qoyun emblemi həkk olunmuş bayraq dalğalanardı. Qədim türk etiqadına görə ağ qoyun xeyir, bolluq və bərəkət rəmzi idi.

- Qaraqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra meydana gəldiklərinə görə özlərini onlardan fərqləndirmək üçün bu adı seçmişdilər. Bu dövlətlərin hər ikisi türk soyuna mənsub idi, İslam dininə etiqad edirdi və bu cəhətdən bir-biri ilə oxşar olsalar da, hakimiyyət və dövlət idarəçiliyi baxımından fərqlənirdilər. Bu adı seçməklə onlar bildirmək istəyirdilər ki, bir tərəfdən öz sələfləri olan Qaraqoyunlularla eynidirlər, digər tərəfdən isə onlardan fərqlənirlər.⁹

Hicri 874-cü il cəmədi əl-axir ayının 14-də (miladi 1469-cu il) Ağqoyunlu dövlətinin ən məşhur hökmdarı Sultan Uzun Həsənin oğlu Maqsud bəy Bağdadı fəth etdi. Bundan sonra Bayandurluların İraqda hakimiyyət dövrü başladı. Uzun Həsən vaxtilə Diarbəkr vilayətinin hakimi olmuşdu.

Bu dövrdə Sultan Həsən Qaraqoyunluların Cahanşah və Sultan Əbu Səid kimi böyük hökmdarlarına qarşı mübarizə apardı və onların hakimiyyətinə son qoya bildi. Rəqiblərinin hamısına üstün gələn Sultan Həsən Bağdadı döyüşsüz ələ keçirdi. Ətraf ölkələrdə də zəfər qazanan Sultan Həsən öz dövlətinin sərhədlərini daha da genişləndirdi və özündən sonra bir müddət yaşamış güclü hakimiyyət qura bildi.¹⁰

“Uzun Həsən” ləqəbli Sultan Həsənin dövründə bu dövlət önəmli bir mövqeyə və uca məqama yiyələndi. Uğurlu fəthlər həyata keçirən Sultan Həsən həm də öz idarəçilik qabiliyyəti, alimləri himayə etməsi ilə başqalarından seçilirdi. Dövlət həm də ölkədə əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə, daxili asayiş qoruyucularının sayının artırılmasına, məhkəmə orqanlarının və onların fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılmasına, ictimai azadlıqların təmin edilməsinə yönəlmiş zəruri tədbirləri həyata keçirirdi. Kərkük və həmçinin Bağdad Ağqoyunlu idarəçilik üslubunun tət-

⁹ Fəruq Abdullaha Əbdürrəhman. İraq türkmənləri və tarix, səh. 60.

¹⁰ Abbas əl-Əzzavi. İki işğal arasında İraq tarixi, 3-cü cild, səh. 204.

biqində böyük rol oynayırdı. Bunun səbəblərindən biri bu yerlərdə demoqrafik baxımdan böyük türkman toplumunun yerləşməsi, həmçinin dövlət başçıları ilə Kərkükdə məskunlaşmış türkman qəbilələri arasında yaxın qohumluq münasibətlərinin olması idi.¹¹ Uzun Həsənin oğlu Yaqub bəy də atasının yolu ilə gedirdi.

Ağqoyunlu qəbiləsi Anadoluya daxil olandan bir müddət sonra Diyarbəkriin yaxınlığında bir əmirlik yaratdı. Bundan sonra Təbriz, daha sonra Bağdad ələ keçirildi və dövlət meydana gəldi. Əmirlik dövrünün tanınmış xadimlərindən biri hələ Teymurləng dövründə məşhur olan Qara Osman idi. Digər tanınmış dövlət xadimlərindən biri olan İdris bəy əməlisalehliyi və düzgünlüyü ilə seçilirdi. İdris bəyin oğlu Pəhləvan bəy şücaəti ilə tanınırdı. Belə ki, o, Çormoğun noyan ilə döyüşmüş və onu məğlub etmişdi, həm də Bizans ordularına qalib gəlmişdi. Qazan xan Şamda olanda Pəhləvan bəy onun görüşünə gedir, şücaət, igidlik və at sürmək məharətinə görə böyük hörmətlə qarşılır. Fəxrəddin Qutlu bəy də dövlətin seçilmiş şəxslərindən biri idi. O, dini təlimi zəruri hesab edib müxalif din mənsublarına qarşı mübarizə aparır, İslam dinini yayırdı, Anadolu-dakı müsəlmanlara qarşı düşmənçiliyi ilə tanınan Trabzon hakiminə qarşı vuruşmuş, onun hakimiyyətinə son qoyub çoxlu əsir əldə etmişdi.¹²

İraqda dövlətin formalaşdığı dövrdə hakimiyyətdə olmuş Bayandurlu (Ağqoyunlu) sultanlarının tarixi ardıcılığa uyğun siyahısı:

1. Əbu Nəsr Uzun Həsən (1453-1478), dövlətin banisi.
2. Xəlil bəy (1478).
3. Sultan Yaqub (1478-1490).
4. Baysunqur (1490-1492).

11 Faruq Abdullah Əbdürrəhman. İraq türkmanları və tarix, səh. 60-61.

12 Əziz Qadir əl-Samancı. İraq türkmanlarının siyasi tarixi, səh. 52.

5. Rüstəm bəy (1493-1497).
6. Məhəmməd Mirzə (1497-1499).
7. Sultan Murad (1500-1508).¹³

Uzun Həsənin və oğlu Yaqubun vəfatından sonra ölkədə vəziyyət dəyişdi, hərc-mərclik başladı, hakimiyyət iddiasında olanların sayı artdı. Bu vəziyyətə dövlət çox davam gətirə bilməzdi. Dövlət Uzun Həsənə və oğlu Yaquba tay ola biləcək bir şəxsiyyət yetişdirə bilmədi. Hakimiyyət böhranı dərinləşmiş, daxili sabitlik və idarəçilik pozulmuşdu. Bu da elmi biliklərə və idarəçilik mədəniyyətinin qorunmasına qayğı göstərilməməsindən irəli gəlirdi.¹⁴

Tayfalar arasında qarşıdurma və mübarizə sürətlə yayılırdı. Qonşu dövlətlər və rəqib tayfalar pusquda durub fürsət gözləyirdilər.

Uzun Həsən 1478-ci ildə vəfat etdikdən sonra onun böyük oğlu Hüseyin taxta layiq bilinmədi, qardaşlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışdı, onların arasında qanlı müharibələr başladı. Yalnız 1500-ci illər ərəfəsində, Uzun Həsənin nəvəsi Murad bəyin hakimiyyət illərində vəziyyət bir qədər sabitləşdi.

Şah İsmayıl Səfəvi İraqda hakimiyyətin zəifləməsindən və hakim sülalə daxilindəki ixtilaflardan istifadə edərək 1501-ci ilin əvvəllərində qüvvələrini toplayaraq hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladı və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdi, Həmədana, daha sonra Kürdüstana və Diyarbəkərə doğru irəliləyib onları da öz hökmünə tabe etdi və Səfəvi dövlətini qurdu.

Sultan Murad çox ağır vəziyyətə düşmüşdü, onun gələcək taleyi məchul idi. 1508-ci ildə Şah İsmayıl Səfəvi Bağdada yürüş edib oranı ələ keçirdi. Sultan Murad Kirmana qaçdı, bununla da təqribən 40 il davam etmiş Ağqoyunlu hakimiyyətinə son qoyuldu.¹⁵

¹³ yux. mənbə, səh. 53.

¹⁴ Abbas əl-Əzzavi. İki işğal arasında İraq tarixi, 3-cü cild, səh. 207.

¹⁵ Əbdürəzzaq əl-Həsəni. İraq qədim və yeni dövrlərdə, səh. 27.

4. Səfəvilər dövləti

(1508-1534-cü illərdə İraqda
hakimiyyətdə olmuşlar)

İraq tarixinin daha bir səhifəsi Səfəvilər dövləti ilə bağlı olub bu dövlətdə baş verən hadisələrə, İraqa hakim olmaq uğrunda baş verən Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasına şahidlik etmişdir.

Səfəvilər dövləti sufiliyə bağlılığı ilə tanınmışdır, onun banisi olan Bağdad fəthi Şah İsmayıl Səfəvinin şəcərəsini "Lübb əl-təvarix" kitabının müəllifi İmam Musa Kazimlə (ə) bağlayır.

Bağdadı fəth edən zaman Səfəvi ordusunda çoxsaylı türkman vardı.¹⁶ Şah İsmayılın anası türkman sultanı, Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənin qızı Həlimə bəyimdir. Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneydin xanımı Xədicə bəyim isə Uzun Həsənin bacısı idi. Şeyx Cüneyd Ərdəbildən Diyarbəkərə gələndə Uzun Həsən oranın hakimi idi.¹⁷

Sufilik öz ardıcıllarının qəlbində möhkəm yer tutmuş, Azərbaycan, Anadolu, İraq və türkmanların yaşadığı digər ölkələrdə geniş yayılmışdı. Bu təriqətin banisi Şah İsmayılın ulu babası, xoş xasiyyəti ilə geniş şöhrət qazanmış, böyük hörmət sahibi, Ərdəbildəki təkyəsinə sığınmış Şeyx Əbu İshaq Səfiyəddindir.

Ağqoyunlu dövləti son günlərini ağır və böhranlı bir vəziyyətdə yaşayırdı. Şah İsmayıl Səfəvi mövcud vəziyyəti diqqətlə izləyirdi. O, 1501-ci ildə ordusunu toplayaraq Əlvənd bəylə mübarizəyə başladı. Naxçıvan yaxınlığında ordular üz-üzə gəldi. Səfəvi şahı Əlvənd bəyi, onunla birlikdə başqa Bayandur əmirlərini ağır məğlubiyyətə uğrattı, onları pərən-pərən saldı və Azərbaycanı ələ keçirdi.

Şah İsmayıl Azərbaycanın bütün bölgələrini keçmiş hakimiyyətin qalıqlarından təmizlədikdən sonra dövlət quruculuğu işlərinə başladı. Hakimiyyətə

¹⁶ Əziz Qadir əl-Samancı. İraq türkmanlarının siyasi tarixi, səh. 54.
¹⁷ Abbas əl-Əzzavi. İki işğal arasında İraq tarixi, 3-cü cild, səh. 336.

keçdikdən bir il sonra o, Ağqoyunlu Sultan Muradla müharibə etmək üçün yola çıxdı, 1503-cü ildə Həmədan yaxınlığında onunla döyüşdü və qalib gəldi.

Sultan Murad İraqda beş il yarım hakimiyyət sürdükdən sonra çətin vəziyyətə düşmüşdü. O, İrani bütövlükdə ələ keçirən, indi də onun dövləti üçün böyük təhlükəyə çevrilən güclü bir düşmənlə nə edəcəyini bilmirdi. Şah İsmayıl öz dövlət idarəçiliyi işlərini nizama salır, Ağqoyunlu dövlətinin son qalıqlarını yox etməyə hazırlaşdı.¹⁸

Bundan sonra hicri 914-cü il cəmədi əl-sani ayının 25-də (miladi 1508-ci il) Şah İsmayıl Bağdada daxil oldu. Kütlə onu böyük fərəh hissi ilə qarşıladı, bu münasibətlə qurbanlar kəsildi, onun gəlişini bayram kimi qeyd etdilər. Sultan Murad isə Kirmana çəkildi.

İraqda Səfəvi hakimiyyəti dövrü Kərbəla və Nəcəfdə müqəddəs ocaqların, Bağdadda İmam Musa Kazimin (ə) məqbərəsinin təmirinə böyük diqqət verilməsi ilə əlamətdardır. Bundan əlavə Şah İsmayıl Səfəvi vaxtilə Əta Məlik Cüveyninin Nəcəfi su ilə təmin etmək üçün qazdırdığı, lakin təbii amillərin təsiri nəticəsində yararsız hala gəlmiş su arxını bərpa etdi. Bu arx “Şah çayı” kimi tanınırdı. O, iki şərəfətli hərəmin (Kərbəla və Nəcəf) xidmətçiləri üçün vəqf şəklində yüksək maaş da ayırırdı.¹⁹

5. Türkmənlər Osmanlı dövründə

(1516-1918-ci illər)

Osmanlıların adı onların ilk siyasi tayfa təsisatının yaradıcısı Qazi Ərtoğrul oğlu Əmir Osmanla bağlıdır. Onun və ailəsinin soykökü türkmən Oğuz tayfasına söykənir. Mənsub olduğu qəbilənin adı Qayı obası idi. Hicri 700-ci/miladi 1326-cı ildə Osman qazi vəfat etdikdən sonra taxta çıxan oğlu Orxan qazi bu tayfanın hakimiyyətini ətraf bölgələrə yaya bildi.²⁰

¹⁸ yux. mənbə, səh. 315.

¹⁹ Əziz Qadir əl-Samancı. İraq türkmənlərinin siyasi tarixi, səh. 55.

²⁰ Faruq Abdullah Əbdürrəhman. İraq türkmənləri və tarix, səh. 65.

Osmanlılar 1516-cı ildə - Sultan I Səlimin dövründə İraqın şimal torpaqlarını (Mosul vilayətini) ələ keçirdilər. Daha sonra Sultan Süleyman Qanuni dövründə - 1534-cü ildə Bağdadı da öz dövlətlərinə qatdılar və bu vəziyyət 1918-ci ilədək davam etdi.

Osmanlıların İraqda siyasi arenaya çıxması və hakimiyyətə yiyələnməsi ilə ölkədə türkmənlərin bir-başına hakim mövqeyi yox oldu. Onların oynadığı rol yalnız müəyyən səviyyədə maddi təminat sahəsi ilə məhdudlaşır, vilayətlərin idarəçiliyi səviyyəsinə də yüksələ bilmirdi. Yeni hakimiyyətə qoşulmaqla onlar çoxmillətli və tayfalı Osmanlı cəmiyyəti mozaikasının bir elementi oldular. Osmanlı hakimiyyəti dövründə türkmən qəbilə və tayfa başçıları əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müxəlif qüvvəyə çevrilə bilmədilər. Bunun səbəbi heç də İraq türkmən qəbilələrinin Osmanlılar qarşısında zəifliyində, yaxud onlarla eyni soydan olmalarında deyildi. Türkmən qəbilələri bir-birilə qarşıdurmada olmuş, müharibələr aparmışdılar. Bütün bunlardan əlavə uzunmüddətli müharibələr və daxili çəkişmələrdən sonra məskunlaşdıqları şəhər və qəsəbələrdə onların rahat və bol yaşayışa, oturmaqədəni həyata meyilləri artdı. Onlar kənd təsərrüfatı, ticarət və sənətkar əməyindən uzaqlaşdılar, poeziyaya daha çox bağlandılar, onların elmi və dini biliklərə yiyələnmək rəğbəti artdı, türkmən mərkəzlərində, xüsusilə dövlət üçün tükənməz mülki və əsgəri təminat mənbəyi olan Kərkük şəhərində elmi və mədəni hərəkətlər gücləndi. Bu vəziyyət Osmanlılar bölgədən getdikdən sonra İraq hökumətinin təşkil edildiyi dövrə qədər davam edirdi. Bu hökumət ilk zamanlar savadlı və təlim görmüş, ticarətdə, dövlət idarəçiliyində, mülki və hərbi qurumlarda iş təcrübəsinə malik olan türkmən ziyalılardan ibarət kadrlara etimad edirdi.

Osmanlı dövləti həmçinin xilafətin yeni paytaxtı İstanbulla Bağdadı birləşdirən Böyük Sultan Yolunun himayəsində türkmanlara etimad edirdi. Belə ki, bu yol hələ XI əsrdən onların məskunlaşdığı bölgələrdən keçirdi. Türkmanlar indi də Tələfərdən tutmuş Dəclə çayı sahilləri, Ərbil, Tunkubra, Kərkük, Tuz Xurmatu, Qaratəpə, Xanekin, Qızılarbat (Sədiyyə), Şəhrəban (Miqdadiyyə), Diyalə əyaləti, Yəqubə, Bağdad və s. bölgələrdən keçib Mosul əyalətinin şimal-qərbinə qədər uzanan bu ərazidə yaşayırlar. Belə ethimal olunur ki, Osmanlılarla birlikdə bölgəyə gələn türkman qəbilələri bu yolu və ətrafdakı qalaları müdafiə etmək vəzifəsini yerinə yetirmişlər. Zaman keçdikcə bu yerlərə yeni gəlmiş türkmanlar əvvəldən burada yaşayanlarla qaynayıb-qarışdılar, nəticədə yeni gələnlərlə onları bir-birindən fərqləndirmək heç də asan olmadı.

Beləliklə deyə bilərik ki, türkman qəbilələrin İraqa axını Osmanlı həmlələri ilə başa çatmış oldu. Bu da türkman cəmiyyətinə yeni ruh və yeni güc verdi. İraq türkmanları bu müddət ərzində həm Böyük Sultan Yolunu himayə etməklə, həm də daha çox ictimai sahələrdə dövlət idarəçiliyi işlərini yerinə yetirməklə Osmanlı imperiyasının dayaq sütunlarından biri rolunu oynamış oldular.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Əziz Qadir əl-Samancı*. İraq türkmanlarının siyasi tarixi, Dar əl-Saqi, I nəşr, 1999.
2. *Faruq Abdullah Əbdürrəhman*. İraq türkmanları və tarix, Muxtar çap, tərcümə və nəşr müəssisəsi, I nəşr, Bağdad, 2010.
3. *Abbas əl-Əzzavi*. İki işğal arasında İraq tarixi, 1-ci cild, Bağdad, 1935.
4. *Seyid Əbdürəzzaq əl-Həsəni*. İraq qədim və yeni dövrlərdə, Fırqan mətbəəsi, Sayda, 1958.

İRAQ TÜRKMANLARININ ADƏTLƏRİ VƏ ƏNƏNƏVİ YAŞAYIŞ TƏRZİ

- **Ləman VAQİFQIZI (SÜLEYMANOVA)**
*AMEA Folklor İnstitutunun
Təhsil şöbəsinin müdiri, fil.ü.f.d., dos.*
- **Prof. Dr. Çoban Hıdır ULUHAN (BEŞİRLİ)**
*Kerkük Universitesi Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Balkanlardan Şərqi Türkünstanın Çin sərhədlərinə qədər böyük bir ərazidə məskunlaşmış türk xalqlarını yalnız qan qohumluğu və dil eyniliyi deyil, həm də onun dəyərləri birləşdirir. Əslində milləti millət edən də elə onun dəyərləridir. Xalqa aid bütün dəyərlər onun folklorunda cəmləşib. İraq türkmanlarının folklor nümunələrini araşdırdıqda onların digər türk xalqlarının folkloru ilə uyğunluq təşkil etdiyini müşahidə edirik. Bütün türk xalqları ilə olan bu uyğunluq azərbaycanlılarla müqayisədə daha bariz şəkildə üzə çıxır. Bu, hər iki bölgənin əhalisinin oğuz türkü olmasından əlavə, həm də həmin ərazilərin vaxtilə Səfəvi imperiyasının torpaqları sayılması, əhəlinin də Azərbaycan türkləri ilə eyni xalq olmasından qaynaqlanır. Sonradan onlar eyni siyasi sərhədlər daxilində yaşaya bilməsələr də, hələ də eyni etnik coğrafiyaya aidliklərini qorumuşlar.

Bu yaxınlıq (eynilik demək daha doğru olar) özünü

etnik mədəniyyətin demək olar ki, bütün sferalarında göstərir. Bunların böyük bir qismi ilə xalqın adət-ənənələrində, məişətində rastlaşırıq. Azərbaycanlılarla İraq türkmənlərinin doğum adətlərini, toy-yas mərasimlərini, bayramlarını müqayisə edərkən bunların ancaq bölgə variantları olduğunu görürük. Yəni İraq türkmənlərindən toplanmış mətnlərin Azərbaycanın Şəki, Təbriz, Naxçıvan və s. bölgələrindən qeydə alınmış nümunələrlə elə də böyük bir fərqlinin olmadığını görürük. Onu da qeyd edək ki, əslində bu oxşarlıq yalnız azərbaycanlılarla İraq türkmənləri arasında məhdudlaşmayıb, bütün türk dünyasında mövcuddur. Dəfələrlə müşahidə etmişik ki, Azərbaycanın hansısa bir bölgəsindən qeydə aldığımız folklor mətnlərinin analoji variantları ilə türk dünyasının digər hissələrində qarşılaşmaq mümkündür. Burada isə müqayisəni yalnız Azərbaycan folkloru ilə türkmən folkloru arasında aparacağımızdan digər türk xalqlarında olan variantlara toxunmayacağıq.

Doğum adətləri

Ailədə uşağın doğulması türk toplumunda həmişə sevinclə qarşılanmışdır. Odur ki, uşağın dünyaya gəlişinə ailələr xüsusi hazırlanmış, bu münasibətlə müxtəlif ayinlər icra etmişlər. Həm azərbaycanlılarda, həm də İraq türkmənlərində doğum adətləri bir neçə mərhələdən ibarətdir: doğumdan öncəki adətlər, hamiləlik zamanı icra edilən ayinlər, doğumdan sonrakı rituallar.

Doğumdan əvvəlki adətlər dedikdə daha çox gəlinin uşağa qalması üçün icra edilən ritualları nəzərdə tuturuq. “İraq türkmənlərində uşağı olmayan qadınlara qısır deyirlər. Amma bu söz qadının üzünə deyil-

məz".¹ Zainab Ayad Seedin türkmanlar haqqında yazdığı bu cümlələri eynilə bizə də aid etmək olar. Amma bizdə qısır kəlməsi daha çox övladı olmayan kişilərə şamil edilir, qadınlara isə sonsuz deyirlər. Hər iki bölgədə ailədə övladın doğulmaması faciə kimi qarşılanmış, bu halı aradan qaldırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilmişdir. Bunların arasında ən diqqətçəkəni ocaqlara və pirlərə gedərək onlardan övlad diləməkdir. Bunun ən müxtəlif variantlarına demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində rast gəlirik. Eyni adətlə İraq türkmanlarında da rastlaşırıq.² "Uşağı olmayan qadınlar nəzir edərtilər ki, ona qonum-qonşudan alınan paltarlar geyindirəcəklər. Uşağa qaldıqda başqalarının evindən yığılan paltarları uşağa geyindirirlər".³ Azərbaycanda da övladı olmayan qadınların yeddi qapıdan parça toplayıb uşağa paltar tikərək geyindirəcəklərinə dair əhdlərlə kifayət qədər rastlaşırıq.⁴

Bundan əlavə bu niyyətlə qurban demək, oruc tutmağı niyyət etmək, qarın və bel çəkdirmək, xalq türkəçarçilərinə getmək, onların icra etdiyi ayinlərdən yardım almaq da hər iki bölgəyə xasdır. Göründüyü kimi, bu ayinlərin arasında İslam dininə xas olanlar da var, şamanizmdən qaynaqlananlar da. İkincilərin birincidən çox olması hər iki bölgədə müşahidə olunur. Maraqlı burasıdır ki, ilk baxışdan İslam dininə aid edə biləcəyimiz adətlərin bir qisminə diqqətlə baxanda əslində onların da İslam donuna bürünmüş şaman adətləri olduğunu görürük.

Qadının hamilə olduğuna işarə etmək üçün hər iki bölgədə müxtəlif ifadələrdən istifadə edilir: Azərbaycanda "ayağağır", "ikicanlı", "yüklü", "boy-

¹ Saeed Zainab Ayad. Kerkük Türkmənlərinin Geçiş Törenləri, səh. 15.

² yux.mənbə, səh. 16

³ yux.mənbə, səh. 8.

⁴ Qaynağı göstərilməyən nümunələr Ləman Vaqifqızının (Süleymanova) şəxsi arxivindədir.

lu", "hamilə" və s., İraq türkmanlarında "uşaqlı arvad", "yük bağrında", "ikki canlı", "boğaz", "yükklü", "hamilə", "qarnı var", "şişib" və s. Göründüyü kimi, hər iki bölgədəki adlandırmalar bir sıra hallarda eynidir. Bu ifadələr adət-ənənədəki, məişətdəki yaxınlığı göstərməklə bərabər, həm də türk dilinin zənginliyindən, onun eyni anlamı ifadə etmək üçün çeşidli imkanlarının olduğundan xəbər verir. Belə bir zənginlik hər dilə məxsus deyildir. Bu, həmin dilə mənsub olan insanların xoşbəxtliyidir.

Azərbaycanda hamilə qadın ürəyi hansısa yeməyi istəyəndə ona "yerikləyir" deyirlər. Evdəkilər tez həmin yeməyi bişirib ona verirlər. Xalq arasında yerikləyən qadını razı salmamaq günah sayılır, çünki həmin yeməyi qadının özünün deyil, bətnindəki körpənin istədiyinə inanırlar. Eyni adətlə İraq türkman folklorunda da qarşılaşırıq. Orada yerikləməyi "aşerme" adlandırırlar. Bundan başqa "aşeren", "aşveren", "aşyeren", "aş çalır", "yerikləyir", "yerüklü", "yergin", "yerikləmə", "başı kəl", "başı döngün", "başıpozuq", "başı bulanıq", "gögnü kötü" kimi terminlər də yuxarıda qeyd etdiyimiz terminlərin qarşılığı kimi işlədilir.⁵ Bəzi hallarda terminlərdə müəyyən qədər fərq olsa da, anlam eynidir. İraq türkmanlarında da aşeren qadının istəyi dərhal təmin olunmalıdır. Yoxsa ya hamilənin, ya da körpəsinin bədənində pis dəyişikliklər ola bilər. Bu halda doğulacaq körpənin gözlərinin rənginin göy olacağına dair inam günümüzədək Kərkükdə yaşamaqdadır.⁶

Bütün türk coğrafiyasında ailədə körpənin doğulması sevinclə qarşılanırsa da, oğlan uşağına daha çox önəm verilmişdir. Bunun bir səbəbi soyun oğlan uşağı tərəfindən davam etdirilməsidirsə, digər səbəb kimi də türk xalqlarının döyüşkən olmasını, tarix boyu saysız-hesabsız dövlətlər, imperiyalar qurmasını göstərə bilərik.

⁵ Ornek Sedat Veyis. Türk Halk Bilimi, səh. 136.

⁶ Saeed Zainab Ayad. Kerkük Türkmenlerinin Geçiş Törenleri, səh. 24.

Türk şüurunda Allahın onları yer üzərinə bütün cahanı idarə etmək üçün göndərilidiyinə dair düşüncə qəlibi vardır. Belə böyük bir missiyanı yerinə yetirmək üçün heç şübhəsiz ki, davamlı savaşı halında olmaq lazımdır. Doğulan hər oğlan uşağı bu mənada ordu üçün bir əsgər demək idi. “Oğul düşmən çəpəridir” atalar sözündə bu anlam öz əksini tapmışdır. Qız uşağına isə daha çox “başqasının ocağının çırağını yandıran”, “köçəri quş”, “özgə malı” gözü ilə baxılmışdır. Hətta neçə qızı olsa da, oğlu olmayanları sonsuz adlandırmışlar. Bu kimi hallarla həm Azərbaycan, həm də İraq türkmanlarının folklorunda üzləşirik. “Qız gözünü açan kimi bu ev mənim deyil deyər”, “özgə malı böyüdən”, “oğlan oxdu, hər evdə yoxdu” kimi deyimlərə həm İraq-türkman, həm də Azərbaycan folklorunda rast gəlmək mümkündür. Ancaq fikrimizcə, qız uşağına bu cür münasibət bəsləmək nisbətən sonrakı dövrlərin məhsuludur. Qadınların da kişilərlə birgə dövlət idarə etməsi, at minməsi, savaşılarda iştirak etməsi ilə bağlı faktlar türk tarixində kifayət qədərdir. “Aslanın erkəyi-dişisi olmaz”, “pis oğuldan qeyrətli qız yaxşıdır” kimi atalar sözləri, deyimlər, görünür, daha əvvəlki dövrlərə aiddir.

Toy adətləri

Türk xalqları arasında toy ən vacib mərasimlərdən biri hesab edilir və keçmişdə çox dəbdəbəli keçirilirdi. Toy sosial həyatımızda ən önəmli yerlərdən birini tutan mərasimlərdəndir. Soyun davam etməsini təmin etmək insan oğlunun təməl istəklərindən biridir, bunun yolu evlilikdən keçir. Bu baxımdan türkiyəli folklorşünas Turqay Kabakın fikirləri yerinə düşür: “Türk kultürü dünyada evlilik məsələlərində ən zəngin adət, törə və inanışların olduğu kultürlərdəndir. Uşaqlar və uşaqları yetişdirən ailələr millətin çoxalmasını, gələcəkdə var

olmasını, güclü olmasını təmin edəcək əsas amillərdir. Bunun hələ ilk çağlardan fərfinə varan türklər ailəni müqəddəs bir qurum kimi qəbul etmiş və ailələr nə qədər sağlam olarsa, toplum da o qədər sağlam olar deyər, düşünmüşlər”.⁷

Soyunun davam etmə istəyi türk insanının şüurunda özünə o qədər yer etmişdir ki, alqış, dua, hətta qarğışların da bir qismi bununla bağlıdır. İstər Azərbaycanda, istərsə də İraq türkmanlarında hətta toy olmamış da toyla bağlı duaların, alqışların mövcud olduğunu müşahidə edirik. Azərbaycanda biri o birindən yaxşılıq görərsə, “balalarının toyunu gör!”, “oğul-qız toyu görəsən!”, “oğul toyunda oynayasan!” kimi alqışlara demək olar ki, bütün bölgələrimizdə rast gəlirik. Eyni halla İraq türkmanlarında da qarşılaşırıq. Onlar da bir-birlərinə: “evindən ev törəsin, oğul-qız toyu görəsən!”, “yeddi oğlan babası olasan” şəklində xeyir-dua verirlər.⁸ Yaxud “üzünə tuman bağı açılmasın!”, “toysuz öləsən!” kimi qarğışlar da hər iki bölgədə yayğındır.

Toy mərasimi İraq türkmanlarında da Azərbaycandakı kimi toy adlandırılır. Bu mərasimlə bağlı işlədilən terminlərin də əksəriyyəti eyniyyət təşkil edir: elçilik, adaxlanmaq, adaxlı, kəbin və s.

Həm Azərbaycan, həm də İraq türkmanlarında toy mərasimi üç mərhələdən ibarətdir:

1. Toyaqədərki mərhələ. Bura elçilik, söz, nişan və s. daxildir. Hər iki bölgədə keçmişdə oğlanla qız toya qədər bir-birini görməz, böyüklərin məsləhəti ilə evlənərdilər. Buna baxmayaraq ailələr möhkəm olar, boşanma hallarına demək olar ki, rast gəlinməzdi.

Keçmişdə qız adətən toyda, bulaq başında, hamamda bəyənilərdi. Bu da olmazdısa, “İraq türkmanlarında oğlanın anası sağa-sola qoca qarılar salar, qız araşdırar.

⁷ Kabak Turgay. Trabzon-Arsin İlçesi Dügün Adetleri, səh. 59.

⁸ Azərbaycan folkloru antologiyası (23 cildə), II c., İraq-türkman folkloru, səh. 92.

Qarı gözəl bir qız görsə xəbər verər, qızı ürəkdən təriflər: “Bir qızdı, bir qızdı, Aya deyir sən bat, mən çıxım”.⁹

2. Toy mərhələsi. Bura qız və oğlan üçün icra olunan müxtəlif mərasimlər və bunlarla bağlı inanclar daxildir.

Təbii ki, toy mərasiminin icrası zamanı da hər iki bölgədə yeni evlənən gənclərə hökmən uşaq arzulanır, bunun üçün silsilə rituallar icra edilir. Gəlinə yeddi oğul, bir qızın arzulanması, gəlin bəy evinə düşən kimi onu oturdub qucağına oğlan uşağının verilməsi, gəlinin üzündən duvağın alınaraq bar gətirən ağacın başına atılması bu ritualların bir qismi olub, hər iki bölgədə geniş yayılmışdır.

İraq türkmənlərinin toy adətlərindən biri də kəbinin gizlində kəsilməsidir: “Keçmişdə nikah çox vaxt gizli kəsilərdi. Bu, əski inanc və etiqadlarla bağlıdır. Nikah kəsilərkən birisi pis niyyətlə bıçaq, qayçı və ya qaşığı qırsarsa, toy gecəsi bəyin qüvvətdən düşəcəyinə, yəni kilidlənəcəyinə inanırdı”.¹⁰ Biz eyni adəti Azərbaycanın Şəki rayonunun Cumakənd kəndindən qeydə almışıq. Dini kəbinin burada da gizləncə kəsilməsi məqsədəuyğun hesab edilir, bəyin şahidi (bu, adətən dayı, əmi və b. olar) kəbin kəsilən zaman ürəyində bəy və gəlinin bütün pis xasiyyətlərin daşını atmasını, xəstəlikləri varsa keçməsinə, ruzilərinin bol olmasını niyyət edir. Bu bölgədəki inama görə kəbin zamanı ürəkdən hansı arzular keçərsə, onlar reallaşar. Kərkükdə də kəbin kəsilərkən gəlin üçün dua oxunması adəti ilə qarşılaşdıq.¹¹ Əvvəllər bəy və gəlinin öz toyunda oynaması nadir hadisələrdən sayılırdı. Azərbaycanda belə bir inam var ki, bəy öz toyunda oynasa, ucuzluq olar. Odur ki, bəyi öz toyunda oynatmağa çalışırdılar. Kərkükdə də eyni adətlə qarşılaşırdıq. Amma burada

⁹ yux. mənbə, səh. 42.

¹⁰ Hasibe Şeyhlərdən 2013-cü ilin mart ayında aldığım müsahibənin yazılı mətni Zainab Saeedin arxivində.

¹¹ Abdulhəlik Musevidən 2013-cü ilin mart ayında aldığım müsahibənin yazılı mətni Zainab Saeedin arxivində.

oynaması istənilən bəy deyil: “Toy əyləncələrində bəzən zorla da olsa, gəlin oynadılır. Gəlin toyda oynayarsa, ucuzluq olacağına inanılır.”¹²

3. Toydan sonrakı mərhələ. Bura gəlin gətirmə, üzduvaq, ayaqaçdı, gəlin görməsi kimi mərasimləri aid etmək olar.

Toy elə mərasimlərimizdəndir ki, burada xalq həyatını bütünlüklə anlamağa yardım edən rituallar, adətlər toplanmışdır. Bu adətlərin izahı bir çox hallarda insanı mifoloji dünyagörüşünə aparır: “İraq türkmanları arasında duvaq ya bəyaz, ya da qırmızı tildən yapılmış, başı və üzü qapayan örtükdür. Xalq inancına görə duvaq gəlini göz-nəfəsdən və çiləli qadınlardan qorumaq üçün taxılar. Gəlin ilk gün bəd nəfəsə uğrasa, uşağı olmaz”.¹³ Gəlin duvağı azərbaycanlılarda da istər görünüş, istərsə də daşdığı simvol baxımından eyniyyət təşkil edir. Keçmişdə gəlinin əyninə geyindirilən paltar da, başına salınan duvaq da qırmızı rəngdə olardı. Qırmızının xalq arasında həm bədnəzər qaytaran vasitə olması, həm də bolluq, uğur, sevgi, ehtiras rəngi sayılması onu gəlin paltarının rənginə çevirmişdir. Nisbətən sonrakı dövrlərdə gəlin paltarı ağ rənglə əvəz olunsa da, bir sıra hallarda gəlinin duvağı, ya da belinə bağlanan lent qırmızı rəngdə olur. Təəssüf ki, hər iki bölgədə gəlin paltarlarının həm forması, həm də rəngi dəyişmişdir, bir sıra atributlardan isə artıq istifadə edilmir.

Onu qeyd etmək ki, həm azərbaycanlıların, həm İraq türkmanlarının ənənəvi toyları orada oxunan mahnıların bolluğu ilə seçilirdi. Mahnıların bir qismi deyişmə formasında oxunardı. Onların böyük əksəriyyəti hər iki bölgədə eynidir və bunları bir-birinin variantları hesab etmək olar. Bu da tamamilə təbii haldır, çünki variantlılıq folklorun əsas prinsiplərindən biridir, bir folklor mətninin

¹² Saeed Zainab Ayad. Kerkük Türkmenlerinin Geçiş Törenleri, səh. 49.

¹³ Azərbaycan folkloru antologiyası (23 cildə), II c., İraq-türkman folkloru, səh. 53.

yüzlərlə variantı vardır. Eyni mətnin variantlarına həm bir türk xalqının içində, həm də müxtəlif türk xalqlarının arasında rast gəlmək normaldır. “Ay qız, mənə bax, bax!”, “ O yana döndər məni”, “Bu xal nə xaldı”, “Pəncərədən daş gələr” və s. mahnılar İraq türkmanları ilə azərbaycanlıların ortaq mirasıdır.

Yas adətləri

İnsanın doğumu kimi ölümü də türk toplumlarında müxtəlif ritual və mərasimlərlə qeyd edilir. Bunların bir qismi İslam inancları ilə bağlı olsa da, bir qismi İslamdan öncəki inanışlarla əlaqədardır. Bu inancların hansı inanışlara bağlanması asılı olmayaraq bir çoxu Azərbaycan və İraq türkmanlarında eynilik təşkil edir. Hər iki bölgədə eynilik təşkil edən adətlərdən biri qəbir üstündə yemək yaxud halvanın yeyilməsidir. Fikrimizcə, bu, şamanizmdən qalma inanclar silsiləsinə daxildir, qəbiristanlığa yeməyin aparılmasını ruhlara verilən pay kimi düşünmək olar. Bu inam İraq türkmanları arasında çox yayğındır, ona görə də buna bir neçə mənbdə rast gəldik. Zainab Ayad Saeed “Kərkük türkmanlarının keçiş törənləri” adlı əsərində Musevi və Şeyhler adlı söyləyicilərə istinadən yazır: “Əvvəllər Ərbildə cənazə məzarlığa aparılarkən arxasından “təmriyə” adı verilən halva paylanırdı. Bəzi yerlərdə isə ölü məzarlığa aparılanda xurma halvası və çörək də götürülürdü. Cənazə dəfn edildikdən sonra məzar başında halva-çörək yeyilər və ölünün ruhuna Fatihə oxunardı”.¹⁴ “Ölünün yeddisində məzarlığa gətirilən yeməklər paylanır, bir qismi isə məzarın üstünə qoyulur. Yeyəcək və içəcək yeyilib-içildikdən sonra Qurani-Kərim oxunur”.¹⁵ Söyləyicilərin qeyd etdiyi

¹⁴ Abdulhalik Musevidən 2013-cü ilin mart ayında aldığım müsahibənin yazılı mətni Zainab Saeedin arxivində.

¹⁵ Hasibe Şeyhlərdən 2013-cü ilin mart ayında aldığım müsahibənin yazılı mətni Zainab Saeedin arxivində.

kimi dəfndən sonra qəbiristanlığa yemək aparmaq adəti Azərbaycanın bir çox bölgələrində mövcud olmuşdur, Zaqatala-Balakən bölgəsində hələ də öz varlığını qorumaqdadır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanda yalnız yas günlərində deyil, bayramda da qəbiristanlığa yemək aparmaq adəti mövcud olmuşdur. Göyçə bölgəsində üçüncü çərşənbədə ölümlərini ziyarətə gedən qadınlar özləri ilə Novruz xonçaları aparar, qəbiristanlıqda xonçadakıları əlsiz-ayaqsızlara paylayardılar.¹⁶

Tədqiqatçı Sinan Tahsin də “İraq-Erbil Yöresi Türkmənlərinin Sözlü Kültür Ürünleri (İnceleme-Metinler)” adlı əsərində həmin adətdən bəhs edir: “Üçüncü gün bol-bol yemək bişirilir, duruma görə heyvanlar kəsilir, qonşulara paylanır. Sonra ikinci namazı vaxtı bişirilən halvanı da götürərək məzarlığa gedilir. Yaxındakı qəbirlərin baş tərəflərinə halva qoyulur”. Müəllif sözlərinə davam edir: “O həftə ev sahibi evdə yemək bişirmir, başsağlığına gələn qonşular, qohumlar yemək bişirib əllərində gətirirlər. Yaxud şəkər tozu, un, düyü, yağ və s. alıb gətirirlər”.¹⁷ Azərbaycanın Şəki-Zaqatala, eləcə də, Quba bölgələrində yasin ilk günlərində ev sahibinin yemək bişirmədiyinin, qonum-qonşuların yas axşamlarında müxtəlif yeməklərlə (daha çox aş) gəldiyinin şəxsən şahidi olmuş və xeyli söyləyicidən bununla bağlı bilgi almışıq. Maraqlı burasıdır ki, həm Azərbaycanda, həm də İraq türkmənlərində proses eyni cür gedir. Son dövrlərdə Azərbaycanın adlarını qeyd etdiyimiz bölgələrində də yasa yemək aparmaq ənənəsi yavaş-yavaş sıradan çıxır, onun yerinə daha çox düyü, şəkər tozu və s. ərzaqlar aparmağa üstünlük verirlər. Bunun səbəbini söyləyicilər belə izah etdilər ki, bişirilən yeməklər çox olduğundan israfə yol verilir,

16 Güllü Yoloğlu. Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), səh. 276.

17 Tahsin Sinan. İraq-Erbil Yöresi Türkmənlərinin Sözlü Kültür Ürünleri (İnceleme-Metinler), səh.7.

çiy ərzağın aparılması isə israfın qarşısını alır.

Zainab Ayad Saeedin Gülşe adlı söyləyiciyə istinadən yazdığına görə, İraq türkmanları arasında “ölən şəxs üçün sazlamağ adlanan şeirlər oxunmaqdadır. Bu şeirlər üç gün səhərdən günortayadək yüksək səs-lə oxunur”.¹⁸ Tədqiqatçının qeyd etdiyi sazlamağ adlanan şeirlər əslində ölü üçün oxunan ağılardır. Yas mərasimlərində ağıların oxunması bütün türk toplumlarında yayğındır. Amma azərbaycanlılarla İraq türkmanları arasında termin eyniliyinə də rast gəlirik: “Dili, adətən, ölünün yaxın qohumları deyirlər. Bəzən də ölü sahibinə dil deməkdə kömək etməsi üçün yasa xüsusi ağıçılar da dəvət olunur ki, onlara Şəkinin bəzi yerlərində molla, bəzi yerlərində isə sazanda deyirlər. Prof. Q.Paşayevin verdiyi məlumata görə, Kərkük dolaylarında yas məclislərinə sazlayan adlandırılan peşəkar qadınlar dəvət olunurlar. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, İraq-türkman folklorunda indi-nin özündə belə “ağlamaq” sözünün yalnız qədim “yığlamaq” forması özünü göstərir. Müəllifin sözlərinə əlavə olaraq deyək ki, hal-hazırda Şəkinin də bəzi bölgələrində (məsələn, Göynük kəndində) “ağlamaq” felinin əvəzinə “yığlamaq” işlədilir”.¹⁹

İstər Azərbaycandan, istərsə də Kərkük, Ərbil kimi türkman şəhərlərindən toplanmış ağı mətnlərinin bir qismi də variant təşkil edir. Örnəklərə baxaq:

Develer çölde kaldı,
Yüküm Erbilde kaldı.
Oğlanı derd öldürüp,
Dermanı kızda kaldı.²⁰

Bu ağının Azərbaycandan toplanıb çap olunmuş variantlarından biri belədir:

Ağ dəvə düzdə qaldı,

¹⁸ Gülşe Raufdan 2013-cü ilin mart ayında aldığım müsahibənin yazılı mətni Zainab Saeedin arxivində.

¹⁹ Ləman Vaqifqızı (Süleymanova). Şəki folklor mühiti, səh. 127.

²⁰ Tahsin Sinan. İrak-Erbil Yöresi Türkmenlərinin Sözlü Kültür Ürünleri (İnceleme-Metinler), səh. 76.

Yükü Təbrizdə qaldı.
Mənə dərman tapılmadı,
Dərmanım kimdə qaldı?²¹

Yaxud:

Balık sudan yan keçer,
Açma, yaram kan keçer.
Fakir tabib neynesin,
Ecel gelip can gider.²²

Çayda balıq yan gedər,
Gah əylənər, gah gedər.
Heç dindirmə məni,
Açma yaram, qan gedər.²³

Bu cür misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Onu da qeyd edək ki, biz bu ağuların Azərbaycandan toplanmış yalnız bir variantını verdik. Halbuki, həmin ağuların Azərbaycandan xeyli variantı toplanıb. Əminik ki, həmin ağuların İraq türkmanları arasında da müxtəlif variantları vardır.

Azərbaycan və İraq türkmanlarında ortağ yas adətlərindən biri də budur ki, ölüsü ölən kişi üzünü qırxmaz, təzə paltar geyinməz və toya, bayrama getməz. Bu adət yalnız bu iki bölgədə deyil, bütün türk toplumları üçün keçərlidir.

Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, həm Azərbaycanda, həm də İraq türkmanlarında yas adətlərinin böyük bir qismi İslam dinindən qaynaqlansa da, əski türk inanclarının qalıqları ilə də rastlaşırıq.

İraq türkmanlarında ailə və qadın

İraq türkmanlarında ailə ən mühüm və dəyərlisi

²¹ Azərbaycan bayatıları (tərtib edən: Ləman Vaqifqızı (Süleymanova)), səh. 56.

²² Tahsin Sinan. İraq-Erbil Yöresi Türkmenlerinin Sözlü Kültür Ürünleri (İnceleme-Metinler), səh. 183.

²³ Azərbaycan bayatıları (tərtib edən: Ləman Vaqifqızı (Süleymanova)), səh. 48.

məfhumlardan biridir. Ailə türkman cəmiyyətində toplumun əsasını təşkil edir. Türkman ailəsində sevgi və hörmət hökm sürür, qadın ailənin əsas təmali hesab edilir. Qadın anadır, övladı dünyaya gətirən, ona tərbiyə verəndir. Qadın eyni zamanda ailə təsərrüfatının idarəedicisidir. İraq türkmanlarında qadın yalnız evi idarə etmir, o, çöl-təəssərrüfat işlərində də ərinin ən yaxın köməkçisidir.

Digər türk xalqlarında olduğu kimi İraq türkmanlarında da qadın yalnız sosial həyatda deyil, siyasi həyatda da mühüm rol oynamışdır. Qədim türk düşüncəsində qadın və kişi eyni haqlara sahib idilər. Bu düşüncə İraq türkmanlarında da öz varlığını qorumuşdur. Türkman qadınları yaxşı ana, ailə təsərrüfatını idarə edən əsas şəxs olmaqla yanaşı, dövlətin idarəçiliyində də yaxından rol oynamışlar. Bunun tarixdə xeyli örnəyi vardır, onlardan yalnız birini xatırlamaq kifayətdir. Şah İsmayılın sevimli xanımı, əsl adı Şah Bigi xatun olan, amma daha çox Taçlı bəyim adı ilə anılan qadının Mosul türkmanlarından olduğu qaynaqlarda qeyd edilir.²⁴ Taçlı bəyimin dövlət işlərində yaxından iştirak etdiyi, hətta Şah İsmayılın qəzəbinə düçar olan şəxslərin ona sığınması ilə bağlı məlumatlar vardır. Taçlı bəyim Çaldıran döüşündən sonra da dövlət idarəçiliyində yer almış, həmçinin, təmir-tikinti və xeyriyyəçiliklə məşğul olmuşdur.²⁵

İraq-türkman məişətində çörək və onunla bağlı inanclar

Çörək İraq türkmanlarının əsas qidalarından biridir. Bu bölgədə çörəyin müxtəlif çeşidlərinə rast

²⁴ Mınahanım Tekleli (Nuriyeva), Feride Aliyeva. Taçlı Begümün Hayatı Hakkında Yeni Olgular, səh. 4.

²⁵ yux. mənbə, səh. 1.

gəlinir. Onları bişirilmə yerinə görə iki qrupa ayırmaq olar: gündəlik həyatda bişirilən çörəklər; bayram, ocaq və pirlərin ziyarəti, yaxud da özəl günlər üçün bişirilən çörəklər. Gündəlik yeyilən çörəklərin özünü də bişirilmə yerinə görə iki qismə ayırmaq mümkündür: təndirdə yapılan çörək, sacda bişirilən çörək.

“Kərkük dolaylarında evlərdə əkmək (çörək) yapmaq zamanı qonşular bir-birinə yardım edir, acxamra verir. Kim öncə təndür salırsa, yəni təndür qızdırırsa, digər qonşuları çağırırdı. Təndürdə bişirilən əkməgə lavaşa deyilir. Sac əkməgi – yuxa da yapılır. Əkməglər bunlardır: yuxa, mada və ya sac əkməgi, lavaşa, yağlı əkməg, su çörəgi”.²⁶ Tədqiqatçı alim Naznaz Təvfiq sacda bişirilən çörəyi “kuru yufka olaraq tanınan ev ekmeği” adlandırır, həmçinin “tiri ekmeği”, “sac ekmeği” kimi adlarla tanındığını da yazır. O, bu çörək növünün həm qısa saxlamaq üçün, həm də Ramazan bayramı öncəsi bişirildiyini bildirir.²⁷ Tədqiqatçı həmçinin Ramazan bayramında və digər özəl günlərdə hazırlanan “çöpmə tatlısı”ndan və “kuliçe pastası”ndan da bəhs edir.²⁸ Ərbil bölgəsində “İmam Abbas əkməgi” deyilən çörək növü də hazırlanır, bu çörəyi bölgədəki İmam Abbas türbəsini ziyarət etdikdən sonra niyyətləri qəbul olan qadınlar yapıb ətrafa paylayırlar. İmam Abbas əkməginin xəmirinə yağ və şəkər tozu qatılaraq yoğrulur. Bölgədə həmçinin pendirli taptapa (pendirli əkməg), cızlıqlı taptapa (sağ yağ, yəni kərə yağı ilə yapılır), şəkərli taptapa, yağlı taptapa, susamlı ekmeq, burgul taptapası adlı çörək növləri də mövcuddur.²⁹ Göründüyü kimi bu bölgədə yaşayan türk toplumunun çörək mədəniyyəti çox zəngindir.

Onu da qeyd edək ki, çörək və ümumiyyətlə mətbəx, süfrə mədəniyyəti nəinki bu bölgədə, bütövlükdə türk

²⁶ Azərbaycan folkloru antologiyası (23 cildə), II c., İraq-türkmən folkloru, səh. 81.

²⁷ Naznaz Təvfiq. Ərbil Yöresi Mutfak Kültürü Üzerine Bir Araştırma, səh. 104.

²⁸ yux. mənbə, səh. 104.

²⁹ yux. mənbə, səh. 96-97.

dünyasında həddindən artıq çoxçeşidlidir. Təbii ki, bu zənginlik özü ilə mədəniyyətlə bağlı inancları da gətirir. Bütün türk coğrafiyasında çörək həmişə müqəddəs sayılmış, onunla bağlı yaranan inanclara da bu düşüncə təsir etmişdir. Türk insanı yolda çörək görərkən həmişə onu qaldırıb üç dəfə öpüb gözünün üstünə, sonra isə əl-ayaq dəyməyən bir yerə qoyar. Yerə tökülən çörək qırıqlarının, həmçinin süfrənin ayaqlanması günah sayılır, süfrə sərildikdən sonra ora ilk olaraq çörək gətirilir, süfrə yığıldığı zaman da ilk olaraq çörək götürülür. Çörək yapıldıqdan sonra qonşulara təzə təndir çörəyinin göndərilməsi də ənənə halını almışdır. Türk toplumunun andlarının, həmçinin alqış və qarğışlarının da bir qismi çörəklə bağlıdır.

Bayramlar və onlarla bağlı icra edilən rituallar

İraq-türkman coğrafiyasında mövcud olan bayramları iki qismə bölmək olar: əski türk inanclarından qaynaqlanan və İslam dini ilə bağlı olan bayramlar.

Əski türk inancları ilə bağlı olan bayramlardan biri Xıdır İlyasdır. İraq türkmanlarında bu bayram Xıdır Elyas, Xıdır Eylas, Xıdır İlyas, Xıdır Zində, Xıdırelləz kimi adlandırılır. Tələfərdə bu bayram 18 fevralda keçirilir. İstər bölgədə aparılan folklor toplanmaları zamanı, istərsə də araşdırmalarda İraq türkmanları arasında Xıdır İlyasın geniş şəkildə qeyd olunduğunu görmürük. Xüsusilə də, Kərkük və Kərkük ətrafı ərazilərdə keçmişdən indiyədək bu bayram heç keçirilməmişdir. Xıdır İlyas bayramı əvvəllər daha çox Tələfər, Ərbil və Hanekində qeyd olunardı. Tələfərdə bu bayram 2003-cü ilədək keçirilmişdir, bundan sonra baş vermiş hadisələr üzündən əvvəlki kimi keçirilmir. Əvvəllər Xıdırelləz bayramı Tələfərin cənubundakı Tələfər qalasından 5 km. uzaqdakı təpədə qeyd edilir-

di. Rəvayətlərə görə, Xızır bu təpənin üzərinə enmişdir. Dolayısı ilə bu təpə Xızırın məqamı sayılır.³⁰

Ərbildə Xıdırelləz bayramına daha çox Xızır Elyas həftəsi deyilir. Bu həftədə əhali Baba Assaf türbəsinə gedib orada diləklər edir. Hanekindəki Xıdırelləz məqamı Xızırzində kimi tanınır. Bu məqam yaşıl günbəzdən ibarət olub Masfa tərəfdə yerləşir.³¹

Türkman söyləyicilərindən bir qisminin dediyinə görə, bu gün bayram kimi keçirilmir, sadəcə qeyd edilir. İmkanlı adamlar bu gün həm bəyaz halva, həm sarı halva alır, imkansızlar isə bunlardan yalnız birini ala bilirlər. Halvanı sinidə ayrıca bir otaqda yerləşdirir, üstünə bıçaq da qoyurlar. Halvanın qoyulduğu otaqda su və canamaz da olur. Xalq inanışına görə, Xızır Elyas gecə gəlir, su ilə dəstəmaz alaraq canamazın üstündə iki rükət namaz qılır, sonra halvadan kəsib yeyir. Kimin halvasının üstündə iz olarsa, sevinərdi ki, Xızır Elyas bu gecə onlara gəlib. Həmin halva mübarək sayılırdı, Xızır Elyasın əli dəydiyi üçün onun evə bərəkət gətirdiyinə inanırdılar. Səhəri gün bu halva qonşulara paylanırdı. Həmin gün hər kəs bir-birinə halva verərdi. İnsanlar qış mövsümünün artıq başa çatmasına, havaların nisbətən isinməsinə sevinərdilər. Türkmanlar Mosul vilayətində Xızır Elyasın məzarının olduğuna inanırlar və həmin məzarı Xızır Elyas günlərində ziyarət edir, orada dilək diləyirlər.

Novruza İraq türkmanları Ərçin bayramı da deyirlər. 21 mart tətil günü hesab olunur, bu gün iş olmur, məktəblər də bağlanır. Əvvəllər İraq türkmanlarında Novruz bayramı rəsmi şəkildə, yəni dövlət tərəfindən qeyd edilməsə də, iş günü hesab edilmirdi. Burhan Yaralının dediyinə görə, Səddam Hüseyn hakimiyyətə gələndən sonra Novruzu rəsmi şəkildə kürdlərə

30 Najdat Yashar Murad. İraq Türkmenlerinin Halk İnançları Ve Bu İnançlar Etrafında Oluşan Halk Edebiyatı Unsurlarının İncelenmesi, səh. 487.

31 yux. mənbə, səh. 487.

verdi, yəni qərar çıxardı ki, Novruz kürdlərin bayramı hesab edilsin. Kürdlər bu bayramı əvvəllər gizlincə keçirirdilər, amma həmin qərardan sonra artıq açıq şəkildə qeyd etməyə başladılar. İraq türkmənlərinə görə, 21 martda il yenilənir. Ona görə də həmin gün təzə paltar geyinir, bəzənirlər. Yeməkləri isə martın 20-si axşamdan hazırlayıb qoyurlar. Novruz bayramı günü axşamdan hazırlanmış yeməkləri götürüb çölə çıxır, bəzən evdən 20-30 km. uzaqlaşır. Çöldə hər ailə ayrıca oturur, amma gətirdikləri yeməkdən bir-birinə pay verir, bir-birini ziyarət edirlər. Musiqi çalınır, xoryat, manilər oxunur, halay çəkilir. Axşam hər məhəllənin başında, həmçinin yaxın dağlarda və qalaların içində ocaq qalanır. Bu mərasim səhərdən axşama kimi davam edir.³²

Türkman milli bayramlarından biri də 7 Ekim bayramıdır. Bu bayram son dövrlərdə yaranmışdır. 1995-ci ildə Quzey İraqın Ərbil şəhərində İraq Türkman Cəbhəsi quruldu. 1997-ci ildə isə Müstəqil Türkman Hərəkatı və Türkman Milli Partiyasının təmsilçiləri, Türkiyə və digər ölkələrdə mühacirətdə olan türkman liderləri Ərbildə keçirilən Türkman Konfransında toplaşaraq, türkmanları narahat edən mövzular barədə fikir mübadiləsi apardılar, təşkilatlanmağı qərara aldılar. Ölkədaxili və xarici türkman liderlərini İraq Türkman Cəbhəsi qarşıladı. Həmin ilin 4-7 oktyabrında dünyada ilk dəfə olaraq İraq türkmanlarının konfransı keçirilmiş və türkmanların haqları elan olunmuşdur. Həmin tarixdən sonra hər il oktyabr ayının 7-si 7 Ekim günü kimi türkmanlar arasında böyük sevinclə qeyd edilir.³³

Gördüyümüz kimi Azərbaycan türkləri ilə İraq türkmanlarının folklorunda, məişətində icra olunan adətlər, inanışlar çox oxşardır. Bu oxşarlıq yalnız adını

³² Yaralı Burhan. 1947-ci ildə Ərbildə anadan olub, şair, yazar və araşdırmaçıdır, hal-hazırda Almaniya da yaşayır.

³³ Alkaki Ranya. İrak' taki Arap, Türkmən ve Kürt Folkloru Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar, səh. 89.

çəkdiyimiz mərasimlərlə məhdudlaşmır, folklor və xalq mədəniyyətinin bütünüənə aiddir. Bunun ən mühüm səbəbi azərbaycanlılarla İraq türkmanlarının eyni xalq olmasıdır. Xalq tarixin müəyyən mərhələsində ayrı düşüb siyasi baxımdan fərqli dövlətlərin tərkibində yaşasa da, etnik baxımdan birdir, parçalanmamış haldadır. Ona görə də hər iki bölgənin əhalisi eyni mədəniyyətin daşıyıcısıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Akkoyunlu Ziyat*. Türk Mutfağından Kaybolan Kerkük Yemekleri. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi/2012-2 (Temmuz-Aralık) (Balkan Özel Sayısı-II).
2. *Alkaki Ranya*. İraktaki Arap, Türkmen ve Kürt Folkloru Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar. Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Karabük, Ocak 2021.
3. Azərbaycan bayatıları (tərtib edən: Ləman Vaqifqızı (Süleymanova)). Bakı, 2022, Elm və təhsil, 320 səh.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası (23 cildə), II c., İraq-türkman folkloru. Tərtib edənlər Paşayev Q., Bəndəroğlu Ə. Bakı, Ağrıdağ, 1999, 467 səh.
5. *Qəzənfər Paşayev*. İrak Türkmen folkloru. İstanbul, 1998, Kerkük vaktı, 320 səh.
6. Şəki folklor örnəkləri, II kitab (toplayıb tərtib edən: fil.ü.f.d., dos. Ləman Vaqifqızı (Süleymanova)). Bakı, 2014, Elm və təhsil, 408 səh.
7. *Ləman Vaqifqızı (Süleymanova)*. Şəki folklor mühiti. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 248 səh.
8. *Güllü Yoloğlu*. Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, 2018, Sabah, 386 səh.
9. *Turğay Kabak*. Trabzon-Arsin İlçesi Dügün Adetleri. Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. Haziran, 2017, Cilt:2, Say:1.
10. *Veyis Örnək Sedat*. Türk Halk Bilimi, 2.baskı, Ankara, 2000, KB.Yay.

11. *Minahanım Tekleli (Nuriyeva), Feride Aliyeva*. Taçlı Begüm`ün Hayatı Hakkında Yeni Olgular, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. Cilt:1, Sayı: 4, Aralık, 2014.
12. *Murad Najdat Yashar*. İrak Türkmenlerinin Halk İnançları Ve Bu İnançlar Etrafında Oluşan Halk Edebiyatı Unsurlarının İncelenmesi. T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı. Doktora Tezi. Ankara, 2009, 635 seh.
13. *Zainab Ayad Saeed*. Kerkük Türkmenlerinin Geçiş Törenleri, Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halkbilimi Anabilim Dalı. Ankara, 2014, 79 səh.
14. *Sinan Tahsin*. İrak-Erbil Yöresi Türkmenlerinin Sözlü Kültür Ürünleri (İnceleme-Metinler), Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Nevşehir, Mart, 2014, 240 seh.
15. *Naznaz Tevfiq*. Erbil Yöresi Mutfak Kültürü Üzerine Bir Araştırma. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2022, Cilt:15, Sayı: 37, səh.91-113.
16. Rauf Gülşedən (1924-cü il Kerkük təvəllüdü, ailəli, səkkiz uşaq atası, əkinçi, Kerkük/Dur-il Sikek Semti) 2013-cü ilin mart ayında aldığı müsahibənin yazılı mətni Zainab Saeedin arxivində.
17. Abdulhalik Musevidən (1939-cu il Kerkük təvəllüdü, ailəli, əməkli dövlət məmuru, Kerkük/Vahit Huzeyran Mahallesi) 2013-cü ilin mart ayında aldığı müsahibənin yazılı mətni Zainab Saeedin arxivində.
18. Hasibe Şeyhlərdən (1937-ci il Kerkük təvəllüdü, ailəli, evdar qadın, Kerkük/Musalla Semti) 2013-cü ilin mart ayında aldığı müsahibənin yazılı mətni Zainab Saeedin arxivində.
19. Burhan Yaralı. 1947-ci ildə Ərbildə anadan olub, şair, yazar və araşdırmaçıdır, hal-hazırda Almaniyada yaşayır. Onun danışdığı mətnlər AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşları fil.ü.f.d., dos. Aynur Cəlilova və fil.ü.f.d., dos. Ləman Süleymanovanın şəxsi arxivindədir.

TƏLAFƏR ŞƏHƏRİ - SİRF TÜRKMAN ŞƏHƏRİ NÜMUNƏSİ KİMİ

• Cəfər TƏLAFƏRİ

yazıçı-jurnalist, hüquqşünas

Tarixin dərinliklərinə kök atan, öz orijinallığı, Vətənə və xalqa bağlı övladları ilə qürur duyan qədim İraq şəhəri Təlafər Mosul şəhərindən 69 km., Səncar qəzasından 55 km. məsafədə yerləşir. Bu şəhərin tarixi olduğu qədim dövrlərə gedib-çığır.

İllər boyunca şəhər inkişaf etsə də, İraq tarixində tutduğu önəmli yerə, keçdiyi uzun tarixi yola, malik olduğu tarix və mədəniyyət abidələrinə layiq bir səviyyəyə yüksəlməmişdir.

Şəhərin inzibati sərhədləri: Dəclə çayı onu şimalda yerləşən Dəhuk şəhərindən ayırır, şərqdə Mosul, qərbdə Səncar şəhərləri yerləşir, cənubda isə Təlafər tarixi əl-Hədr və ya Hətrə şəhəri ilə həmsərhəddir.

Təlafər bu gün İraqın ən önəmli şəhərlərindən biridir. Hazırda şəhər Neynəva vilayətinin ən iri qəzalarından birinin mərkəzidir. Şəhərdə 40-a yaxın yaşayış məhəlləsi vardır. Qıyılcımları İraqın bütün şəhərlərini bürüyən 1920-ci il üsyanı bu şəhərdə alovlanmışdır. Şəhər həmçinin tarix və mədəniyyət abidələri ilə də zəngindir, amma daha çox öz tarixi qalası ilə tanınır.

“Təlafər” sözünün mənası

Tarixçilərin əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Təlafər “təll” (təpə) və “afr” (toz, qum) sözlərindən ibarət

mürəkkəb ad olub “toz, qum təpəsi” mənasını verir. Digərlərinin fikrincə, Tələfər mürəkkəb isimdir, aramey dilində torpağın rənginə görə “toz, qum təpəsi” mənasını verən “tələd abra” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bir qrup iddia edir ki, şəhərin adının əsası “ceyran təpəsi” mənasını verən “təl əfra” sözüdür. Bu yerlərdə çoxlu ceyran olarmış. Onlar bura Qalanın aşağı tərəfində yerləşən vadidədəki bulaqdan su içməyə gəlirmiş.¹

Tarixçilər Tələfərin müxtəlif adlar daşdığını da qeyd edirlər: Təl afrə, Təl afər, Təl yafər, Təl yafur, Təl əl-Afər, Təl afr, Təl afra, Təl biafər, Təliafər, Yafir, Təl atə, Təl aşə, Təl abrə, Nəmət aştar, Mərvan qalası. Şəhər əhalisi isə onun adını Tələfər kimi səsləndirir, mənası da qədim Şumer dilində “Cənnət torpağı” deməkdir.

Şəhərin tarixi

Tələfərin tarixi kökləri ən qədim dövrlərə uzanır. Şəhər hələ miladdan 6 min il əvvəl, tarixi inkişafın ən qədim mərhələlərindən biri olan Neolit (Yeni daş) dövründə meydana gəlmişdir. Bura bu günə qədər insan yaşayan ən qədim məskənlərdən biridir.²

Tələfər hicri 18/miladi 639-cu ildə İslam ordusu tərəfindən fəth edilənə qədər Bizans imperatorluğuna tabe idi. Şəhər xəlifə Ömər ibn Xəttabın dövründə İslam ordularının Əyyad bin Cənəm əl-Fəhrinin komandanlığı altında Fərat cəzirəsi bölgəsinə etdiyi həmlə gedişində sərkərdə Vəlid ibn Utbə əl-Əməvi tərəfindən fəth olunmuşdur.

Tələfər hicri 1335/miladi 1917-ci ilədək Səncar qəzasına tabe nahiyə olmuşdur. Hicri 1336/miladi 1918-ci il yanvarın 1-dən etibarən qüvvəyə minən qərara əsasən Səncardan ayrılıb müstəqil qəza sayıldı.

¹ İmad əl-Rabii. Neynəva əhalisinin tarixi, səh. 188.

² “Əl-Badiyə əl-Fasliyə” jurnalı, İraq, Tələfər (qısa tarixi очерк), say 1, 2001-ci il, may, səh. 5.

Tələfər terrorçuların caynağında

2004-cü ildən başlayaraq Tələfər bəzi İraq şəhərləri ilə birlikdə dinc sakinləri hədəfə alan, minlərlə insanın həyatına son qoyan, insanları güllələməklə, başlarına bomba yağdırmaqla, həm kütləvi şəkildə, həm də tək-tək başını kəsməklə qətlə yetirib meyitləri küçə və meydanlara səpələyən terrorçuların ən faciəvi qurbanına çevrildi. ABŞ və İraq hökumət qüvvələri şəhərə 09.09.2004 və 01.09.2005 tarixlərdə iki dəfə hücum etdilər.

2014-cü ilin yayında İraq və Şam İslam Dövləti (İŞİD) Neynəva mühafizəsinə hücum etdi və nəticədə Tələfər bölgənin başqa şəhərləri kimi onun hökmranlığı altına düşdü.

Yerli təşkilatlar və ictimai fəallar köç vaxtı İŞİD tərəfindən Tələfər və Səncardan oğurlanmış 1300 şəhər sakininin, o cümlədən 460 nəfər qadın və qızın, 120 nəfər uşağın adını sənədləşdirmişlər. İraq Təhlükəsizlik qüvvələri oğurlanmış 48 nəfəri azad edə bilmişdir, qalanların taleyindən indiyə kimi xəbər yoxdur.

Tələfərdən olan qaçqınlar İraqın müxtəlif şəhərlərində yerləşdilər. Amma Nəcəf, Kərbəla və Hillə şəhərlərində daha çox qaçqın qeydə alınmışdır. Bəziləri Türkiyə ərazisinə keçdilər. Kərkük və Kürdüstan bölgəsinin başqa şəhərləri də yüzlərlə ailəni qəbul etdi.

Tələfər 2014-cü il iyun ayının 25-dən sentyabr ayının 31-nə kimi terrorçuların əlində qaldı. Amma İraq hökuməti şəhərin İŞİD-ə qarşı hərbi əməliyyatlar başlayandan 9 gün sonra azad edildiyini iddia edir.

Terrorçu təşkilatın işğalı dövründə şəhərdəki tarixi qala, yüzlərlə ev, ticarət obyektləri, dövlət orqanlarının binaları ilə yanaşı 32 məzar və məbəd partladılaraq məhv edildi. Terrorçu təşkilat özündən sonra Tələfərin müxtəlif yerlərində, yaxın kəndlərdə kütləvi məzarlıqlar qoyub getmişdir. Bunların ən böyüyü Əyyaziyyə qəzasına aparən yolun üstündəki Bir Hə-

mayim-Ülv Əntər məzarlığıdır. Burada yerləşən təbii çuxur müxtəlif tayfalara məxsus və müxtəlif dinlərə etiqad edən insanlar üçün ümumi məzara çevrilmişdir.

Köçkün ailələr 2018-ci ilin əvvəllərindən etibarən geri qayıtmağa başladılar. Rəsmi statistikaya görə, içində uşaq və qadınlar da olmaqla 73 nəfər minalardan həlak olmuşdur. Ərazinin minalardan və başqa hərbi suratlardan təmizləmə əməliyyatının başa çatmamasına baxmayaraq Tələfər əhalisinin 60%-i geri dönmüşdür. Bundan sonra dövlətin və beynəlxalq təşkilatların maliyyə dəstəyi, həm də abadlıq, təmizlik və yaşıllaşdırma işlərində çalışan kişili-qadınli yerli könüllülərin fəal iştirakı ilə bərpa-quruculuq işləri başlandı.

Neynəva mühafizəsinin buraxılmış məclisi 2017-ci il iyul ayının 7-də keçirilən toplantıda Tələfərin fəlakətə məruz qalmış bölgə hesab edilməsi barədə qərara səs verdi, bu da öz növbəsində parlamentin həmin ayın 12-də keçirilən iclasında Tələfərin Şərqi Mosul, Neynəva düzənliyi, Səncar və Beyci kimi fəlakət zonası hesab edilməsi barədə qərarın qəbul edilməsinə yardımçı oldu.

Şəhərin türkman mühafizəsinə çevrilməsinə yönəlmiş səylər

Tələfərin inzibati baxımdan Neynəva mühafizəsindən ayrılması fikri çoxdan – 1941, 1977, 2002 və 2008-ci illərdə irəli sürülsə də həyata keçməmişdir.

Qəzanın mühafizəyə çevrilməsi üçün Tələfər əhalisi bir-birini əvəz edən hökumətlərə dəfələrlə qanun çərçivəsində təzyiq göstərməyə çalışmışdır, o cümlədən sakinlərin fəal iştirakı ilə bir neçə nümayiş də keçirilmişdir. Həmçinin şəhərin tanınmış şəxsiyyətləri də dəfələrlə bu fikrə öz dəstəyini ifadə etmişlər. 2012-ci il sentyabrın 22-də Tələfərin 26 tanınmış şəxsiyyəti bu

ideya ilə çıxış etmişdir.

İraq Nazirlər Kabineti 2014-cü il 26 yanvar tarixli qərarı ilə Tələfər mühafizəsinin bərpası barədə qanun layihəsini təsdiq edib Konstitusiyanın 61.1 və 80.2 maddələrinə uyğun olaraq parlamentə təqdim etdi.

Tələfər mühafizəsinin bərpası barədə qanun layihəsi yenidən işləndi. 4 maddədən ibarət olan layihədə nəzərdə tutulmuşdu ki, mərkəzi Tələfər qəzası, tabeçeliyində isə bütöv inzibati sərhədləri çərçivəsində Tələfər mərkəz, Zəmmar, Rəbiyyə və Əyyaziyyə nahiyələrini əhatə edən mühafizə yaradılsın. Qanun layihəsinə əsasən Zəmmar, Rəbiyyə və Əyyaziyyə nahiyələri Tələfər mühafizəsinə tabe qəzalara çevrilir, Üveynat, Əbu Mariya, Təlmus, Qəsr-Siric və Bərgəliyə kəndləri də bu qəzalara tabe nahiyələr olur.

Tələfərin mühafizəyə çevrilməsini vacib edən amillərdən biri də budur ki, bir qəza olaraq onda mühafizəyə aid bütün göstəricilər mövcuddur. Bununla yanaşı, o həm əhalisinin sayına görə ən böyük qəzalardan sayılır, həm də onun minlərlə sakini öz şəxsi problemlərinin həlli üçün Mosul şəhərinə qədər uzun bir yol qət etməli olur. Yol boyu xaricdən sızan terrorçuların hücumlarına məruz qalan minlərlə sakin qətlə yetirilmişdir. Bu baxımdan göstərilən qanun layihəsini vaxtında atılmış addım hesab etmək olar.

Tarixi abidələr

Bir tədqiqatçının araşdırmasına görə, Tələfərdə 263-dən artıq tarixi abidə vardır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: Təl əl-Rəbah (Böyük Səban), Üç təpə, Əfkani (Əyyaziyyə) nahiyəsi, həmçinin, Assuriya dövrünə aid edilən Əbu Mariya kəndi, Məhləbiyyə nahiyəsi, onun yaxınlığında yerləşən çox qədim Şeyx İbrahim kəndi.

Digər tarixi abidələr bunlardır: Təl əl-Həva, Təl Xızır İlyas, Qara Təpə, Təl Dəbunə, Təl Aşiq, Təl Akul, Təl Xərrab Cəhş, Təl Molla Qasım, Çolaq təpəsi, Səlulu Tuzəngi, Muradlı Tuzəngi, Qəssablı Tuzəngi, Təl Kiçik Səban, Təl Sənbak, Təl Fatimə, Təl Čəzv, Təl İbir, Təl Dam Təpə, Təl Kombatlı, Təl Qulbağa Ətli, Təl Mus, Təl əl-Məfri, Təl Hənkə, Təl Xızır, Təl Vərdan, Təl Əsmir, Təl Şirin Quyu, Təl Şeyx Nuru, Təl Xəznə və Məlikan təpəsi.

Tələfər qalası

Tələfər əsası hələ Assuriya dövründə qoyulmuş tarixi qalası ilə tanınır. Belə ki, Tələfər İştər tanrısına ibadət yeri idi, şəhərin əkin yerləri bu tanrıya vəqf edilmişdi. Romalıları bu qalanı bərpa etmiş və divarlarını möhkəmləndirmişlər. Sonradan sonuncu Əməvi xəlifəsi II Mərvan bin Məhəmməd Cəzirə bölgəsinin valisi olanda bu qalanı yenidən təmir etdirdi. Mərvan qalası kimi tanındığından bəziləri güman etmişlər ki, qala Əməvilər dövründə tikilmişdir. Mərvan hicri 102/miladi 720-ci ildə bölgəyə vali təyin edilmişdi.

Qalanın həm şəhərin müdafiəsi, həm də ticarət baxımından böyük önəm daşması valilərin çoxunu onu möhkəmətməyə sövq etmişdir. Qala iki dəfə dağıntıya məruz qalmış, üçüncü dəfə tamamilə dağıdılmışdır. Birinci dəfə hicri 1257/miladi 1841-ci, ikinci dəfə hicri 1339/miladi 1920-ci ildə, nəhayət, üçüncü dəfə 2014-cü ilin axırlarında İŞİD şəhəri işğal edərək qalanı məhv etmişdir. Öz cinayət əməllərini sənədləşdirmək və KİV ilə yaymaq üçün İŞİD partlayışı lentə almışdı. Qala bütövlüklə partladılmış, ancaq qalıqları qalmışdır.

Qala şəhərin mərkəzində yerləşir, Tələfər bulağının suyu gizli arx vasitəsilə qalaya verilirdi. Qalanın sahəsi 28 min kv.metrə yaxındır.

Üsyan (Qaç-qaç)

Yeni dövrdə Təlafər şəhəri ölkə həyatında böyük siyasi rol oynamışdır. Şəhər 1920-ci ildə İraq inqilabının mühüm iştirakçısı olmuşdur. Tarixçilər Təlafər üsyanını 1920-ci il inqilabından qabaq baş vermiş ən önəmli hadisələrdən biri və inqilabın müqəddiməsi hesab etmişlər. Üsyanın digər əhəmiyyəti burada yaşayan bütün millətlərin vahid cəbhədə birləşərək Britaniya işğalına qarşı çıxmasıdır. 1920-ci ilin əvvəllərində alovlanan üsyan Təlafərin ingilislərdən azad olması və orada vuruşan bütün Britaniya hərbiçilərinin öldürülməsi ilə nəticələndi. Lakin işğalçılar qısa müddətdən sonra üsyanı qan içində boğdular. Bununla belə, üsyanın ətraf bölgələrə təsiri böyük oldu. O zaman Ərbil siyasi idarəsinin rəhbəri olmuş kapitan R. Debli etiraf edirdi ki, Təlafər hadisələri, xüsusilə meydanlarda və qəhvəxanalarda ingilislərə qarşı açıq üsyan çağırışları çıxışlara təkan verərək Ərbildə də ingilislərin vəziyyətini kifayət qədər pisləşdirmişdi.

Üsyan hicri 1339-cu il Ramazan ayının 16-da/miladi 1920-ci il iyun ayının 3-4-də başlanmışdı.³

Təlafər məscidləri

Təlafər sakinləri İslam dininə etiqad edirlər. Bu səbəbdən şəhərdə çoxlu məscid və came vardır. Onlardan ən qədimləri bunlardır:

- **Böyük came.** Əvəllər Qala comesi adlanırdı, çünki Təlafər qalasının cənub tərəfində, şəhərin cənub qapısı ilə üz bəüz yerləşir. Bəziləri onu şəhərin ən qədim comesi hesab edirlər. Məscidin tikilmə tarixi dəqiq məlum deyil, amma yaşının 140 ildən artıq olması təxmin edilir.

³ Qəhtan Əhməd Əbbuş. 1920-ci il Təlafər üsyanı və Cəzirə bölgəsində digər milli azadlıq hərəkətləri, səh. 8.

- **Çələbi camesi.** Evlərin arasında, qədim Səvv məhəlləsində və vadinin kənarında yerləşir. Orada tarixi min il bundan əvvələ gedib-çıxan əlyazma Quran tapılmışdı. Bundan çıxış edən bəzi tarixçilər buranı şəhərin ən qədim camesi hesab edirlər. Bəzi tədqiqatçılar isə qeyd edirlər ki, came hicri 1246/miladi 1830-cu ildə inşa edilmişdir.

- **Səvv başı camesi.** Tələfər bulağının üstündə yerləşir. Hicri 1300/miladi 1882-ci ildə tikilmiş, 1914-cü ildə camenin nəzdində oğlanlar üçün rəsmi türk məktəbi açılmışdır. O zaman bura Dərə Küpə camesi adlanırdı.

- **Əhlül-beyt camesi.** Sahəsinə görə Tələfərdə ən böyük came olub hicri 1361/miladi 1941-ci ildə şəhərin ən görkəmli din və elm xadimlərindən olan Seyid Mahmud Məhəmməd Əli Mühyiddin Aslan tərəfindən tikilmişdir. Bu şəxs 1921-ci ildə anadan olmuş, imamiyyə məzhəbinin yayılması və onlar üçün Tələfərdə ilk məscidin açılması üçün böyük xidmətlər göstərmişdir. 1990-cı ildə vəfat edən Seyid Mahmud Aslan elə camedə dəfn olunmuşdur. 2014-cü ildə İŞİD terrorçuları camenin binasını, minarəsini və banisinin məzarını tamamilə məhv etdilər. 2020-ci ilin ortalarında camenin bərpası istiqamətində işlər başladı.⁴

Din xadimlərinin məzarları və ziyarətgahlar

- Məhəmməd Peyğəmbərin (s) əmisi Əbu Talibin nəvəsi **İmam Səd ibn Əqilin məzarı.** Hicri 537/miladi 1142-ci ilin rəcəb ayında Cəmaləddin və ya Camal kimi tanınan Əbu Məhəmməd bin Əli bin Mənsur əl-İmadi tərəfindən tikilmişdir. Məzar şəhərin ortasında xurma bazarında yerləşir və Tələfərin ən möhtəşəm İslam abidəsi sayılır.

⁴ Məhəmməd Yunis Abdullah Al Vəhəb. Tələfərin qədim və yeni tarixi, 1-ci cild, səh. 7.

- **Ər Mahmudun məzarı.** Bu ad əhali tərəfindən "Ər Memet" kimi də tələffüz edilir. "Ər" türk sözüdür, Allah-Taala dostu (övlia) mənasındadır. Sufi bəktəşi təriqətində saleh insane mərtəbəsinə yüksələ bilən, müsbət keyfiyyətləri ilə tanınan şəxsə "ər" adı verilir. Ər Mahmud öz dövründə çox əməlisaleh insan, möminliyi, təqvası ilə seçilən vəli olmuşdur. Onun tam adı Mahmud bin Orxan bin Məhəmməddir. Şəcərəsi İmam Musa Kazıma (ə) çatır. Hicri 1324/miladi 1905-cü ildə vəfat etmişdir.

- **Seyyid Əhməd ziyarətgahı.** Onun məzarı qalanın cənubunda, qədim Al Murad məhəlləsində yerləşir. Deyilənə görə, saleh əməl sahibi, kəramət və səxavəti ilə seçilən şəxs olmuşdur. Tam adı, şəxsiyyəti barədə məlumat yoxdur. Onun məzarı həftənin cümə günlərində ziyarət edilir. Ziyarətgahın forması Tələfər şəhərində olan digər məzarlardan çox fərqlənir. Belə ki, qəbir təqribən üç metr dərinlikdə yerləşir. Ziyarətə gələnlər bir neçə pilləkənlə qəbirin yanına düşürlər.

- **Xızır İlyasın (ə) məqamı.** Tələfərdən 4 km. cənubda təpənin üstündə yaşıllıqlarla əhatə olunmuş bir qübbəli bina yerləşir. Əhali onu əməlisaleh Allah bəndəsi Xızır İlyasa aid edir. Bu, çox qədim tikilidir, heç kəs onun dəqiq tarixini bilmir. Osmanlı dövlətinin hicri 1210/miladi 1795-cü ildə verilmiş fərmanı ilə şəhər sakinlərindən Şeyx İsmayil və Məhəmməd Əhməd adlı iki nəfər bu məqamın idarəçiliyinə təyin edilmişdi.

Məqamın Xızır İlyasa aid edilməsinin səbəbi əhalinin bu əməlisaleh Allah bəndəsinin ölməyib, diri qalmasına inanmasıdır. Bir neçə dəfə onun məhz bu təpəyə gəldiyini görənlər də olub. Hər il fevralın 17-dən 25-nə kimi cümə günü insanlar buranın ziyarətinə gəlirlər. Ziyarət günü əhali üçün bayram sayılır, minlərlə adam bu təpəyə toplaşır. Hamı bu təpəyə ehtiramla yanaşır, hörmət

ələməti olaraq yeməklər bişirilir, şirniyyat hazırlanır. Tələfərlilərin fikrincə bu gün baharın ilk günüdür. Ziyarətə gələnlər bəzi ayinləri icra edirlər. Bunlardan biri də "Murad dəliyi" adlanan yerdə edilən ayindir. Ürəyində müəyyən arzu-istək tutan şəxs gözlərini yumub barmaq uclarını həmin dəliyə tərəf uzadlr. Əgər barmaqları düz o dəliyə girsə, deməli, onun arzusu həyata keçəcək, əks halda yox. Əhali inanır ki, bu gün qış mövsümünün təbii sonluğudur. Bundan bir gün sonra nə bir istək həyata keçər, nə də əkilən şey göyərər.

- **İbrahim bin Ədhəmin məzarı.** Sultan İbrahim bin Ədhəm Əməvilər dövründə yaşamış mömin bir şəxs idi. Əfqanıstan yaxınlığındakı Bəlx şəhərinin valisi olmuş, lakin valilikdən istefa verərək zahidliyi seçmiş, böyük kəramət sahibi kimi tanınmış bu şəxs hicri 162/miladi 779-ci ildə vəfat etmişdir. Qəbir onun adını daşıyan məsciddə yerləşir. Hər həftənin cümə günü insanlar Fəth (Əkris) cəməsində yerləşən daşdan tikilmiş qübbəli, pəncərəsiz bir otaqdan ibarət ziyarətəgaha gəlirlər.

Şəhərdə başqa məzarlar da vardır. Bunlardan biri Şəms (Günəş) və Qəmər (Ay) adlanır və Səvv məhəlləsində yerləşir. Bura hicri 61/miladi 680-ci ildə Kərbəla faciəsindən sonra əsirlər Şama aparılarkən İmam Zeynüləbidinin (ə) namaz qıldığı yerdir. Şeyx Məhəmməd Qarabaşın qəbri də burada yerləşir. Burada kiçik bir koma da vardır. Əhali xəstə uşaqların pal-paltarını bu komaya qoyur və inanca görə geyim burada 3 həftə (üç cümə axşamı) qaldıqdan sonra Allahın izni ilə xəstə uşaq sağalır. Bu cür məkanlar qədim Al Murad, Səvv, Qala, Al Ləbləbi və başqa məhəllələrdə də vardır. Tələfərdə üç təkkə də mövcuddur. Bunların ən məşhuru Həsənköy məhəlləsindəki Al Şüca əl-Ravi təkkəsidir.

Evlər və binalar

Tələfərin qədim evləri qırmızı rəngə çalan yumşaq qumla bir qədər gil və lazımı qədər suyun qarışığından hazırlanan çiy kərpicdən tikilmişdir. Bu qarışığa gil ona görə vurulurdu ki, bir gün keçəndən sonra daha da bərkisin, bundan sonra bu qarışıq dördbucaq şəklində kəsilir və tikinti başlayırdı.

Tikinti texnologiyası və materialları inkişaf etdikcə evlərin tilintisində gips əsas materiala çevrildi. Əhəlinin kirac adlandırıldığı bu material xüsusi sobalarda bişirilən əhəng daşından alınır.

Tələfərdə şəhər sakinlərinin yaşadığı binalar öz qalın divarları ilə seçilir. Bu divarlar möhkəm və dözümlü olmaqla yanaşı, həm də şəhər sakinlərini hava şəraitinin təsirindən qoruyur. Tələfərin evləri xüsusi sərdabələrə malikdir. İsti havalarda sakinlər bu sərdabələrə sərincəlmək üçün sığınır, mülayim iqlimdə qalmasına ehtiyac duyulan ərzağı və başqa yaşayış vasitələrini burada saxlayırlar. Evlərdə həmçinin ön çardaqlar da vardır. Otaqlar bir-birilə əlaqəli olurdu. Tələfərdə evlərin əksəriyyəti bir mərtəbədən ibarət idi, yalnız az sayda imkanlı adamlar ikimərtəbəli ev tikə bilirdilər.⁵

Əhəli

Tələfər camaatı mühafizəkar xarakteri və nizam-intizamı ilə seçilir. Cəmiyyət içində əşirətlə bağlı adət-ənənələr güclüdür. Qadın başının örtüyünü açma bilməz, təkbaşına dükan-bazara getməz, taksiyə tək oturmaz. Şəhərdə kobudluq, kobud davranış yolverilməzdir. Bu qaydalar hamı tərəfindən qəbul edilir və yerinə yetirilir. Buna görə də qadın evdən tək çıxanda kişilər tərəfindən

⁵ Kazım Müzəffər. 1920-ci il İraq azadlıq inqilabı, səh. 192.

hər hansı kobuduqla üzləşəcəyindən qorxmur.

Bir şəhər sakini deyir ki, tələfərlilər üçün qadın çox dəyərlidir. Qadın şərəf, izzət, kəramət və abır-həya ölçüsüdür. Əgər o əxlaqsızlıq etsə, mütləq cəzasını almalıdır, ailənin şərəfinə kölgə salan bu çirkin ləkə mütləq təmizlənməlidir. Rüsveyçılıqdan təmizlənmə həm tələfərlilər, həm də başqa əşirətlər üçün ən önəmli şərəf məsələsidir.

Xalq adət-ənənələri

Tələfər sakinlərinin evlənmə ilə bağlı həyata keçirdikləri adət və mərasimlər öz orijinallığı ilə fərqlənir. Gənc oğlan sevib-seçdiyi qızla evlənmək istədiyini ailəsinə bildirəndən sonra ailə üzvləri qız tərəfi və onun ailəsi ilə bağlı müəyyən məlumatlar əldə etmək istəyirlər. Qarşı tərəfdən buna maneə görmədikdə bu istəyi qızın ailəsinə çatdıracaq adam göndərirlər ki, gedib onların rəyini öyrənsin. Müsbət nəticə əldə etdikdə rəsmi şəkildə elçiliyə gedirlər. Oğlan adamları ağsaqqallardan, ailənin yaxın qohumlarından və yaxın qonşulardan ibarət bir dəstə halında axşamüstü qız evinə gəlirlər. Özləri ilə şirinlik adlandırdıqları şokolad qutuları da gətirirlər. Qızın ailə üzvlərindən biri süfrəyə çay paylayır. Burada qarşılıqlı söhbət başlayır. Gələnlər əvvəlcə çay içməkdən imtina edib öz istəklərini bildirirlər. Sonra mehriyyənin miqdarı barədə razılığa gəlirlər, bu məbləğ nişan gününə qədər müəyyənləşməlidir. Başqa məsələlər də müzakirə olunur (mebel, toy gününün tarixi və s.), sonra qızın dayılarına oğlan evinin verəcəyi xələtlərdən danışılır (bunlar adətən parça şəklində olur). Bütün bunlardan sonra Fatihə oxunur.

Bir neçə gündən sonra qız oğlana bir üzük yollayır, oğlan da öz növbəsində qıza bir qızıl üzük göndərir.

Bu da onların bir-birinə bağlılığının rəmzi ifadəsi olur. Toya bir gün qalmış oğlan evi, ümumilikdə “toyluq” adlandırılan buğda, xına, bir baş qoyun, bir kisə duz, şokolad qutularından ibarət sovqatlar gətirir, qız evini toya dəvət edir. Lakin qız evi bu toyda iştirak etmir, çünki bu, qız evi üçün yüngüllük sayıla bilər. Bundan sonra qohumlar və qonşular da toya dəvət edilir. Gecə xınayaxdı mərasimi keçirir, uşaqların əllərinə, gəlinin sağ əlinin barmaqlarına xına qoyurlar.

Toy günü qadınlar iri qazanlarda yemək bişirməklə məşğul olurlar. Bu günün ən möhtəşəm yeməyi sayılan və içində buğda, noxud, lobya, soğan olan Tələfər şorbası adlanan hədik aşı iri qablarda qonaqlara paylanır. Günorta yeməyindən sonra şarlarla və rəngbərəng kağızlarla bəzədilmiş maşınlar qız evinə tərəf yönəlir. Gəlinin yaxınları onu bəzəyib başına “abri” adlandırılan ipək örtük salırlar. Maşınlar əhərin küçələrini dolayıb mütləq Qala dairəsinə girməlidirlər. Sakinlərdə belə bir inanc vardır ki, gəlin maşını Qala dairəsinə girməsə, onların övladı olmayacaq.

Bundan sonra maşınlar oğlan evinə gəlir. Adətən oğlan anası bir boşqab sındırır və bununla da bədnəzər təhlükəsini uzaqlaşdırdığını güman edir. Gəlin oturdandan sonra onun qucağına uşaq verirlər. Gəlin onu öpür və bir qədər pul verir. Bundan sonra “kürəkən durmaq” adlanan bəyin tacqoyma mərasimi keçirilir. Bunun üçün bəy üstüaçaq bir yerdə durur, boynuna şarf (dəsmal) taxılır, şarfin hər ucunu bir adam tutur. Ailə üzvləri, toyda iştirak edənlər dəsmalın içinə pul qoyurlar. Mərasim bitəndən sonra bəyin ən yaxınlarından başqa hamı otağı tərk edir. Üçüncü gün “boxça” mərasimi keçirilir. Bu zaman gəlinin ailə üzvləri onun paltarlarını gətirirlər, onlara yemək verilir. Yeddinci gün gəlin ata evinə qonaq gedir. Bununla da toy adətləri bitmiş hesab olunur.⁶

6 Cəfər Tələfəri. (Mosulda nəşr olunan “Əl-Hüdəbə” qəzeti, say 1139, 28 iyun 2001, səh. 2).

Tələfərlilərin qeyd etdikləri şadlıq mərasimlərindən biri də uşağın bir yaşının tamam olmasıdır. Həmin gün “dişlik” adlı hədik bişirilir. Bu yemək buğda, qarğıdalı, lobya, noxud və s.-dən ibarətdir, ona bir az qurut da əlavə edilir. Bu yeməyi hazırlamaq üçün bütün ailə üzvləri bir yerə yığılır. Dişlik hədiyyi iri qazanlarda bişirilir və qohum-qonşuya da paylanır. Onlar da öz növbəsində uşağa hədiyyələr verirlər.

Matəm mərasimlərində, xüsusilə yas məclislərində böyük çadır qurur, içinə xalça döşəyirlər. Əza sahibi üçün qoyun, kislərdə düyü, qənd və s. gətirirlər ki, yas məclisinə gələn qonaqları yola verə bilsin. Yasa gələnlərə qəhvə və şirniyyat da verilir.

Bayramların qeyd edilməsində Tələfər başqa İraq şəhərlərindən o qədər də fərqlənmir. Lakin burada da bəzi özünəməxsus ənənələr mövcuddur. Bütün İslam ölkələrində olduğu kimi burada da bayram namazı qılınır, yaxın adamlar, doğmalar ziyarət edilir. Tələfərdə mərasim bayrama bir həftə qalmış başlayır. Ailələr xüsusilə bayram günü təzə paltar geyinib yaşıdları qarşısında öyünmək həvəsində olan uşaqlara bayram paltarını almaq üçün şəhərin dükan-bazarlarını gəzirlər. Ən məşhur bazarlar Həsənköy, Saray, Təliə və Rəbi bazarlarıdır. Bazarlıq səyahəti bitəndən sonra ana övladları üçün alınmış təzə paltarları gizlədir ki, bayram günü səhər açılanda onlara hədiyyə etsin. Bayram bazarlığı yalnız geyim almaqla bitmir, həm də ərzaq və başqa lazım olan mallar alınır. Bayram günlərində şəhər bazarları bütün gün ərzində işləyir.

Bayramqabağı hazırlıqlar şiriniyyat, un məhsulları, kleycə (yerli peçenye), keks və s. məhsulları da əhatə edir. Həm də tələfərlilər başqa şəhərlərin sakinlərindən fərqli olaraq şiriniyyat məhsullarını bazardan hazır almır, müxtəlif çeşidlərdə evdə özləri istədikləri formada hazırlamağı üstün tuturlar.

Bayrama bir gün qalmış ev sahibələri evdə təmizlik və bəzək işləri ilə məşğul olurlar. Ailənin bütün üzvləri yuyunub təmizlənilirlər; buna "bayram tərəsi" deyilir. Başqa şəhərlərdə bazarlarda ümumi hamamlar çoxdur. Lakin mühafizəkar əhaliyə malik Tələfərdə buna rast gəlmirik, şəhərdə mehmanxanalar da yoxdur.

Müəzzinlər məscidlərdə təkbir və təbrik sədələri ilə bayramın başladığını elan edən kimi hamı hazır vəziyyətə gəlir. Kişilər yaxındakı məscidə bayram namazı qılmağa yollandığı zaman qadınlar evdə bir qayda olaraq yağlı kökədən ibarət səhər yeməyi hazırlayırlar, ailə üzvləri süfrə başına yığılırlar. Ata namazdan sonra evə qayıdanda hamı onu bayram münasibətilə təbrik edir, o da öz növbəsində böyüklü-küçüklü hamıya bayramlıq paylayır. Bayram münasibətilə xüsusilə kiçik uşaqlara bayramlıq və ya xərclik adlanan müəyyən məbləğdə pul verilir. Bu pulla uşaqlar özlərinə şirniyyat və ya oyuncaq alırlar.

Səhər yeməyindən sonra ailə üzvləri bayram təbrikinə gələnləri qarşılayırlar. İlk olaraq yaxın qonşular gəlir, evə gələn hər qonşu ev sahibini də yanına alıb o biri qonşunu təbrik etməyə gedir və bununla məhəllədə olan bütün evləri bir-bir gəzirlər.

Bayram günü evə qonaq gələn kimi cavanlardan biri evdə hazırlanmış şirniyyatı gətirir və qonaqdan onu dadmağı xahiş edir. Adətən təbrik üçün gələn qonaq çox oturmur, tez çıxıb o biri qonşunu təbrik etməyə gedir. Bayram sevinci xüsusilə xərclik almış uşaqların ürəyində özünə möhkəm yer edir. Sakinlər hamılıqla şəhərin baş meydanına toplaşır, küçələri gəzir, uşaq əyləncə yerlərində olur, parklarda dincəlirlər.

Tələfərdə hər kəs ailə üzvlərini, qonşuları və dostları bayram münasibətilə təbrik edəndə deyir: "Bayramın mübarək!" Təbrik edilən şəxs belə cavab verir: "Çox bayramlar görəsən!"

Bayram günü təbrikə gələn qonaqların qarşılınması və yola salınması ilə keçir. İkinci gün ailə qurub müstəqil yaşayanlar da daxil olmaqla bütün ailə üzvləri Tələfərin buğda yarmasından hazırlanmış məşhur yeməyini dadmaq üçün süfrə başına toplaşırlar.

Milli geyimlər

Tələfərlilərin özlərinə məxsus geyimləri olmuşdur ki, onlardan çoxu artıq unudulmuşdur, bəzilərinə də nəzərəçarpan gözəlliyinə və sadəliyinə görə yalnız bayramlarda və ya xüsusi münasibətlə geyinirlər.

Türkman tədqiqatçısı Əhməd Qəd vəş yazır: “Tələfərdə kişilərin geyimi dizdən yuxarı ikiqollu qısa dişdaşədən ibarət idi. Bu cəhətdən o, Orta Asiya xalqlarının geyiminə oxşayır. Lakin Tələfər əhalisinin geyimi başqalarından daha enli və ikiqollu olması ilə fərqlənir. Baş bəzəyi isə bürmələnməmiş, üzərində spiral şəkilli, bir-birinə çox oxşayan, təqribən təkrarlanan naxışlarla bəzədilən qalın parçadan tikilmiş araqcından ibarət idi”.

Qadın geyimləri barədə Əhməd Qəduş yazır: “Eynilə şumerlərin geyimi kimidir. Bu geyim geniş, uzunqollu paltardan və Tələfərdə “ətək” adlanan alt köynəkdən ibarətdir. Dişdaşə qadınlarda “köynək” adlanır. Qadınlar enli dəri kəmərlər də taxırlar. Kişilərin və qadınların başqa geyimləri də vardır; bunlara misal kimi “qətə”ni göstərmək olar. Kişilər həmçinin plaşa oxşar və “dəmir” adlanan pəncək də geyərdilər. Ayaqqabılar isə Tələfərdə “günqara” adlanırdı. Şumer dilindən tərcümədə bu söz “ayağın altı” mənasını verir”.

Folklorşünas Səid Abbas oğlu yazır: “Türkman dişdaşəsi “köynəy” adlanır, qabaq hissə olan “ön”dən, “ard” adlı iki uzun qoldan, tərəf mənasını verən “yan”dan, qolların sərbəst hərəkətini təmin etmək

üçün qoltuq altına tikilən “xəştak” adlı kiçik parçadan, arxa tərəfdən çiyinləri əhatə edən iki hissəli, vəzifəsi dişdaşənin çəkisini yüngülləşdirmək olan “çəkən-nək”dən ibarətdir. Dişdaşəni tamamlayan, yanlardan aşağıya uzanan “ard” adlı iki uzun qol, habelə, hər iki tərəfdən dairəvi şəkildə, adətən hündür olub boğazı örtən və sinəyə qədər açılan “yaxa” da onun əsas elementləridir. Dişdaşənin yanlardan kiçik kisəyə oxşar iki cibi də olur ki, adamlar ehtiyac duyulan əşyaları qoysunlar. Dişdaşənin aşağı hissəsində yan tərəflərdən “yermanc” adlı kəsiklər də vardır ki, bunlar yeriyəndə və ya bir iş görəndə ayaqların hərəkətinə imkan yaradır. Bir geyim də “cübbə” adlanır, bütün bədəni əhatə edən geniş, uzunqollu, topuğa qədər uzanan bir pləşdir. Bu geyim üç hissədən ibarətdir, iki hissə kəşmir parçadan tikilib qabaqda, biri isə arxada olur. Uzun “ardlar” yan kəsikləri bir-birilə birləşdirmək üçündür ki, adam lazım gələndə paltarını çırmalaya bilsin. Üst geyim olan əbanın üstünə zəbunda və çərkəzidə olduğu kimi qaytan da tikilir”.

Kişi baş geyimləri barədə müəllif yazır: “Börk uzun olur və zərif yun keçədən hazırlanır. Fəs sıxılmış yundan (keçədən) tikilir, ölçüsü qısa olur. Əqqal keçi yunundan hazırlanır, qara rəngli, uzunsov olur. Ağ çut (kufiyyə) ağ rəngli parçadır, pambıqdan və ya satindən tikilir, yayda geyilir. Həcc çuti sarı yaşmaq deyilən ağ parçadan hazırlanır, başa örtülür, üzərinə sarı zolaqlar çəkilməmiş kiçik ağ ipək kvadrat şəklində olur. Onun dörd ucunda təmiz yundan zərif qotazlar olur, onu daha çox həcc ziyarətinə gedənlər geyinir. Dəkkalı çutu ağ rəngdə və ya üzərinə qara zolaqlar çəkilməmiş kvadrat şəkilli yaşmaqdır (parçadır). Dörd ucunda ağ rəngdə böyük qara nöqtələri olan qotazları vardır. Qırmızı camdan və ya qırmızı yaşmağın üstündə qırmızı nöqtələr olur, zərif yundan və ya keçədən hazırlanır. Ağ rəngdə olub kufiyənin altından geyilir”.

Kişi ayaqqabıları barədə Səid Abbas oğlu yazır: “Ən tanınmış ayaqqabı “yəmani” adlanır, uzunsov formada, qırmızı, qara və ya qəhvəyi rəngdə olur. “Kələş” üstü yun və pambıq iplərdən toxunan qara və ya ağ rəngdə, alt hissəsi dəridən və daha çox işlənmiş təkərlərin rezinindən olan ayaqqabıdır. Cəzmə adlı ayaqqabı qırmızı rəngdə olur”.

Müəllif əlavə edir: “Qadın dişdaşəsi “yənək” adlanır, qolların üstündən aşağı uzanan üçkünc parça şəklindədir. Məxmərdən tikilən “pambuqlı” jaketə oxşayır, astarı parlaq parçadan olur. “Cübbə” kəşmiri parçadan hazırlanır, ikisi qabaqda və biri arxada olmaqla üç hissədən ibarətdir, uzun qolları vardır, yan tərəfdən kəsiklər olur. “Qurşaq” dəridən hazırlanır, qadının ehtiyac duyduğu əşyaları qoyması üçün cibləri vardır. “Şüveyhiyyə kəməri” rəngbərəng yun saplardan hazırlanır, baş tərəf “burcukli” adlanır, cürbəcür saçaqlar şəklindədir, bu saçaqlar da bir-birinə düyünlənir”.

Qadın baş geyimləri barədə tədqiqatçı yazır ki, bunlardan biri “məhsəb” və ya “əsabə” adlanıb ipəkdən və ya satindən hazırlanır, qıraqları müxtəlif rəngli saplarla işlənir. Böyük məhsəblərdən qadınlar və gənc qızlar baş örtüyü kimi istifadə edirlər, kiçik olanı sadəcə boğaza dolayırlar. Abri deyilən ipək şarf zərif ipək saplardan toxunur və kvadrat şəkilli olur, uzunluğu 60 sm.-ə çatır. Onun qara rəngdə olanından qadınlar istifadə edirlər, parlaq rəngli, naxışlarla bəzədilmiş bu şarfları gəlin duvağınının üstünə də örtürlər. Çut örtüyü ipəkdən hazırlanır, rəngli saplarla işlənir, əsasən ağ, bəzən sarı rəngdə olur”.

Abbas oğlu sözünə davam edir: “Qadınların ayaqqabısı “vətəni” adlanıb müxtəlif rənglərdə - qara, qəhvəyi, qırmızı olur. “Papacan” adlı ayaqqabı qadınların özləri tərəfindən, qalın parça kəsiklərindən hazırlanır.

Bu ayaqqabı yalnız ayağı örtür, qış vaxtı evdə ayağı isti saxlamaq üçün onu corabın üstündən geyinirlər. “Papuç” qadın ayaqqabısıdır, dabanı orta hündürlükdədir, ayağın ön hissəsini örtür, yerli istehsaldır. “Qabqab” tut ağacının taxtasından hazırlanır, hündür dabanlıdır, ondan ən çox qadınlar istifadə edirlər. Onun taxta hissəsi ayaq boydadır, səthi hamardır, hündürlüyü iki düyün olar, onun qabaq hissəsinə hər iki tərəfindən eni iki düyün olan dəri qayışlar zərif mismarlarla bərkidilir. Qadının ayağı bu qayışlarla taxtanın arasına girib öz yerini tutur, qabaq tərəfdən ayaq barmaqları görünür”.

Qadın zinət əşyaları

Tələfərdə qadınlar gümüş və ya bürünc qolbaqlar taxırlar, bu qolbaqlar mirvaridən və qızıldan da olur. Qadınlar təmiz qızıldan olan nişan üzüyü ilə yanaşı başqa üzüklər də taxırlar. Zinət əşyalarından biri də gümüş və ya qızıl xalxaldır, ayağın aşağı hissəsinə geyilir və ondan asılan kiçik zıncırovlu halqalar yeriyəndə zərif səs çıxarır. “Zəmat” (kulon) adətən qızıldan, sırğalar qızıl, gümüş və başqa metallardan hazırlanır. Zinət əşyalarının bir növü də Tələfərdə “muncuq” adlanır. Bəziləri bundan şəri uzaqlaşdırmaq, bədnəzərdən, cadudan qorunmaq, məhəbbət və sədaqət əldə etmək məqsədilə gozmuncuğu kimi istifadə edirlər. “Əbaə” adlı broşlar da qadın bəzəyi olub “kutama” adlı milli geyimin üstünə taxılır.

Tələfərdə qadınlar başlarını “xavə” adlanan, suda tez həll olan quma oxşar maddə ilə yuyurlar. Bu maddə şəhər ətrafından gətirilir.

Tələfər əhalisinin mövsümləri özünəməxsus şəkildə hesablama metodu vardır. Yaşlılar onu yaxşı bilirlər, əkin-biçinin və kənd təsərrüfatı ilə bağlı bütün işlərin vaxtını bu təqvimə əsasən müəyyənləşdirirlər.⁷

⁷ Cəfər Tələfəri. (Məlumatlar ilk dəfə nəşr olunur, “Kövsər” jurnalı, say 25, 30 dekabr 2001-ci il, səh. 17).

Tələfərdə qadınların vəziyyəti

Tələfər qəzasının təhlükəsizlik baxımından müstəsna coğrafi şəraiti, habelə cəmiyyətdə hökm sürən adət-ənənələr qadının cəmiyyətdəki rolunu və fəaliyyət dairəsini çox məhdudlaşdırır. Bu da cəmiyyət həyatına inkar edilməsi mümkün olmayan bir xələl gətirir. Son zamanlar qəzada yaranmış ictimai təşkilatlar qadın hüquqlarının qorunması vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdür. Lakin bu günümüzdə kimi qadınlar onları dörd divar arasında həbs edən, bəzən təhsil almağa, avtomobil idarə etməyə, bir çox kütləvi tədbirlərə, bayram şənliklərinə qarışmağa mane olan ictimai qorxudan və bölgənin xarakterindən doğan məhrumiyyətlərdən qurtula bilməmişlər.

Bununla belə, Tələfərin ictimai həyatının fərqli sahələrində dərin iz buraxan qadınlar da vardır. Müxtəlif dövrlərdə parlamentin üzvü olmuş jurnalist, insan və qadın hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ictimai fəal İman Məhəmməd Yunis Salman, Nəhlə Həbabi, Səcidə Əfəndi, Ləlyal Məhəmməd Əli, Züleyxa Bəkkar, şair və yazıçılar Nəcla Musəvi, İman Mahmud, Bilqəys Həyyu, Rəya Əfəndi, elm xadimi Ruya Qəhtan Əhməd, tərbiyəçi müəllimə və yerli ictimai təşkilatın rəhbəri İbtisam Məhəmməd Səid kimi xanımları, eləcə də, digər ictimai fəalları misal göstərmək olar.⁸

İqtisadi fəaliyyət

Tələfərin havası qışda soyuq, yayda isti, yaz və payız fəsillərində isə mülayim olur. Şəhər qərb tərəfdən Aralıq dənizindən əsən küləklərin təsirinə məruz qalır. Qış aylarında bu küləklər nisbətən soyuq və rütubətli olur, yayda isə bölgəyə quraqlıq hakim kəsi-

⁸ Cəfər Tələfəri. Tələfərin tarixi abidələrinə turist səfəri. İraqın "Tarixi abidələr və turizm" qəzeti, say 8, 1 oktyabr 2001-ci il, səh. 10.

lir. Cənubda düzənliklər, şimalda dərə-təpələr çoxluq təşkil edir. Torpaq məhsuldar, iqlim mülayim, qışda və payızda hava çox yağmurlu olduğuna görə qədim zamanlardan Tələfər əhalisi əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmuş, əhalidə əkinçilik tərəkürü formalaşmışdır. Tələfər torpaqlarından çoxu kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. Buna görə də sakinlər əkinçilik sənətinə mükəmməl yiyələnmişlər. Bölgədə müxtəlif növ məhsullar becərilir, bunların bir hissəsini yağış suvarmasına (dəymə əkinçiliyinə) əsaslanan buğda, qarğıdalı, arpa təşkil edir, qərb tərəfdə pambıq, qarpız-yemiş əkilir. Lakin bu torpaqlar daha çox öz ənciri, narı və zeytunu ilə tanınır.

Tələfərdə heyvandarlığa gəlincə, burada əsas yeri qoyunçuluq tutur, həmçinin inək, qatır və ulaq da saxlayırlar. Bəziləri bu yerlərdə mineral məhsulların da olduğunu qeyd edirlər. Tələfərdə kükürd, eləcə də fosfor, maqnezium və s. yataqların olduğu deyilir.

Tələfərin iqtisadi həyatının əsasını “subaşı” deyilən kanal təşkil edir. Buranın suyu ilə şəhərin bağ-bostanları sulanır, amma suyun dadı acıdır. Bəziləri deyirlər ki, bu su bəzi xəstəliklərin müalicəsi üçün faydalıdır, həm də tarlaları onunla suvarmaq olur.

Tələfər bulağı məcrasını Qalanın aşağı tərəfindən alır, gücü 1.3 m/saniyədir, 500 dönüm (50 hektar) sahənin meyvə ağaclarını, yayda bostan bitkilərini, qışda strateji məhsullar əkilən geniş sahələri suvarmaq üçün kifayət edir.

Görkəmli şəxsiyyətlər

Ötən əsrlər boyunca Tələfər torpağından çoxlu ədib, şair və filosof çıxmışdır. Onların ən məşhurları bunlardır: İbn Teymiyyənin şagirdi Əbülhəsən əl-Tələfəri, şair-filosof Müvəffəq əl-Tələfəri, hicri VII əs-

rdə ərəblərin şairi adlandırılan Şihabəddin əl-Tələfəri və b.

Tələfərli tanınmış şairlər sırasında hicri 775/miladi 1373-cü ildə vəfat etmiş Əsad ibn Yəhya əl-Sülləmini, hicri 761/miladi 1359-cu ildə vəfat etmiş istedadlı şair və alim Cəmaləddin ibn Əli ibn əl-Həsəni, Qazi Əlaəddin əl-Məşriqi əl-Şafiinin oğlu əl-Bədr Əbu Məhəmməd Həsən ibn Əli ibn Həsən ibn Əli əl-Tələfərini qeyd etmək olar. Türkman şairi Fələkoğlunun adı təkcə İraqda deyil, bütün türkman ellərində tanınır.

Tələfərin tanınmış şəxsiyyətləri sırasında bunların da adını qeyd etmək yerinə düşər: Seyid Vahab Məhəmməd Yunis Abdullah ağa, general Səid Həmuquli, incəsənət xadimi, doktor Yasin Yəhya oğlu, mühəndis Kamal Abdullah Mahmud Əfəndi, Şeyx Məhəmməd Səid Bəşşar, Şeyx Casim Ərəb, sınıqçı Bektaşə Baba, tarixçi doktor Yasin Əbdülkərim, Şeyx Əziz Həsən Xızır ağa (1954-ci ildə parlament üzvlüyünə namizəd olmuş, 1961-ci ildə vəfat etmişdir), Əli Abdullah Kaplan (1941-ci ildə Tələfər bələdiyyəsinin sədri, 1980-ci ildə Nümayəndələr məclisinin üzvü olmuşdur) və b.

İraq parlamentində Tələfəri aşağıdakı şəxslər təmsil etmişlər: Məhəmməd Tahir Abdullah əl-Təhhan, vəkil Salim Mahmud Əli əl-Davlə, Şeyx Muhsin Vəhəb əl-Habiş, general Əhməd Həsən əl-Çufu. 2003-cü ildən sonra da Tələfəri parlamentdə bir neçə siyasi xadim təmsil etmişdir: Hüseyin Təqi əl-Musəvi, baş nazir Nuri əl-Malikinin ikinci hökumətində Kənd təsərrüfatı naziri olmuş İzzəddin əl-Davlə, iki həcc mövsümündə Ali həcc və ümrə şurasının sədri olmuş Məhəmməd Təqi əl-Mavla, Həsən Vəhəb əl-Kənu, Nəbil Hərbu, Sabit Məhəmməd Səid Bəşşar, Xəlil Səid Çolaq, Muxtar Baba əl-Musəvi və b.

Tələfərdə mədəniyyət, incəsənət, ictimaiyyət və elm sahələri ilə məşğul olan, öz peşəsində uğurları

ilə tanınan səxşlər də çox olmuşdur. Aşağıda adı çəkilənləri onlara misal göstərə bilərik: plastik sənət və informatika mütəxəssisi Mustafa əl-Hac Mahmud, gənc plastik sənət ustası Ədnan Hərbu oğlu, gənc aktyor Abbas Əhməd, xəttat Məhfuz Zunun əl-Ubeydi, onun qardaşı Əkrəm Zunun, şair Zeynal əl-Sufi, şair və folklorşünas Rza Çolaqoğlu, şairlər Fazil Ülüvv, Çanim Qəssab, Sadiq Sazıgözəl, Davud Qəbəğ, Məhəmməd Səid Qədvəş, Ehsan Vərəqə, Məhəmməd Said oğlu, Muğdad Hudi oğlu, Əbzər Abbas, Əzhər əl-Mələ, Haşım Dəmirçi, Yusif Maqşud, Cəmil Şeyxu, xalq şairi Dərviş Hüseyn, kinorejissor Məhəmməd Tofiq bəy, musiqiçi İsmayıl Baba, müğənnilər Rza Əbvü, Rza Übeyd, Məhəmməd Əli Qəddi, yazıçı və vəkil Nürəddin Xəlil Əfəndi, jurnalist Əziz Abbas oğlu, yerölçən Çaib Sufi və b.⁹

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. *İmad əl-Rabii*. Neynəvi əhalisinin tarixi, Mosul, 1999, səh. 188.
2. "Əl-Badiyə əl-Faşiyə" jurnalı, İraq, Tələfər (qısa tarixi oçerk), say 1, 2001-ci il, may, səh. 5.
3. *Qəhtan Əhməd Əbbuş*. 1920-ci il Tələfər üsyanı və Cəzirə bölgəsində digər milli azadlıq hərəkatları, Əl-Əzhər mətbəəsi, Bağdad, 1969, səh. 8.
4. *Məhəmməd Yunis Abdullah Al Vəhəb*. Tələfərin qədim və yeni tarixi, 1-ci cild, Cumhuriyyə mətbəəsi, Mosul, 1967, səh. 7.
5. *Kazım Müzəffər*. 1920-ci il İraq azadlıq inqilabı, 1-ci cild, Ədəb mətbəəsi, Nəcəf, 1972, səh. 192.
6. *Cəfər Tələfəri*. (Mosulda nəşr olunan "Əl-Hüdəbə" qəzeti, say 1139, 28 iyun 2001-ci il, səh. 2).
7. *Cəfər Tələfəri*. (Məlumatlar ilk dəfə nəşr olunur, "Kövsər" jurnalı, say 25, 30 dekabr 2001-ci il, səh. 17).
8. *Cəfər Tələfəri*. Tələfərin tarixi abidələrinə turist səfəri. İraqın "Tarixi abidələr və turizm" qəzeti, say 8, 1 oktyabr 2001-ci il, səh. 10.

⁹ Əli Şeyx İbrahim. Tələfərdə xalq memarlığı. "İraq xalqının tarixi irsi" jurnalı, say 6, iyun 1975-ci il, səh. 195.

9. *Əli Şeyx İbrahim*. Tələfərdə xalq memarlığı. "İraq xalqının tarixi irsi" jurnalı, say 6, iyun 1975-ci il, səh. 195.
10. *Cəfər Tələfəri*. Tələfərin qədim evləri, "Əl-Saut əl-Əxər" yurnalı, say 390, 6 iyun 2012-ci il.
11. *Rəhim Xızır Kurmuş*. Tələfərdə və bəzi Qərb bölgələrində türkman folklorunda evlənmə mərasimi, "Əl-Əxa" (Kardeşlik) tükman jurnalı, say 1, may 1983-cü il, səh. 45.
12. *Cəfər Tələfəri*. Tələfərli qadınlar daha çox hüquq tələb edirlər. "Əl-Saut əl-Əxər" jurnalı, say 395, 11 iyun 2012-ci il.
13. *Cəfər Tələfəri*. Tələfərin qısa tarixi, Diyar mətbəsi, Bağdad, 2012, 225-ci və sonrakı səhifələr.

İRAQ ELMİ-DİNİ TARİXİNDƏ YER TUTMUŞ AZƏRBAYCANLILAR

- **Dini Araşdırmalar Mərkəzi**
Azərbaycan Respublikası

Müsəlman alimlərin həyat və yaradıcılığından bəhs edən rical, möcəm və hədis məcmuələrində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin adını özünə nisbət¹ götürmüş şəxslərin haqqında çoxlu məlumata rast gəlirik. Şəmsəddin Zəhəbinin “Siyər əlam əl-nübəla”, “Tarix əl-İslam”, “Təzkirət əl-hüffaz”, Xətib Bağdadinin “Tarix Bağdad”, İbn Əsakirin “Tarix Diməşq”, İbn Xəllikanın “Vəfəyat əl-əyan” (və sonrakı müəlliflərin ona əlavələri), Katib Çələbinin “Kəşf əl-zünun”, Ağa Büzürg Tehraninin “Təbəqat əlam əl-şiə” və “əl-Zəriə ilə təsanif əl-şiə”, Seyid Mühsin Əminin “Əyan əl-şiə”, Abdullah Əfəndinin “Riyaz əl-üləma”, Müdərris Təbrizinin “Reyhanət əl-ədəb”, M.Ə.Tərbiyətin “Daneşməndane- Azərbaycan”, A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”, Əqiqi Bəxşayışinin “Məfəxire-Azərbaycan”, Xeyrəddin Ziriklinin “Əlam” kitablarında, orta əsr səyyahlarının qeydlərində, eləcə də ayrı-ayrı məzhəblərə mənsub alimlərin tərcümeyi-halından bəhs edən “təbəqat” qismli mənbələrdə yüzlərlə Azərbaycan əsilli alimin həyatı barədə irili-xırdalı məlumatlar verilir. Bundan əlavə, İslamın ilk əsrlərində qələmə alın-

¹ Alim və ya şairin doğulduğu və ya yaşadığı bölgə ilə bağlı qəbul etdiyi ləqəb.

miş hədis məcmuələrində də ravilər² zəncirində azərbaycanlıların adları ilə rastlaşırıq.³

Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi Z.Bünyadov qeyd edirdi: “Orta əsrlər Azərbaycan ziyalılarının Yaxın və Orta Şərq dövlətlərinin ictimai və mədəni həyatının müxtəlif sahələrində elmi və ictimai-siyasi fəaliyyətləri o qədər çoxcəhətlidir ki, onlar haqqında hətta kiçik bir məlumat belə, sözsüz ki, bizim o dövrün tarixi və mədəniyyəti haqqında biliyimizi artırır”.⁴

Coğrafi baxımdan xilafət mərkəzindən uzaqda yerləşməsi və digər məmləkətlərlə müqayisədə ərazisinin kiçik olması Azərbaycanın elm tarixində öz sözünü deməsinə mane olmamışdır. Bərdəi, Bərdici, Naxçıvani, Arrani, Gəncəvi, Beyləqani, Bərzəndi, Düveyni, Dərbəndi, Şirvani, Şəmaxi, Ordubadi, Qarabaği, Bakuvi, İrəvani, Talışı, Tiflisi, Lənkərani, Qafqazi nisbəli fiqh, hədis, təfsir, əqidə, kəlam və fəlsəfə alimləri, filoloqlar və sufilər bir çox dünya şöhrətli alimin yetişməsində fəal iştirak etmişlər. Azərbaycan alimləri Bağdad, Dəməşq, Qahirə, İsfahan, Təbriz, Marağa, Herat, Şiraz, İstanbul, Nəcəf, Məkkə, Mədinə kimi İslam mərkəzlərinin elmi mühitində fəal rol oynamışlar. Onlardan bəziləri təhsil və tədris prosesi boyunca ölkələri gəzmiş, məskən saldıqları hər şəhərdə dini maarifləndirmə ilə məşğul olmuşlar.

Orta əsrlərdə Bağdad elmi mühitində fərqlənmiş azərbaycanlı alimlər

Azərbaycanlı elm xadimlərinin tarixən ən çox bağlı olduqları coğrafi məkanlardan biri də İraqdır.

² Hədis rəvayətçiləri.

³ Mövzu barədə son illərdə Azərbaycan dilində qələmə alınmış kitabların içində E.Nəsirovun “Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər”, N.Rəhimovun “Azərbaycanın din alimləri”, A.Movlayinin “Qafqazda elm dünyasının ulduzları”, N.Əliyevanın “Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin elmi əlaqələri və tədris fəaliyyətləri”, F.Vəlioğlunun “Azərbaycanın görkəmli İslam alimləri” kitablarını və digər əsərləri qeyd etmək yerinə düşər.

⁴ Nərgiz Əliyeva. Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin elmi əlaqələri və tədris fəaliyyəti, səh. 4.

İraqın Bağdad, Mosul, Ərbil, Nəcəf, Kərbəla şəhərləri yüzlərlə azərbaycanlıya öz qucağını açmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycan əsilli alimlər bir qayda olaraq elm ardınca böyük şəhərləri gəzərkən Bağdaddan yan keçməmiş, burada ən azından bir neçə il təhsil almış, bəzən isə daimi məskunlaşaraq Bağdad elmi mühitinin bir parçasına çevrilmişlər.

Bağdaddakı Nizamiyyə, Kəmalıyyə, Müstənsiriyyə mədrəsələrində xeyli azərbaycanlı alim dərs deyirdi. Bəzən mədrəsəyə tələbə kimi daxil olan istedadlı şəxslər təhsili başa vurduqdan sonra müəllim kimi qalıb işləmək dəvəti alırdılar.

1065-ci ildə Bağdadda Səlcuq sultanının vəziri Nizamülmülkün təşəbbüsü ilə açılmış Nizamiyyə mədrəsəsi müsəlman Şərfinin elm tarixində mühüm hadisə oldu. "Burada dilçilik, tibb, tarix, məntiq, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat tarixi, ritorika, riyaziyyat, astronomiya, ilahiyyat kimi dünyəvi və dini elmlər tədris olunurdu. Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil pul-suz idi, müəllimlərə isə dövlət hesabına aylıq maaş verilirdi. Müəllimlərə mühazirə zamanı tamamilə sərbəstlik verilmişdi və onlar tədris üslubu seçməkdə müstəqil idilər. Bundan əlavə, mədrəsədə dərs deyən müəllimlər tələbələrinə özləri yazdıqları əsərlərdən dərs keçirdilər".⁵

Nizamiyyədə o zamanın ən görkəmli alimləri dərs deyirdilər. Müsəlman coğrafiyasının dörd tərəfindən gənclər təhsil almaq üçün bura axışır, alimlər öz araşdırmalarını həyata keçirmək üçün buranın əlverişli şəraitindən yararlanmağa can atırdılar. Bağdadın ardınca digər iri şəhərlərdə Nizamiyyənin filialları təşkil edildi. Öz zamanəsi üçün universal sayıla biləcək tədris proqramına malik olan Nizamiyyə mədrəsələri ən ucqar müsəlman məmləkətlərindən gələn tələbələr üçün də açıq idi.

⁵ yux. mənbə, səh. 56-57.

Nizamiyyə mədrəsəsində istər təhsil almış, istərsə də dərs demiş azərbaycanlılara nümunə olaraq aşağıdakı şəxsləri qeyd edə bilərik:

- şafii məzhəbli görkəmli fəqih Əbu İshaq Şirazidən dərs almış və Bağdadın ünlü şəriət alimlərindən sayılmış Əbu Əmr Osman ibn əl-Müsəddid ibn Əhməd Dərbəndi (vəf. 1107-ci ildən sonra);

- məşhur bioqraf-tarixçi Səmaninin ustadı və hədis şeyxi olmuş, Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demiş Əbu Bəkr Mühəmməd ibn Aşur ibn ibn Məruf Şirvani (vəf. 1145);

- İmam Qəzzalinin tələbəsi Həkim ibn İbrahim ibn Həkim əl-Ləkzi əl-Xınalıqi Dərbəndi (vəf. 1144);

- Gəncə şəhərinin yetirməsi, Yaqut Həməvi tərəfindən “zəmanəsinin əllaməsi” adlandırılmış, onun təbirincə desək, “tamamlanarsa bənzəri olmayacaq” natamam bir təfsir yazmış Əbu Həfs Ömər ibn Osman əl-Cənzi (vəf. 1155);⁶

- Əbu İshaq Şirazinin digər tələbəsi, daha sonralar Tiflis şəhərində qazılıq etmiş Qazı Əbülqasım Mahmud ibn Yusif ibn Hüseyin əl-Bərzəndi Tiflisi (vəf. 1155-ci ildən sonra) və b.

Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demiş bir şirvanlı həmyerlimiz tarixi mənbələrdə xüsusi ehtiramla xatırlanır. Qivaməddin Əbu Nəsr Yunis ibn Mənsur ibn İbrahim Şirvani Bağdad şəhərində məskunlaşmışdı, məşhuralim İbn Cövzinin nəvəsi Cəmaləddin Əbülfrəc Əbdürrəhmanın tələbələrindən idi. Xəlvətə çəkilib ibadətlə məşğul olmağı və müqəddəs məkanları ziyarət etməyi sevirdi, Qurani-Kərimin qiraət qaydalarını kamil şəkildə mənimsəmişdi. O, ustadı və daha bir neçə alimlə birlikdə Bağdadın monqollar tərəfindən işğalı zamanı (1258-ci il) edam edilmişdi.⁷

⁶ Yaqut əl-Həməvi. Məcəm əl-üdəba, 5-ci cild, səh. 2094-95, 866-cı maddə.

⁷ Bax: İbn əl-Fuvəti. Məcəm əl-adab fi möcəm əl-əqlab, 3-cü cild, səh. 569, 3212-ci maddə.

Bağdad elm mühitinin yetirməsi olan daha bir neçə azərbaycanlı alim barədə də mənbələrdə məlumat verilir. Məsələn:

- hədis mütəxəssisi Məhəmməd ibn Bəyan ibn Həmran Tiflisi (VIII-IX əsrlər);

- mötəzilə cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Əbu Əli Cübbaidən dərs almış Əbülhəsən Əhməd ibn Ömər ibn Əbdürrəhman Bərdəi (IX-X əsrlər);

- Təbəraninin ustadı, Darəqutninin “siqa”, yəni mötəbər hədis ravisi saydığı İmam Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun ibn Ruh Bərdici (vəf. 914);

- Bağdadda hənəfi fiqhinin bilicisi kimi tanınan, 930-cu ildə həcc ziyarəti zamanı qərmətilər tərəfindən qətlə yetirilmiş Əllamə Əbu Səid Əhməd ibn Hüseyin Bərdəi;

- Bağdadın hədis alimlərindən, həm də varlı tacirlərindən olan Əbülhəsən Əli ibn Mərdək ibn Əbdüləziz Bərdəi (vəf. 997);

- hədis raviləri Yezid ibn Ömər ibn Cənzət Gəncəvi (IX əsr) və Əbu Mənsur Saleh ibn Budeyl ibn Əli ibn Budeyl Bərzəndi (vəf. 1100);

- hədis və fiqh alimi Əbülfəzl İsmayıl ibn Əli ibn İbrahim Gəncəvi (vəf. 1192);

- görkəmli fəqih və sufilər, Əbunnəcib Sührəvərdinin dostları Şeyx Əbülfəzl Hibətullah ibn Əbülqasım ibn Hibətullah ibn Yaqub Beyləqani (vəf. 1208-ci ildən sonra) və Əbülqasım Abdullah ibn Əbdüləziz ibn Abdullah Tiflisi (vəf. 1229) və b.⁸

Bu sırada Elxanilər dövlətində bir sıra mühüm dövlət işlərində çalışmış tarixçi, filoloq Hinduşah Naxçıvaninin (1245-1328) adını xüsusi qeyd etməliyik. Hinduşah Naxçıvani özündən əvvəlki mənbələrdən istifadə etməklə müsəlman xəlifələrin və vəzirlərin tarixindən bəhs edən “Təcarib əl-sələf” kitabını qələmə

⁸ Bu alimlər haqqında bax: Elnur Nəsirov. Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər, Bakı, 2011.

almış, eləcə də 4000 mindən artıq sözü əhatə edən “Sihah əl-əcəm” adlı farsca-türkcə lüğət tərtib etmişdir. Hinduşah Naxçıvani Abbasi xəlifəsi əl-Müstənsir billahın (1192-1242) 1228-34-cü illərdə Bağdadda təsis etdiyi Müstənsiriyyə mədrəsəsində oxumuş və sonralar burada dərs demişdir.

Azərbaycanlı tələbələr Nəcəf hovzəsində (ümumi mənzərə)

XVI əsrdən başlayaraq bölgədə şiə (cəfəri) məzhəbinin mövqeyi möhkəmləndikcə Azərbaycanla İraq arasındakı elmi-mədəni, dini əlaqələr də gücləndi. Bu əlaqələrin kuliminasiya nöqtəsi XIX əsrə təsadüf edir. Nəcəf, Kərbəla, Kazimeyn, Samirra kimi müqəddəs şəhərlər bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da Əhli-beyt dostlarının sevdiyi və ziyarət üçün həsrətində olduğu məkanlar sayılmışdır. Əsrlər boyunca insanlar nəqliyyat, rabitə və təhlükəsizliklə bağlı çətinliklərə dözərək min-bir əziyyətlə ziyarətə getmişlər. Dünyanı dəyişmiş insanların cənazəsini müqəddəs torpaqlarda dəfn etmək halı geniş yayılmışdı. Hətta cənazələr bir neçə il “əmanət” saxlanılır, sonra imkan düşəndə Kərbəlaya və ya Nəcəfə aparılıb torpağa tapşırılırdı.

Bu dövrdə Azərbaycanın əksər bölgələrindən yüzlərlə tələbə Nəcəf, Kərbəla, Samirra şəhərlərinə gedərək burada dini təhsil almışdır. Azərbaycanın Lənkəran, Naxçıvan, Bakı kimi bölgələrindən hətta elə bir kənd tapmaq çətinidir ki, oradan Nəcəf təhsilli alim çıxmamış olsun. Araşdırmalarımız nəticəsində məlum olmuşdur ki, Bakının elə kəndləri vardır ki, oradan 30 nəfərdən artıq şəxs Nəcəfi-əşrəfdə təhsil almış, onların əksəriyyətinin təhsil müddəti 15-25 il arasında olmuşdur.

Tədqiqatçı alim Adil Movlayı “Qafqazda elm dün-

yasının ulduzları” adlı kitabda 100 nəfər Azərbaycan alimi haqqında məlumat vermişdir. Onların böyük əksəriyyətini Nəcəf, Kərbəla, Samirra hovzələrinin məzunları təşkil edir. Müəllif özü də müqəddimədə kitabın məhdud əhatə dairəsinə malik olduğunu vurğulayır, yalnız fotosəkli qalmış alimlərin həyatını işıqlandırdığını qeyd edir. Əslində İraqda təhsil almış azərbaycanlı alimlərin sayı bundan qat-qat çoxdur. “Qafqazda elm dünyasının ulduzları” kitabında Lənkəran, Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Quba, Salyan, İrəvan, Şamaxı bölgələrinə mənsub çoxlu alim haqqında informasiya verilir: Şeyx Əbasəlt Badkubeyi, Mirzə Əbutürab Axundzadə, Mir Əbdülvahhab Maştağayi, Şeyx Cavad Əlizadə, Molla Müseyid Gəncəvi, Şeyx Həsən Nardarani, Şeyx Məhəmməd və Şeyx Fərəculla Pişnamazzadə Gəncəvilər, Mir Əşrəf ağa Salyani, Mir Haşım Salyani, Şeyx Qüdrətullah Lənkərani, Şeyx Bəşir Ərkivani, Seyid Məhəmməd Badkubeyi, Mir Məhəmməd Təqi Təbatəbai Şirvani, Şeyx Müctəba Hatəmi Lənkərani, Seyid Mürtəza Naxçıvani, Mirzə Yusif İrəvani, 1932-ci ildə güllələnmiş bakılı şəhid alimlər Şeyx Əbdülqəni, Şeyx Hənifə və Seyid Məhəmməd, repressiya qurbanları Şeyx Həsən, Şeyx Rəsul və Şeyx Əhməd Nardaranilər, Mir Ələkbər Maştağayi, Mir Bağır Ağazadə Salyani və b.

Bunu qeyd etmək yerinə düşər ki, 1918-20-ci və 1944-52-ci illərdə Qafqazın şeyxülislamı vəsifəsini icra etmiş Zeynalabidin Əlizadə (Axund ağa), XX əsrin əvvəllərində bir neçə dini məzmunlu kitab (o cümlədən, “Zübdət əl-təvarix”, “Müxtəsər tarixi-İslam”, “Tarixi-ənbiyayi-üzam” və s.) yazmış Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi, görkəmli şair Seyid Əzim Şirvani və b. Nəcəfdə oxumuşlar. 1904-cü ildə çap olunmuş Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin müəllifi Şeyxülislam Məhəmməd Həsən Mövlzadə Şəkəvi

və Azərbaycan dilində Quran təfsirinin müəllifi Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə İraqda yüksək səviyyəli ilahiyyat təhsili almışdılar.

Azərbaycanlı gənclər bir qayda olaraq ibtidai təhsili yerli mollaxanada alır, daha sonra ya birbaşa Nəcəfə yollanır, ya da bundan əvvəl bir müddət Cənubi Azərbaycanda hazırlıq dərsləri keçirdilər. Təhsilin Nəcəfdən əvvəlki mərhələsi əsasən Ərdəbil, Təbriz, Zəncan kimi şəhərlərdə, bəzən Tehrandə həyata keçirilirdi. Şəxsdən asılı olaraq, bir neçə aydan bir neçə ilə kimi davam edən hazırlıq mərhələsindən sonra tələbə Nəcəf hovzəsinə qədəm basırdı.

Nəcəfdə təhsil almış azərbaycanlı tələbələrin bir hissəsi İraqın müqəddəs şəhərlərində (Nəcəf, Kərbəla) qalaraq müəllimlik edir, əksəriyyəti isə müəyyən müddət təhsil aldıqdan sonra Vətənə qayıdırdı. Bir qayda olaraq, hovzə ustadları tələbəni bəlli səviyyəyə kimi yetişdirdikdən sonra şəraitə uyğun şəkildə ona ya Nəcəfdə qalıb təhsilini davam etdirməyi və dərs deməyi, ya da öz ölkəsinə qayıtmağı məsləhət görürdülər. Xüsusilə, rus işğalı altında olan və dini mübəllighələrə ehtiyac duyulan azərbaycanlı tələbələrə öz ölkələrinə qayıtmaq daha çox tövsiyə edilirdi.

XIX əsrin sonları-XX əsrin ilk rübündə Azərbaycan müsəlmanları şəriət məsələlərində Nəcəf üləmasına təqlid edirdilər. Nəcəfdə təhsil alıb qayıtmış yerli ruhanilər xalqı həmin müctəhidlərin təqlidinə yönəltməkdə fəal yardım göstərirdilər. Onlar özləri bu böyük müctəhidlərdən təhsil almış, onların elmi səviyyəsinə yaxından bələd olmuşdular. Sovet hakimiyyəti vətəndaşların xarici ölkələrlə rəbitəsini məhdudlaşdırana kimi yerli ruhanilər Nəcəf üləması ilə mütəmadi olaraq əlaqə saxlayırdılar.

Azərbaycan müsəlmanlarının Nəcəf müctəhidlərinə təqlid etməsini kitabxana fondlarında mövcud olan o

zamana aid mənbələr də təsdiq edir. M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanasının və AMEA M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutunun fondlarında Ayətullahül-üzma Seyid Məhəmməd Kazim Təbatəbai Yəzdinin “əl-Ürvət əl-vüsqa”, Seyid Əbülhəsən İsfahaninin “Vəsilit əl-nicat”, Şeyx Zeynalabidin Mazandarəninin “Zəxirət əl-ibad”, Mirzayi-Şirəzinin sual-cavab şəklində fətva məcmuələrinin (o cümlədən, “Minhəc əl-nəcəh” və “Sirac əl-ibad”) və digər kitabların müxtəlif nüsxələri saxlanılır. Haşiyələrdəki qeydlərdən görünür ki, həmin kitablar Azərbaycan müsəlmanları tərəfindən mütaliə və tədqiq edilmişdir.

Nəcəf təhsilli Azərbaycan alimləri müstəqil əsərlər qələmə almaqla yanaşı, öz ustadlarının kitablarına haşiyə və şərhlər də yazırdılar. Biblioqrafik mənbələrdə bu haşiyə və şərhlərin bir qismi haqqında məlumat verilir. Azərbaycan müsəlmanları dini və ictimai-siyasi məsələlərdə Nəcəf üləmasının fətvaları ilə hesablaşır, mübahisəli məsələlərdə onların rəyini əsas tuturdular. Həssas məsələlərdə Nəcəf müctəhidləri vəziyyətə müdaxilə edərək öz mövqelərini bildirirdilər, bununla da mübahisələrə son qoyulurdu. Nəcəf alimlərinin rəyi o qədər mühüm və nüfuzlu idi ki, hətta bundan sui-istifadə cəhdləri də edilirdi. Xüsusilə, məhərrəmlik mövsümündə baş yaran, xəncər vuran şəxslər öz əməllərinə bəraət qazandırmaq üçün bəzən Nəcəf üləmasının adından saxta möhürlü məktub və fətvalar hazırlayırdılar. Yerli alimlər bu cəhdlərlə mübarizə aparır və saxtakarlığı ifşa edərək həqiqəti üzə çıxarırdılar.⁹

Azərbaycan ruhanilərinin Nəcəf üləması ilə əlaqələri atezim siyasətinin tüğyan etdiyi 20-ci illərdə də davam etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1925-26-cı il tarixli saylarında maşağalı Şeyx Hüseyin, bakılı Şeyx Qəni ağa, salyanlı Mir Əsrəf ağa və başqa alimlərin

⁹ Bu cür hallar barədə bax: Kamal Novruz. Əhmədəğa Əhmədov, səh. 21.

Nəcəf, Kərbəla şəhərləri ilə rəbitəsi tənqid edilirdi. Hətta jurnalın 1926-cı il mart tarixli 12-ci sayında Şeyx Qəninin Ramazan ayı ilə bağlı Nəcəf alimlərinin rəyini öyrənmək cəhdi karikatura vasitəsi ilə məsxərəyə qoyulub. Karikaturada radio aparatı vasitəsi ilə rəbitə qurmağa çalışan alim təsvir edilib və bu sözlər yazılıb: “Qubalılar məscidində Şeyx Qəni təzə tikdirdiyi radio ilə Ramazan ayında kəmyək olub-olmadığını xəbər alır”.

Nəcəf hovzəsində yetişmiş Azərbaycanlı mərceyi-təqlidlər

Qeyd etdiyimiz kimi dini təhsil almaq məqsədi ilə Azərbaycandan Nəcəf şəhərinə getmiş və burada bir neçə il oxumuş şəxslərin sayı yüzlərlə ölçülür. Onların əksəriyyətinin uzunmüddətli təhsil aldığını nəzərə alsaq, ictihad dərəcəsinə çatdığı şübhəsizdir. Bu alimlərdən bir neçəsinin mərceyyəti dərəcəsinə yüksəlmiş və kütlə tərəfindən təqlid edildiyi məlumdur. Onların əksəriyyəti Nəcəf və digər müqəddəs şəhərlərdə qalaraq tədrislə və elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşlar. Nəcəf şəhərində yaşamış və mərceyyəti sübuta yetmiş azərbaycanlı alimlərə misal olaraq aşağıdakı şəxslərin adını çəkə bilərik:

1. Fazil Məhəmməd İrəvani (1817-1888)

Ayətullahül-üzma Molla Məhəmməd ibn Məhəmməd Baqir qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda doğulmuşdur. Vətəninə ibtidai dini təhsil aldıqdan sonra 14 yaşlı Məhəmməd daha yüksək səviyyəli bilik əldə etmək məqsədilə İraqa gedir. O, əvvəlcə Kərbəla, daha sonra Nəcəf şəhərində Sahibi-Zəvabit, Sahibi-Cəvahir, Şeyx Ənsari kimi nəhəng alimlərdən dərslər alır.

Fazil İrəvaninin fiqh və üsuli-fiqh dərsləri öz əhatə dairəsinə və tutumuna görə yüksək qiymətləndirilirdi.

O, Şeyx Tusi məscidində gecələr üsuli-fiqh, gündüzlər isə fiqh dərsi keçirdi. Xüsusilə Şimali və Cənubi Azərbaycan Nəcəfə dini təhsil ardınca gedənlərin əksəriyyəti bir qayda olaraq Fazil İrəvaninin dərslərinə qatılırdı. Fazil İrəvani sonralar məşhur alim kimi tanınan bir neçə müctəhidin yetişməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Məsələn, Şeyx İbrahim Lənkərani (vəf. 1896), məşrutə hərəkatının başçılarından olan Şeyx Abdullah Mazandarani (vəf. 1913), Ayətullah Əbülqasim Ordubadi (vəf. 1915), Ayətullah Məhəmməd Əli Naxçıvani (vəf. 1916), Seyid Əbdülhüseyn Lari (vəf. 1924), Şeyx Məhəmməd İbrahim Salyani (vəf. 1924), Seyid Məhəmməd Əli Şəhristani (vəf. 1926), mərceyi-təqlid Hüccət Kuhkəmərinin atası Seyid Əli Kuhkəməri (vəf. 1941) bu qəbildəndir.

“Reyhanət əl-ədəb” kitabında Fazil İrəvani barəsində yazılıb: “Şeyx Ənsari və Seyid Hüseyn Kuhkəməridən sonra Nəcəf hövzəsində tədris və dini rəyasət ona verildi. O, bilik sahiblərinin müraciət mənbəyi oldu... O, Hindistan, İran, Türkiyə, Qafqaz və Rusiyada böyük şöhrətə malik idi, əksər şiələrin mərceyi-təqlidi sayılırdı”.¹⁰

Fazil İrəvaninin öz müasirləri, xüsusilə müctəhidlər arasında necə böyük nüfuza malik olduğunu aşağıdakı misaldən aydın görmək olar: Fazil İrəvaninin müasiri olan məşhur müctəhid Məhəmməd Həsən Maməqanidən (1823-1905) bir dini məsələyə cavab verməsini xahiş edirlər. Ayətullah Maməqani bu təklifə qəti etiraz edib buyurur: “Nə qədər ki, Fazil İrəvani sağdır, fətva almaq məqsədilə bizə müraciət etməyin. Bizə yaraşmaz ki, (bu cür alim sağ ola-ola) öz rəyimizi bildirək”.¹¹

Fazil İrəvaninin oğlu Şeyx Cavad İrəvani (1870-1962/63) də Nəcəf hövzəsinin görkəmli din alimlərindən idi. Onun oğlu Şeyx Məhəmməd Təqi İrəvani (1913-2005) İraq müsəlmanlarının lideri şəhid Seyid

¹⁰ Müdərris Təbrizi. Reyhanət əl-ədəb, 4-cü cild, səh. 279.

¹¹ Əqiqi Bəxşayişi. Məfəxiri-Azərbaycan, 1-ci cild, səh. 209.

Məhəmməd Sədrə (1943-99), məşhur xətib Şeyx Əhməd Vailiyə (1928-2003), görkəmli tədqiqatçı alim Şeyx Əli Kuraniyə (doğ. 1944) dərs demişdi. Onun oğlu Ayətullah Şeyx Məhəmməd Baqir İrəvani (doğ. 1949) hal-hazırda Nəcəf dini elmlər mərkəzinin aparıcı üsuli-fiqh və fiqh müəllimlərindən biridir.

Fazil İrəvaninin qardaşı məşhur xətib Molla Əli-əsgərin nəvəsi Mirzə Əli ağa İrəvani (1884-1935) Nəcəfin adlı-sanlı ustadlarından sayılırdı. Farsca qələmə aldığı “Xeyr əl-zad li-yovm əl-məad” adlı risalədən görünür ki, alimin müqəllidləri də var imiş.

Fazil İrəvaninin bacısı oğlu Seyid Əli İrəvani (1842-1906) də böyük alim idi, İrəvanda doğulmuş, Nəcəfdə təhsil almış, sonra İrəvana qayıtmış, daha sonra Təbrizdə məskunlaşmışdı.

2. Şeyx İbrahim Badkubeyi (vəf. 1904/05)

Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd Əli Badkubeyi XIX əsrin sonlarında Nəcəfdə təhsil almış, əsasən Ayətullah Fazil Şərəbiyanidən bəhrələnmişdi. İctihada çatdıqdan və alimlər cərgəsinə qoşulduqdan sonra Şeyx İbrahim özü dərs deməyə başlayır.

Onun fars dilində “Ənis əl-ibad” adlı müxtəsər əməliyyə risaləsi vardır. Bu fakt Şeyx İbrahim Badkubeyinin mərcəyi-təqlid kimi şiə dünyasına təqdim edildiyini göstərir. “Ənis əl-ibad” kitabında şəriət məsələləri sual-cavab şəklində verilmişdir.¹²

3. Ayətullah Məhəmməd Hüseyn Naxçıvani İsfahani Cərəvi Kompani (1878-1942)

“Kompani” ləqəbi ilə tanınan mərhum Ayətullahül-üzma Şeyx Məhəmməd Hüseyn İsfahani Cərəvi Naxçıvanının ulu babası Hacı Məhəmməd İsmayıl Türk-

12 Ağa Büzürg Tehrani. Əl-Zəriə ilə təsanif əl-şiə, 2-ci cild, səh. 462.

mənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvanı tərk edib İrana köçmüşdü. Ailə daha sonralar Kazimeyndə məskunlaşdı, alim də orada dünyaya gəldi. Məhəmməd Hüseyn Nəcəfdə bir neçə alimdən, o cümlədən 13 il ərzində Axund Xorasanidən dərslərlə təhsil almışdır.

Kompani Naxçıvani dini elmlərin bütün sahələrində misilsiz bacarıq sahibi idi, həm fiqh və üsuli-fiqh, həm də fəlsəfə və hikmət dərsləri verirdi. Mənbələrdə onun 150-dən artıq tələbəsinin adı çəkilir: mərhum Ayətullahül-üzmalar Hüccət Kuhkəməri, Seyid Hüseyn Birucerd, Seyid Məhəmməd Hadi Milani, Seyid Əbülqasim Xoyi, Seyid Əbdüləla Səbzəvari, Məhəmməd Təqi Behcət, Əllamə Təbatəbai, “əl-Çədir” kitabının müəllifi Əllamə Əmini, üsuli-fiqh ustası Əllamə Müzəffər və b. Ayətullah Kompani Naxçıvani həm də Əhli-beyti vəsf edən gözəl şeirlər yazmışdır.

Qeyd edək ki, Nəcəf dini elmlər mərkəzində uzun müddət boyunca fəlsəfə, hikmət və s. əqli elmlər üzrə dərslər demiş ən məşhur müəllimlərin hamısı Azərbaycan əsillidir. Seyid Hüseyn Badkubeyi və Şeyx Sədra Badkubeyi ilə yanaşı, Məhəmməd Hüseyn Naxçıvaninin də adı bu sıradadır ilk yerlərdə durur.

Alim fiqh, üsuli-fiqh, hikmət, təfsir sahələrində irilixirdəli çoxlu əsər qələmə almışdır. Fiqh mövzusunda Şeyx Ənsarinin “Məkətib” kitabına yazdığı haşiyə tədqiqatçılar tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Naxçıvani öz ustası Axund Xorasaninin “Kifayət əl- üsul” kitabına “Nihayət əl-dirayə fi şərhi əl-Kifayət” adlı 4 cildlik şərhi yazmışdır. Alimlər arasında belə bir fikir məşhurdur ki, bu şərhi “Kifayət əl-üsul”dan artıq olmasa da, əskik deyil.

4. Ayətullah Əbülqasim Ordubadi (1857/58-1915)

Ordubadda anadan olmuş, təhsilini davam etdir-mək üçün o dövrün ənənəsinə uyğun olaraq Təbrizə getmiş, 7 ildən sonra İraqa yola düşmüşdür.

Ordubadi İraqın bir neçə şəhərində – Nəcəf, Samirra və Kazimeyndə Fazil İrəvani, Fazil Ərdəkani və digər alimlərdən dərs alır. “Tənbəki fətvəsi”nin müəllifi Mirzayi-Şirazinin şöhrətini eşidən Ordubadi Samirra şəhərinə səfər edir, orada bu böyük alimdən bəhrələnir. Seyid Mühsin Əmin Amilinin “Əyan əl-şie” əsərində Ordubadi barəsində oxuyuruq: “O, alim, fəqih, təqvalı, zahid, Allaha inamla bərkimiş bir şəxs idi. Azərbaycan və Qafqazda mərceyi-təqlidlərdən biri sayılırdı. Bu yerlərin əhalisinin bir hissəsi Ayətullah Maməqaninin və Fazil Şərabianinin vəfatından sonra ona təqlid edirdi. O, Həzrət Əli (ə) hərəminin həyətində qılınan camaat namazlarının imamlarından idi”.¹³

Ordubadi öz zamanında baş verən ictimai-siyasi proseslərə, dini mühitdə cərəyan edən hadisələrə vaxtında reaksiya göstərməyə çalışırdı. Azərbaycan sakinləri müxtəlif mövzular barədə ondan fətva tələb edirdilər.

Əbülqasim Ordubadinin oğlu Şeyx Məhəmməd Əli Ordubadi (1895-1960) də məşhur din alimi və ədib idi. Xüsusilə, tarix və rical elmlərini, ərəb ədəbiyyatını gözəl bilirdi, hədislərin sənədini, ravilərin tərcümeyihalını mükəmməl şəkildə mənimsəmişdi. Ordubadi ərəb dilinin qanunlarını elə dərindən bilirdi ki, ərəb alimləri ona qibtə edirdilər, ərəb şairləri onun ecazkar bəyanı qarşısında öz heyranlıqlarını gizlətmirdilər. Məhəmməd Əli Ordubadi “əl-Cədir” kitabının yazılmasında Əllamə Əminiyə dəyərli məsləhətlər vermiş, kitabın redaktə prosesində fəal iştirak etmişdi. Əllamə Əmini onu “şeyximiz” ifadəsi ilə yad edirdi.

5. Ayətullah Məhəmməd İbrahim Salyani (vəf. 1924)

Ayətullah Məhəmməd İbrahim Salyani ehtimala görə 1880-ci illərdə Salyanda anadan olmuşdur. O,

¹³ Seyid Mühsin Əmin Amili. Əyan əl-şie, 2-ci cild, səh. 410.

Nəcəfə yola düşərək əvvəlcə Seyid Hüseyn Kuhkəmərinin, sonra Fazil İrəvaninin, daha sonralar Mirzə Həbibullah Rəşti, Mirzə Hüseyn Xəlili və Məhəmməd Həsən Maməqaninin dərslərinə qatılır.

Ayətullah Salyaninin məktublarından məlum olur ki, o, Azərbaycan müsəlmanlarının bir hissəsinin mərcəyi-təqlidi idi. Salyan, Şirvan, Muğan, Navahı, Kür və Arazətərafı məntəqələrin camaatı, eləcə də, Bakı, Quba və Ərdəbil əhalisinin bir qismi ona təqlid edirdi. Alim həm müstəqil şəriət risaləsi qələmə almış, həm də Ayətullah Kərbəsinin “Nüxbə” risaləsinə həsiyə yazmışdır.¹⁴

Kazim Əbbud Fətlavinin qələmə aldığı “Məşahir əl-mədfunin fi-l-sahn əl-Ələviyy əl-şərif” (“İmam Əlinin şərəfətli məqbərəsində dəfn olunmuş məşhur şəxslər”) kitabında Ayətullah Salyani haqqında yazılıb: “O, Nəcəfdə öz təqvası ilə tanınan alim və fəqihlərdən biri idi. İmam Əlinin (ə) qızıl eyvanında camaat namazı qıldırırdı. Elm və əxlaq əhlindən böyük bir dəstə ona iqtida edirdi. Azərbaycan və Qafqaz əhalisi təqlid üçün ona müraciət edirdi. Ona xeyli pul və əmlak göndərirdilər (xüms-zəkat olaraq), o da hamısını tələbələrə və başqa ehtiyacları adamlara paylayırdı. Onun əsərləri və ustadlarının dərslərindən etdiyi qeydlər qaralama şəklində qalıb”.¹⁵

Təəssüf ki, Ayətullah Salyani az ömür sürmüş və mərcəyi-təqlid kimi öz elmi potensialını tam nümayiş etdirə bilməmişdir.

6. Şeyx İbrahim Lənkərani (vəf. 1896)

Ayətullah Şeyx İbrahim Lənkərani əvvəlcə Kərbəlada Fazil Ərdəkanidən, daha sonra Nəcəfdə Fazil İrəvani, Mirzə Həbibullah Rəşti və Fazil Şərəbiyanidən

¹⁴ Bu həsiyə hicri 1340-cı (miladi 1922-ci) ildə Nəcəfdə Heydəriyyə mətbəəsində nəşr edilmişdir.

¹⁵ Adıçəkilən kitab, səh. 20.

dərs almışdı. O, Fazil Şərabiyaninin ən sevimli və istedadlı şagirdi sayılırdı.

Tədricən Lənkəraninin mərcəyi-təqlidliyə layiq olması söhbəti gündəmə gəlməyə başlayır. O zamanlar Nəcəfin elmi mühitində hər kəs Fazil Şərabiyanini vəfat etdiyi təqdirdə Lənkəraninin mərcəyi-təqlid olacağını gözləyirdi. Lakin əcəl buna imkan vermədi və Lənkərani öz ustadından əvvəl dünyasını dəyişdi.¹⁶

İraq dini mühitində yetişmiş digər görkəmli azərbaycanlı alimlər

Adı çəkilən şəxslərdən başqa İraqın Nəcəf, Kərbəla, Samirra hovzələrində dərs almış daha bir neçə azərbaycanlı alim öz zamanlarında sayılıb-seçilmişlər. Onların əksəriyyəti təhsilini başa vurduqdan sonra İraq hovzələrində müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, bir qismi isə öz ölkəsinə qayıtmış yaxud digər ölkələrdə məskunlaşmışdı. O cümlədən,

- Kərbəla şəhərində "Sahibi-Riyaz" ləqəbli Seyid Əli Təbatəbaidən dərs almış, bir neçə məşhur müctəhidin müəllimi olmuş Şeyx Əbdülkərim İrəvani (XIX əsr);

- məşhur arif Seyid Əli Qazı Təbatəbainin ustadı İmamqulu Naxçıvani (XIX əsr);

- Kərbəlada Şərif əl-üləma Mazandaranidən dərs almış, nüfuzlu din xadimi və vaiz kimi tanınmış, Kərbəla müsibətindən bəhs edən "Əsrar əl-şəhadət" kitabının müəllifi Axund Molla ağa Fazil Dərbəndi (vəf. 1868/70);

- görkəmli arif Şeyx Həsənəli Noxudəki İsfahaninin ustadı, kəramət sahibi, Vadi əl-salam qəbiristanlığında dəfn edilmiş Molla İsmayıl Qarabaği (vəf. 1905);

- özündən əvvəlki müctəhidlərin kitablarına haşiyələr yazmış, şəriət məsələlərində azərbaycanlı dindarların müraciət mənbəyi olmuş Ayətullah

¹⁶ Alimin həyatı haqqında bax: Ağa Büzürg Tehrani. Nüqəba əl-bəşər, 1-ci cild, səh. 5.

Məhəmməd Əli Naxçıvani (1852-1916);

- böyük mərcəyi-təqlid Ayətullah Maməqaninin yaxın adamlarından və etibarlı nümayəndələrindən olmuş Seyid Mustafa Musəvi Naxçıvani (vəf. 1919) və Seyid Əli Naxçıvani Nəcəfi (vəf. 1935);

- məşhur filosof Əllamə Təbatəbainin, Seyid Xoyinin, Ayətullah Milaninin fəlsəfə ustadı Seyid Hüseyn Badkubeyi (1876-1939);

- mərcəyi-təqlid Seyid Əbülhəsən İsfahaninin kürəkəni olmaq şərəfini qazanmış Seyid Mir Badkubeyi (vəf. 1940);

- şəhid Seyid Məhəmməd Baqir Sədr və İmam Musa Sədrə dərs demiş fəlsəfə ustadı Şeyx Sədrəddin Badkubeyi (Şeyx Sədra, 1898-1972);

- Nəcəf və Samirra hovzələrində uzun müddət dərs demiş, özünün dediyi kimi tələbələrə 30 dövrə "Rəsail", 25 dövrə "Məkəşib" və 28 dövrə "Kifayət" dərsi vermiş Şeyx Müctəba Hatəmi Lənkərani (1897-1986);

- Ayətullah Xoyinin şagirdlərindən və yaxın ətrafından olmuş Seyid Mürtəza Naxçıvani (vəf. 1991).¹⁷

Azərbaycanla İraq dini mərkəzlərinin əlaqələri bu gün də davam edir. Hazırda Nəcəf hovzəsində təqribən 80 nəfər azərbaycanlı tələbə yüksək səviyyəli dini təhsil almaqdadır.

Azərbaycanlı alimlər və Nəcəfdəki İmam Əli (ə) hərəmi

XIX-XX əsrlərdə bir neçə azərbaycanlı alim Nəcəfdəki İmam Əli (ə) hərəmində qılınan camaat namazlarına imamlıq etmək şərəfini qazanmışdı. Belə ki, Şeyx İbrahim Badkubeyi, Məhəmməd Əli Naxçıvani, Əbülqasim Ordubadi və b. hərəmdə imam-camaatlıq etmişlər.

İmam Əlinin (ə) mübarək hərəminin hücrələrində

¹⁷ Bunların hər biri barədə Natiq Rəhimovun "Azərbaycanın din alimləri" kitabında ətraflı məlumat verilmişdir.

dəfn edilmiş şəxslərin arasında ən azı 13 nəfər azərbaycanlının olması dəqiq məlumdur:

1. Şeyx Məhəmməd Əli Naxçıvani (1852-1916) - İmran məscidinə bitişik hücrələrin biri.

2. Ayətullah Məhəmməd Hüseyn Naxçıvani İsfahani Çərəvi Kompani (1878-1942) - qızıl eyvanın altı, şimal minarəsinin yanındakı kiçik hücrə, Əllamə Hillinin məzarının yanı.

3. Seyid Mustafa Musəvi Naxçıvani (vəf. 1919) - Həzrət Əlinin (ə) məzarının arxası, "Alimlər eyvanı"nın yaxınlığı.

4. Şeyx Əbülqasim Ordubadi (1857-1915) - 22 saylı hücrə.

5-6. Mirzə Əli İrəvani (1884-1935) və Şeyx Məhəmməd Əli Ordubadi (1895-1960) - 23 saylı hücrə.

7-8. Şeyx İbrahim Lənkərani (vəf. 1896) və Ayətullah Əbdülğəffar Lənkərani (vəf. 1956) - qiblə tərəfdəki hücrələrdən biri.

9. Seyid Rza Musəvi Lənkərani (1834-1904) - Tusi qapısı istiqamətindəki 50 saylı hücrə.

10. Şeyx Məhəmməd Cavad İrəvani (1870-1962) - hərəmin şimal-qərb küncündəki 53/1 saylı hücrə.

11. Şeyx Sadiq İrəvani (vəf. 1978) - Fazil Şərabiyaninin məqbərəsinin qarşısı.

12. Seyid Mir Badkubeyi (vəf. 1940) - hərəmin əsas qapısından (Bab əl-kəbir) sol tərəfdəki birinci hücrə.

13. Ayətullah Məhəmməd İbrahim Salyani (vəf. 1924) - şimal tərəfdəki hücrələrdən biri.

Nəcəfdəki azərbaycanlı mədrəsələri

Nəcəfdəki bir neçə mədrəsə məhz Azərbaycandan gələn tələbələrin təhsil ocağı kimi tanınırdı. Bunların ən məşhuru İrəvani mədrəsəsi idi. Mədrəsə hicri 1305-ci ildə (miladi 1887/88-ci illərdə) Hacı Mehdi İrəvani adlı

imkanlı şəxsin maddi yardımı ilə tikilməyə başlamışdı. İkimərtəbəli mədrəsə 300 kv.m. sahəyə və 19 hücrəyə malik idi. Burada 24 nəfər tələbə məskunlaşmışdı ki, onların da əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi.¹⁸ Sonralar mədrəsə Səddam Hüseyn rejimi tərəfindən dağıdılmışdır.

Nəcəfdə Azərbaycanla bağlı digər məkan isə Badkubeyi mədrəsəsidir. Hacı Əli Nəqi Badkubeyi adlı imkanlı şəxs hicri 1325-ci (miladi 1907-ci) ildə Nəcəfin Mişraq məhəlləsində, hərəmin yaxınlığında öz vəsaiti hesabına mədrəsə və onun qərb tərəfində məscid tikdirir. Birmərtəbəli mədrəsənin 28 hücrəsi vardı. Onun şərqində, təqribən 100 kv.m.-lik həyətdə ikimərtəbəli daha bir tikili inşa edilmişdi, bu binada da 8 hücrə vardı. Mədrəsədə əsas etibarilə Buxaradan və Bakıdan gələn 20 nəfərdən artıq tələbə qalırdı. Təəssüf ki, miladi 1963/64-cü illərdə yolun genişləndirilməsi bəhanəsi ilə mədrəsə binasının çox hissəsi uçuruldu.

Kərbəla şəhərində, İmam Hüseyn (ə) və Həzrət Abbasın (ə) mübarək məqbərələri arasındakı ərazidə də Badkubeyi mədrəsəsi mövcud olmuşdur. Mədrəsə hicri 1270-ci (miladi 1854-cü) ildə tikilmiş və uzun müddət fəaliyyət göstərmişdir. Lakin ərazidə genişləndirmə və abadlıq işləri aparılarkən mədrəsə layihəyə mane olduğu üçün sökülmüşdür.

Bunlardan əlavə, Nəcəfdəki Türklər məscidi də azərbaycanlı tələbələrin məhərrəm ayında əsas əzadarlıq məkanlarından sayılırdı. Məscid Şeyx Ənsarinin zamanında inşa edildiyi üçün onun adı ilə də adlandırılır, amma məşhur adı "Türklər məscidi"dir. Vaxtilə Şeyx Ənsari, daha sonralar Ayətullah əl-üzma Seyid Məhəmməd Kazim Yəzdi ("Ürvət əl-vüsqa" kitabının müəllifi) Türklər məscidində camaat namazlarına imamlıq edir və dərs deyirdilər. Məscid 1941-ci ildə

¹⁸ Cəfər əl-Xəlili. Mövsuat əl-ətəbat əl-müqəddəsə, 7-ci cild, II hissə, səh. 141.

təmir edilmiş, 1999-cu ildə sahəsi genişləndirilmiş, ətrafında dəstəmazxana və köməkçi binalar tikilmişdir.

* * *

Azərbaycan ilə İraq ölkələri arasında məsafə böyük deyil, aralarındakı ən yaxın iki nöqtə bir-birindən bir neçə yüz kilometr məsafədə yerləşir. Amma bu iki ölkə qonşu dövlətlər deyil, buna görə də çoxları məkan baxımdan məsafənin çox böyük olduğunu təsəvvür edirlər. Azərbaycan xalqının ideoloji və mənəvi kimliyinin əsas cəhəti Mühəmməd və Ali-Mühəmmədə (s) olan məhəbbətdə təcəssüm etmişdir, buna görə də azərbaycanlıların İraqla bağlılığı həm fərdlər, həm də cəmiyyətlər səviyyəsində qədim tarixə malikdir.

Azərbaycan poeziyasının imamı, Füzuli Bağdadi ləqəbli Süleymanoğlu Məhəmməd İraqşəhəri Kərkükdə dünyaya göz açmış, Bağdadda yaşamış, Kərbəlada vəfat etdikdən sonra İmam Hüseynin (ə) yanında dəfn olunmuşdur. Füzulinin Şah İsmayıl tərəfindən Səfəvilər dövləti yaranmazdan da qabaq dünyaya gəldiyini, Azərbaycan türkcəsini dərindən bildiyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, o zamanlar Kərkükdə və Bağdadda azərbaycanlılardan ibarət cəmiyyət mövcud olmuşdur. Axı cəmiyyət içində yaşamadan onun dilini belə dərindən öyrənmək mümkün deyildir.

İraqda azərbaycanlı toplumunun tarixi çox qədimdir, hətta azərbaycanlıları İraq cəmiyyəti ilə bağlayan spesifik siyasi əlaqələrdən də qədimdir. Ola bilər ki, bunun da səbəbi Azərbaycan xalqının Əhli-beytə (ə) ideoloji və mənəvi cəhətdən bağlı olmasıdır. Azərbaycanlılar da dünyanın başqa yerlərindən olan Əhli-beyt (ə) aşıqləri kimi İraqa tez-tez, özü də tək-cə ticarət məqsədi daşımayan səfərlər etmişlər.

Azərbaycanlıları və İraq türkmanlarını birləşdirən bir çox ümumi dəyərlər vardır. Bunlar həm genetik

olaraq ötürülən irsi dəyərlərdir, həm də dəyərlərin qorunub saxlanmasına imkan verən ailə tərbiyəsindən qaynaqlanır.

Azərbaycanlıların əsas mənəvi keyfiyyətləri bunlardır:

- Dinə olan fitri və qeybə olan həqiqi iman.

- Mühəmməd və Ali-Mühəmmədə (s) olan sədaqət və bağlılıq.

- Dini qurumlara, din alimlərinə, mərcəyyəyə və onların göstərişlərinə olan böyük ehtiram.

- Bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, azərbaycanlılar öz milli kimliyini, adət-ənənələrini qoruyan və onlara sayğı ilə yanaşan insanlardır.

- Onların milli adət-ənənələrinin əsas qaynağı dindir. Amma tədricən din fitrətdən qidalanan davranışa çevrilmiş, ilahi dəyərlərə ruhi və mənəvi ehtiyac onu daha da möhkəmlətməmişdir.

- Dünya və onun qayğıları çoxlarına üstün gəlsə də, xoş xislətli azərbaycanlının ürəyi həmişə başqaları üçün açıqdır. Azərbaycanlı gənclərlə söhbətlərim zamanı mən buna əmin oldum.

Bütün bu keyfiyyətlər İraqın şiə türkmənləri ilə İraqa gələn görüşdüyümüz azərbaycanlı müsafirlər arasında müştərəkdir. Bunlara aşağıdakı keyfiyyətləri də əlavə edə bilərik:

- Haqq yolunda fədakarlığa meyillilik.

- Özünüinkişafa meyilli olmaq, çatdığı səviyyə ilə kifayətlənməmək.

- İraqda da müşahidə edildiyi kimi əsrlər boyunca zalımlara, işğalçılara qarşı mübarizə aparmaq, bu yolda əziyyətlər çəkmək.

- Azərbaycanlı və İraq türkməni həyat sevgisinə baxmayaraq heç zaman vəzifə aşiqi olmamış, həmişə öz zəhməti sayəsində dolanmış, ticarət və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdur.

- Aradakı daha bir müştərək dəyər İmam Hüseyn (ə) ilə bağlı mərasimlərdə özünü göstərir. İmam Hüseyn (ə) məclislərində tam eynilik görürük. Azərbaycanlılar hər il İmam Hüseynə (ə) əza saxlamış xalqlardan biridir, onlar həmişə İraqda İmam Hüseyni (ə) və onun atası İmam Əlini (ə) ziyarət etməyə can atmışlar. Biz onların ziyarət çətinliklərini aradan qaldırmaqda aciz olsaq da, onlar öz istəklərində israrlıdırlar.

Dünyada baş verən siyasi təlatümlər hər zaman insanlara zülm edilməsinə gətirib-çıxarır, bəzi xalqları məhv edir, bəzilərini isə yüksəklərə qaldırır. Azərbaycanlılar bütün bu proseslərə baxmayaraq həmişə öz sosial kimliklərini qoruyub saxlamışlar.

Ərəb dövlətlərinin rəsmi dairələrinin Azərbaycana və onun məruz qaldığı problemlərə, ədalət naminə apardığı mübarizəyə münasibətdə dini təəssübkeşlik üzündən ədalətsiz davranması hamıya aydındır. Hər bir dini mərasimdə təkidlə bildirilməlidir ki, Azərbaycan müsəlman torpağıdır, onu tamahkar qəsbkarlardan qorumaq vacibdir.

Azərbaycan müsəlman və qeyri-müsəlman dövlətlər arasında yerləşdiyindən keçid, tranzit və hər istiqamətə açıq olan qapı rolunu oynayır. Çoxsaylı fikir və ideyalara, din və mədəniyyətlərə - hətta keçici formada olsa belə - qucaq açmaq bir xalqın açıqürəkli və həlim xasiyyətli olmasını göstərir. Eyni zamanda görürük ki, azərbaycanlılar öz inanclarına və mədəniyyətlərinə ən möhkəm şəkildə bağlıdırlar, bu yolda Əhli-beytin (ə) təlimlərindən qidalanırlar. Elə həmin bağlılıq bu qədim ölkəni ideoloji hücumlar qarşısında mətin bir qalaya çevirmiş, dünyanı bürümüş ideoloji təlatümlər qarşısında sarsılmağa qoymamışdır.

1. *Elnur Nəsirov*. Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər, Bakı, 2011.
2. *Nərgiz Əliyeva*. Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin elmi əlaqələri və tədris fəaliyyətləri, Bakı, 2015.
3. *Natiq Rəhimov*. Azərbaycanın din alimləri, Bakı, 2014.
4. *Yaqut əl-Həməvi əl-Rumi*. Möcəm əl-üdəba (İrşad əl-ərib ilə mərifət əl-ədib) (7 cildə), Beyrut, 1993.
5. *Kəmaləddin Əbülfəzl Əbdürrəzzaq ibn əl-Fuvəti əl-Şeybani*. Məcmə əl-adab fi möcəm əl-əlqab (6 cildə), Tehran, 1374 h.-ş.
6. *Kamal Novruz*. Əhmədağa Əhmədov, Bakı, 2009.
7. *Molla Nəsrəddin* (8 cildə), Bakı, 2010.
8. *Məhəmməd Əli Müdərriş Təbrizi*. Reyhanət əl-ədəb (8 cildə), Tehran, 1374 h.-ş..
9. *Əbdürrəhim Əqiqi Bəxşayiş*. Məfəxirə-Azərbaycan (5 cildə), Təbriz, 1997.
10. *Ağa Büzürg əl-Tehrani*. Əl-Zəriə ilə təsanif əl-şiə (25 cildə), Beyrut, 1983.
11. *Ağa Büzürg əl-Tehrani*. Nüqəba əl-bəşər fi-l-qarn əl-rabi əşər (Təbəqat əlam əl-şiə) (5 cildə), Beyrut, 2009.
12. *Əl-Seyyid Mühsin əl-Əmin*. Əyan əl-şiə (12 cildə), Beyrut, 1983.
13. *Kazim Əbbud əl-Fətlavi*. Məşahir əl-mədfunin fi-l-sahn əl-Ələviyy əl-şərif, Qum, 2006.
14. *Cəfər əl-Xəlili*. Məvsuət əl-ətəbat əl-müqəddəsə (12 cildə), Beyrut, 1987.
15. *Cəfər əl-Düceyli*. Məvsuət əl-Nəcəf əl-əşrəf (9 cildə), Beyrut, 1993

MÜASİR İRAQ TARİXİNDƏ TÜRKMAN SİYASİ HƏRƏKATLARININ YARANMASI VƏ TƏKAMÜLÜ

• Dr. Rza ƏLİOĞLU

Fəlsəfə Akademiyası, Bağdad, İraq

Çağdaş ingilis ordularının İraqı işğal etməsi, Osmanlı İmperiyası hakimiyyətinin sona çatması dövrlərini əhatə edən, əsasən Nəcəfi-Əşrəf və Kərbəladakı dini müəssisələrin və mərcəyi-təqlid müctəhidlərin fətvası ilə başlayan, onların rəhbərliyi altında Britaniya işğalına qarşı kortəbii çıxışlar şəklində baş verən 1920-ci il inqilabında türkmanlar önəmli rol oynamışlar. İraq əsirətləri (*tayfaları*) Nəcəf müctəhidlərinin göstərişlərinə tabe olub işğala qarşı başlamış müqavimətə qoşuldular. Beləliklə, inqilabçıların birgə səyləri uğurla nəticələndi və çağdaş İraq dövlətinin əsası qoyuldu. Bu inqilabda Tələfərəsas rol oynadı, belə ki, müqavimət hərəkətinin ilkcıqlımları məhz bu şəhərdə alovlanmışdır. Türkman əsirətləri önəmli hərbi qələbələrin əldə edilməsində böyük rol oynamışlar.

Qeyd edək ki, Nəcəfi-Əşrəf hovzəsinin rəhbərliyi çox zaman azəri əsilli din alimlərindən ibarət olmuşdur.

İraq dövləti təsis edildikdən sonra da türkman əsilli şəxsiyyətlər davamlı şəkildə ölkənin siyasi həyatında və dövlət quruculuğunda fəal iştirak etmişlər. Lakin onların siyasi həyatda iştirakı İraqın milli və ya islami partiyalarının tərkibində baş verirdi. Kürdlərin çoxluq təşkil etdiyi bölgələrdə olduğu kimi kürd xalqının milli

və siyasi hərəkətinə rəhbərlik edən partiya tipli sırf müstəqil siyasi təşkilatlar türkmanlar arasında yox idi.

Türkmanların siyasi fəaliyyəti digər İraq partiyaları ilə sıx bağlı idi. Türkmanlar İraq parlamentində, Kommunist Partiyasında, İslam yönümlü və digər partiyalarda təmsil olunurdular. Türkmanlar ölkənin siyasi həyatında fəal şəkildə iştirak etsələr də, türkman problemini araşdıran əksər tədqiqatçılar İraq türkmanlarını ölkə daxilində siyasi və mədəni baxımdan təcrid olunmuş, ölkənin siyasi həyatında məhdud iştirak payına sahib bir qrup kimi təqdim edirlər. Bu fikirlə yalnız bəzi türkman millətçiləri çıxış etmişlər. XX əsrin 90-cı illərinə - Türkiyənin dəstəyi ilə Türkman Cəbhəsinin təsis edilməsinə qədər türkmanların müstəqil milli hərəkətinin olmadığını söyləməkdə həqiqət vardır. Türkman siyasi xadimləri İraqın ayrı-ayrı siyasi partiyalarının tərkibində fəaliyyət göstərirdilər.

İraqda türkman siyasi hərəkətinin başlanması XX əsrin axırlarında ölkənin siyasi həyatında baş vermiş dəyişikliklərlə bağlıdır. Aradakı qəbiləvi və ideoloji ixtilaflar nəticəsində onlar 2003-cü ildə Milli Parlamentdə ilk seçkilərdən sonra meydana gəlmiş müxtəlif siyasi ittifaqlara qoşuldular. İraq türkmanları digər etnik və tayfa azlıqlarından öz yüksək səviyyəli təşkilatlanma qabiliyyəti, siyasi plüralizmi ilə seçildilər. Bununla belə, türkman milli siyasi hərəkətləri qarşısında maneələr və spesifik problemlər də yaranırdı. Türkmanlar Türkiyə və İraqla tarixi bağlılığa malikdirlər. İraq türkmanları ilə İraq və Türkiyə türkləri arasında yaxınlıq məsələsinin “qohum dövlətlər” formasında qoyuluşu ilə yanaşı, Böyük Qafqaz və İraqın şimali Məsoptomiya bölgələri arasında birləşdirici halqa rolunu oynayan türkman azlığının fəaliyyəti İraqın təcridçilik siyasətinə qarşı milli türk ünsürünün müdaxiləsini də tələb edirdi. İraq türkmanlarının durumu etnik

azlıqların imkanlarının və oriyentasiyasının sərhədlərini özündə daşıyırdı. Azlıqların hərəkətləri arasında bağlılığı qeyd etməklə yanaşı, bu azlıqların siyasi istiqamətini mürəkkəb şəbəkə daxilində baş verən dinamik proses kimi araşdırmaq zəruridir. Bu məqsədlə etnik qrupların hansı əməli məna kəsb etməsini başa düşmək üçün tarixi və etnoqrafik tədqiqat metodlarından istifadə etmək lazımdır. Bu zaman Türkiyə ilə İraq türkmanları arasında əlaqələr daha çox mürəkkəbləşə və hətta ziddiyyət şəklini də ala bilər. İraq türkmanları bir tərəfdən Türkiyə hökumətinin yardımını xaricində müstəqil şəkildə İraq siyasətinə qoşulmaq, o biri tərəfdən isə öz milli kimliyini itirmək riski ilə ikiqat çətin vəziyyətə düşə bilərlər.

Müasir türkman siyasi fəaliyyətinin tarixi

Türkmanların İraq partiyaları tərkibində siyasi proseslərdə iştirakı ilə yanaşı, onların tam müstəqil siyasi fəaliyyət əzmi də müşahidə edilir. Müasir dövrdə türkmanların siyasi fəaliyyəti əsasən iki istiqamətdə nəzərə çarpır:

1. İslamçılar;
2. Millətçilər (məsələn, Türkman Cəbhəsi).

İslamçılar

İraqda 40 il bundan əvvəl meydana gələn, İslam ideologiyasını və üsul-idarəsini əsas xətt və türkman mühitində dəyişiklik metodu kimi qəbul edən, şiə əqidəsi və ideyaları ilə Tələfərdən başlayan bu siyasi hərəkət cənubda Bağdada, hətta İraqın ən cənub nöqtəsi olan Faoya qədər yayılmışdır.

Türkman siyasi hərəkəti müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmiş, türkmanların gözləntilərinə cavab verəcək, onların ideoloji mövqeyinə uyğun gələcək ən münasib forma və həll yolları tapmaq üçün axtarışlara baş vurmuşdur. Türkman cəmiyyətində islami hərəkət

türkmanların mübarizəsini yönəldən, onların qanuni hüquqlarını müdafiə edən doğru yol və düzgün metod uğrunda uzun müddətli səylərdən və davamlı axtarışlardan sonra meydana gəldi. Bu hərəkatın kökləri XX əsrin 60-cı illərinə - türkmanların İslamı öz mübarizəsinin ideoloji bazası seçdiyi zamana gedib-çığır. Hərəkatın sıralarına çoxsaylı gənclərin və ziyalıların daxil olması nəticəsində türkman mühitinə geniş xalq kütlələrini əhatə edən bir İslam ideologiyası hakim oldu.

İslamçılara aid partiya və hərəkatlar

İraq Türkman İslam Birliyi: Bu İslam hərəkatı ötən əsrin 80-ci illərində BƏƏS rejimi ilə uzun və ağır mübarizədən sonra bir qrup mütərəqqi fikirli türkman ziyalısının rəhbərliyi altında meydana gəlmişdir. Bu qrupa 1991-ci ildə təsis edilmiş İraq Türkman İslam Birliyinin baş katibi Abbas Bayati rəhbərlik edir. Həmin il BƏƏS rejimi şiə türkmanları Azərbaycan əsilli iranlılar olmaları iddiası ilə zorla İrana köçürdü və buna qarşı Şaban hərəkatı baş verdi.

İraq Türkman İslam Birliyi aydın ideologiyaya malik orijinal xarakterli İslami hərəkatdır, türkmanların gözləntilərini və istəklərini tam düzgünlüyü ilə ifadə edən güclü səsə malikdir, həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə türkmanların ədalətli mövqeyini əzmlə müdafiə edir, onların qanuni hüquqlarının təmin edilməsi uğrunda mübarizə aparır, keçmiş rejimlərin hakimiyyəti dövründə türkmanların məruz qaldıqları zülm və repressiyaların, məzhəbi və milli ayrışdırıcılığın əks-sədasını beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq üçün yorulmadan mübarizə aparır.

İraq Türkman İslam Birliyinin türkmanlar yaşayan bütün bölgələrdə, habelə Avropada ofis və nümayəndəlikləri vardır. 2003-cü ildən sonra İraq Türk-

man İslam Birliyi hökumətdə bir neçə yüksək vəzifə qazandı, onun nümayəndələri nazir vəzifəsini tutdular, parlamentə üzv ola bildilər. İraq Türkman İslam Birliyi şiələrin ən güclü siyasi təşkilatı sayılır və siyasi sahələrdə türkmanlara rəhbərliyi həyata keçirir. 2003-cü ildə sünni məzhəbli türkman islamçılar da partiya və hərəkatlar şəklində bəzi siyasi təşkilatlar yaratdılar.

İraq İslam Partiyasının Kərkük filialı. BƏƏS rejiminin süqutu zamanı bu təşkilat sünni məzhəbindən olan türkman əsilli ziyalılar və şəxsiyyətlər tərəfindən idarə edilirdi. Lakin partiyanın şəhər filialının rəhbərliyində kürd və ərəblərin hökmranlığı türkmanları onu tərک etməyə vadar etdi; onlar “Ədalət və Qurtuluş” adlı yeni bir İslam partiyası təsis etdilər. Lakin bu partiya yalnız öz mövqeyini İraq İslam Partiyası və Türkiyənin Ədalət və İnkişaf Partiyasının xətti ilə uyğunlaşdırdıqdan sonra, 2004-cü ildə rəsmi şəkildə təsis edilmiş sayıldı.

Millətçilər

Türkman Cəbhəsi

Türkman Cəbhəsi 1995-ci ildə Türkiyənin birbaşa yardımı ilə müxtəlif türkman əsilli şəxsiyyətlərin və partiyaların birgə iştirakı ilə formalaşmışdır.

Türkman Cəbhəsinə daxil olan siyasi partiyalar və təşkilatlar

a. Milli Türkman Partiyası:

1990-cı ildə Türkiyədə təsis edilib və son dövrlərdə meydana gələn bütün türkman milli partiyaları üçün ana təşkilat rolunu oynayır. Bu partiya 1991-ci ildə Beyrutda keçirilmiş təsisat konfransında rəsmən elan edildi. Onun sədri doktor Müzəffər Arslan idi. Mərhum Mustafa Kamal Yayı, Yaşar İmamoğlu, Əziz Qadir və

başqaları da partiyanın rəhbərliyinə daxil idilər.

Bu partiya 1991-ci ildən 1995-ci ilə kimi, başqa sözlə desək Türkman Cəbhəsi yaradılana qədər türkmanların milli hərəkətinə rəhbərlik etmişdir. Məhz onun rəhbərliyi altında türkman millətçiləri İraq müxalifəti daxilində fəaliyyət göstərmiş, İraq müxalifətinin keçirdiyi Beyrut konfransında iştirak etmişlər. Doktor Müzəffər Arslan Konfransın İcraiyə Komitəsinə üzv seçilmişdir. Keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında Ərbil şəhərində başqa türkman siyasi partiyaları, təşkilatları və şəxsiyyətləri də meydana çıxdı. Bu da partiya ilə yeni meydana atılan türkman siyasi partiyaları və hərəkətləri arasında fikir ayrılığına səbəb oldu. Beləliklə, Türkman Cəbhəsi ideyası gündəmə gəldi və reallaşdı.

Hazırda İraqın əksər türkman bölgələrində partiyanın ofis və nümayəndəlikləri vardır. Milli Türkman Partiyası Türkman Cəbhəsi ilə müqayisədə ikinci dərəcəli rola malikdir, qərargahı Kərkükdə yerləşir.

b. Türkmaneli Partiyası.

c. Türkman Müstəqillər Partiyası.

d. Türkman İslam Hərəkatı. 2003-cü ilə kimi Suriyada fəaliyyət göstərmiş, İraqda BƏƏS rejimi devrildikdən sonra Türkman Cəbhəsinə qoşulmuşdur.

e. Kərkükdə yerləşən və Türkman Cəbhəsinin təmsilçisi olan Türkman Məclisi.

f. Türkman Qadınları Birliyi, Türkman Gəncləri Birliyi, Türkman Mədəniyyəti Vəqfi, Türkman Monitoring Mərkəzi.

Türkman Cəbhəsinin İraqın xaricində də ofisləri vardır, bunların ən əsası Türkiyədə, digərləri Avropa dövlətlərində yerləşir.

Cəbhəyə daxil olmayan xırda milli partiyalar

a. Türkman Milli Hərəkatı. Seçkilər dövründə

meydana gəlmişdir, yazılı mənbələrdən belə məlum olur ki, bunlar ötən əsrin 50-ci illərində təsis olunmuş Turan Türkman Hərəkatının davamçılarıdır.

- b. Türkman İttifaqı Partiyası.
- c. Türkman Demokratik Hərəkatı.
- d. Bağdad və Ərbildə yerləşən Türkman Qardaşlıq Klubu. Bu təşkilat “Qardaşlıq” adlı jurnal nəşr etdirir.
- e. Türkiyədə yerləşən Türkman Mədəniyyəti Dərnəyi.

İraq Kürdüstanında Milli Türkman Toplumu adı altında fəaliyyət göstərən və Kərkükün İraq Kürdüstanına federasiya halında daxil olmasını dəstəkləyən Türkman milli partiyaları aşağıdakılardır:

- a. Kürdüstan Türkman Demokratik Partiyası.
- b. Türkman Qardaşlıq Partiyası.
- c. Türkman İttifaqı.
- d. Türkman Doğuş Partiyası.
- e. Türkman Milli Qurtuluş Partiyası.
- f. Türkman Xalq Partiyası.

İraq dövlətinin təsis edilməsində türkmanların rolu

Türkmanların siyasi hərəkatı Birinci Dünya Müharibəsindən və Osmanlı İmperiyasının süqutundan sonra meydana gələn İraq Dövlətinin yaranması ilə başlayır. İraq dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra hicri 1339-cu il səfər ayının 12-də/miladi 1920-ci il yanvar ayının 25-də ilk İraq müvəqqəti hökuməti təşkil olunduqdan üç ay sonra Kərkükdən olan İzzət Paşa Kərküklü 1921-ci il yanvarın 29-da bu hökumətdə nafiə (rabitə) naziri vəzifəsinə yiyələndi.¹

Lakin Kərkük Bağdad üçün asan müttəfiq deyildi. 1921-ci il iyul ayının 11-də keçirilən toplantıda Nazirlər Kabinəsi səs çoxluğu ilə Əmir Feysəli İraqa kral olaraq dəvət etdi, sonra isə ölkədə bununla bağlı rəy sorğusu

¹ Əbülrəzzaq əl-Hüseyni. İraq nazirliklərinin tarixi, 1-ci cild, səh. 65.

keçirməyi və hər bir quberniyada səsvermənin gedişatına nəzarət edən komissiyalar yaratmağı qərara aldı.

Kərkük və Süleymaniyyədən başqa bütün quberniyalar Kral Feysəlin lehinə səs verdi. Kərkükdə türkmanlar Osmanlı sülaləsinə mənsub əmirin İraq kralı kimi ölkəyə gətirilməsini tələb etdilər. Bu faktın özü Kərkük quberniyasında türkman zadəganların və digər türk kübar ailələrin böyük nüfuz sahibi kimi səsvermənin gedişinə təsir etmək gücünə malik olduqlarını göstərdi. Süleymaniyyə sakinləri isə ümumiyyətlə səsvermədə iştirakdan imtina etdilər, çünki ingilislər onlara müstəqillik verəcəklərini vəd etmişdilər.

Bu addım demokratiya və fikir azadlığını ifadə edən sadə bir addım deyildi, əslində daha böyük bir planın həyata keçirilməsi əzminin ifadəsi idi. 1921-ci il avqust ayının 23-də Bağdadın Saat meydanında kralın tacqoyma mərasimi keçirildi. Bu mərasimdə Kərkük və Süleymaniyyə istisna olmaqla bütün quberniyalar iştirak etdi. Buna baxmayaraq, kralın yeritdiyi siyasət bütün quberniyaları, o cümlədən Kərkük və Süleymaniyyəni də əhatə etməyə yönəlmişdi. Kərkükdə yerli sakinlərdən olan Fəttah bəy adlı şəxs qubernator təyin edildi. O, əslən türkman idi və əhalinin rəğbətini qazanmışdı.²

1920-ci il Tələfər üsyanı

İraq türkmanlarının heç də hamısı Kərkükdə yaşayan kübarlar kimi kral I Feysəli müdafiə etmirdi. Görünür, Tələfər və Tuz Xurmatu kimi şəhərlərin əhalisinin mövqeyi türkman əsirətlərinin mövqeyinə daha yaxın idi, onlar daha çox Məkkə Şərifli Hüseyinin oğullarını müdafiə edirdilər, onların bu sahədəki fəaliyyəti digər İraq tayfalarının fəaliyyətinə daha yaxın idi.

İraq müstəqillik əldə edənə qədər işğalçı ingilislərə qarşı yönəlmiş ilk silahlı inqilabi hərəkət Tələfərdə başlandı. Bundan sonra ölkənin mərkəz və cənub böl-

² Əbülrəzzaq əl-Hüseyni. İraq nazirliklərinin tarixi, 1-ci cild, səh. 28.

gələrini Böyük İraq İnqilabı bürüdü. Bu inqilab hələ 1915-ci ildə Britaniyanın Ərəb körfəzindən başlayaraq Bəsrə şəhərinin və bütünlüklə İraqın işğalına yönəlmiş cəhdlərinə qarşı İraqın mərkəz və cənub bölgələrində yerli əsirətlər tərəfindən başlanmış mübarizənin davamı idi. Yerli tayfalar bu mübarizəni özlərinə dini vəzifə hesab edirdilər, onlar Kərbəla və Nəcəfdəki şii müctəhidlərin cihad çağırışlarına cavab olaraq müsəlman torpaqlarının işğalına qarşı mübarizəyə qalxdılar.

İlk olaraq Tələfərdə yaşayan tayfalar 1920-ci il iyun ayının 30-da silahlı üsyan alovunu alıxdırdılar. Bu üsyan nəticəsində Britaniya yeritdiyi siyasəti dəyişməli oldu. Beləliklə, Məkkə şərifi Hüseynin oğlu şahzadə Feysəl ibn Hüseyn İraq kralı oldu və 1921-ci il avqust ayının 23-də tacqoyma mərasiminin keçirilməsinə razılıq alındı.

Tədqiqatçı jurnalist Zunun Qarabaş bu barədə yazır: “Abdullah əl-Seyid Vəhəb Tələfərin, habelə başqa bölgələrin türkmən və ərəb tayfalarının rəhbərləri ilə razılığa gəlib hərbi komendantın müavini zabit Əbdülhəmid əl-Dəbbuni ilə görüşdü. İnqilabçıların məxfi görüşü Abdullah əl-Seyid Vəhəbin evində baş tutdu və toplantı ingilis işğalına qarşı silahlı üsyana başlamaq kimi cəsarətli bir qərar qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Toplantıda müzakirələrdən sonra bütün iştirakçıların mövqeyini əhatə edən vahid bir platforma qəbul edildi, hamılıqla qərara alındı ki, 1920-ci il iyun ayının 4-də silahlı üsyan başlasın. Bu hadisə həm milli mənafe, həm də sosial maraqlar baxımından Tələfər tayfalarının həmrəyliyini və monolit vəhdətini nümayiş etdirdi”.³

1920-ci il iyun ayının 4-də qiyamçılar Tələfər qalasına hücum edib bölgənin siyasi idarə rəhbərinin müavini mayor Parlonu və kapitan Stüartı qətlə yetirdilər.

³ “Müasir İraqın müfəssəl tarixi” kitabına istinadən.

Bundan sonra Tələfər Britaniya təyyarələrinin bombardmanına məruz qaldı, bu da çoxsaylı insan itkisinə, dağıntılara və əhalinin məcburən şəhəri tərk etməsinə səbəb oldu. Şərif Hüseyni dəstəkləyən zabitlərlə Qəbək kəndində keçirilmiş görüşdə Süleyman Ağa və Abdullah Vəhəblə yanaşı Cüheyş qəbiləsinin başçısı Şeyx Saleh Al-Xüdeyr, habelə Kərkəriyyə, Şümmər, Tələfər bölgəsinin yerdə qalan tayfalarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Onlar hamılıqla Tələfərə gəlib Abdullah Ağa Al-Seyid Vəhəb əl-Tələfərinin evində toplaşdılar. Qərara gəldilər ki, qalaya hücum edib orada olan Britaniya hərbiçilərini qətlə yetirsinlər. Hücum zamanı Cüheyş qəbiləsinin başçısı Şeyx Saleh Al-Xüdeyr şəhid oldu, bir neçə saatdan sonra Britaniya ordusunun əlavə qüvvələri köməyə gəldi. İngilislər şəhəri təyyarələr vasitəsilə intensiv şəkildə bombardadılar və tayfaların silahlı dəstələri şəhəri tərk etdi. Bu geriçəkilməni “qaçaqaç” adlandırmışlar. Bundan sonra Britaniya işğal administrasiyası bəyanat verdi. Bəyanatın şərtinə əsasən Seyidlər tayfasının üzvlərinin Tələfərdəki evlərinə qayıtmaları üçün tayfa başçısı Seyid Abdullah Ağa Al-Seyid Vəhəb 82 min rupi cərimə ödəməli oldu.⁴

İraq türkmənlərinin məruz qaldığı repressiyalar

“Erməni davası” döyüşü

Türkmən şəhər əhalisi ilə “Ləvi ordusu” əsgərləri (*Levy ingilis sözü olub “səfərbər edilmiş əsgərlər” mənasını verir*) arasında baş vermiş bu döyüş “erməni davası” adını almışdır. İngilislər Ləvi ordusunu ən yeni silahlar və hərbi texnika ilə təchiz edirdilər.

Ləvi ordusunun şəxsi heyəti İraq vətəndaşlarından ibarət idi. Bu ordunu ingilislər İraqı işğal etdikdən sonra yaratmışdılar.

⁴ Hazırkı məzənnə ilə bu məbləğ milyonlarla dollara bərabərdir.

Həmin silahlı qüvvələr “Assor orduları” adını daşıyırdı və ingilislər tərəfindən idarə olunurdu, onun komanda heyəti əsasən yerli xristianlardan (*o cümlədən ermənilərdən – red.*) ibarət idi.

1924-cü il may ayının 4-də Ləvi ordusunun bir bölməsinin əsgərləri Kərkük bazarında alış-veriş etmək istədilər. Bazarda bölmənin hərbiçiləri ilə yerli əhali arasında mübahisə yarandı və dava-dalaş nəticəsində əsgərlərdən biri yaralandı. Bundan sonra Ləvi ordusu öz silah-sursatı ilə şəhərə daxil olaraq türkmənlərlə vuruşmağa başladı. Qarşıdurmada xeyli şəhər sakini qətlə yetirildi və yaralandı. Deyilənlərə görə, tərəfləri ayırmağa çalışan iki polis işçisi də daxil olmaqla ölənlərin sayı 27 nəfər idi. Polis rəisi Murad Mübarək əxsi heyətə kazarmada qalmağı əmr etdi. Ümumilikdə bu faciə zamanı öldürülmüş və yaralanmış insanların sayı 200 nəfərə çatmışdı.⁵

Gavur bağı faciəsi

1946-cı il iyul ayının 12-də baş vermiş Gavur bağı faciəsi zamanı polis qüvvələri işi dayandıraraq öz hüquqlarının təmin olunmasını tələb edən və Kərkükün Gavur bağı parkında toplaşan Kərkük neft şirkətinin fəhlələrinə atəş açdılar. Faciədən bir az əvvəl, iyulun 7-də Ərşad əl-Öməri hökumətinin iqtisadiyyat naziri Baba Əli Şeyx Mahmud tətillə çıxmış fəhlələrə təzyiqlə göstərilib onları işə qaytarmaq məqsədilə şəhərə gəlmişdi. Öz məqsədinə nail olmayan nazir təhdid yolunu seçdi, buna cavab olaraq tətillə etmiş fəhlələr Gavur bağında toplaşdılar. Qırğın zamanı 6-sı fəhlə olmaqla 16 nəfər qətlə yetirildi, 14 fəhlə və daha 30 şəxs yaralandı.

Kərkük administrasiyasının rəhbəri Həsən Fəhmi, atəş əmrini vermiş polis idarəsinin rəisi Əbdürrəzzaq Fəhmi və əmrin icrasına birbaşa cavabdeh olan polis

⁵ Kərkükün türkmən şəhəri olmasına dəlillər. Təqəüddə olan general Yavuz Nurəddin Sabir Ağa oğlu. İraq türkmənlərinin ensiklopediyası.

zabiti Əbdu əl-Çəniyə qarşı ittiham irəli sürülsə də məhkəmə onlara bəraət verdi.

Daxili işlər naziri Abdullah əl-Qəssab 1946-cı il avqust ayının 17-də, Ərşad əl-Ömərinin rəhbərlik etdiyi Nazirlər kabinəsi isə 1946-cı il oktyabr ayının 16-da istefa verdi.⁶

1959-cu il Kərkük qırğını

Kərkük qırğını dedikdə 1959-cu il iyul ayının 14-dən 17-nə kimi baş vermiş hadisələr nəzərdə tutulur. Bu hadisələrdə kommunist zabitin başçılıq etdiyi İraq ordusu 2-ci diviziyasının əsgərləri və Kommunist Partiyasına tabe olan “Xalq müqaviməti” dəstələrinin milisləri dinc türkman sakinlərə qarşı kütləvi qətlər törətdilər. Faciəli hadisələr 1959-cu il mart ayının 9-da başladı. İraq ordusu Kərkükün əksər sakinləri türkmanlardan ibarət olan məhəllələrinə hücum etdi. Hərbçilər bu hücumda tanklardan, top və iri çaplı pulemyotlardan istifadə edərək dinc əhaliyə atəş açdılar. Nəticədə xeyli tikili yerlə yeksan oldu, dinc sakinlər qətlə yetirildi. Çoxlu günahsız insanın ölümünə və yaralanmasına səbəb olan bu vəhşi hücum İraq türkman toplumu üçün çox gözlənilməz hadisə idi. Bu faciənin nəticələri İraq türkmanlarına ağır zərbə vurdu. Yüzlərlə ailə zorla şəhərdən köçürüldü, repressiyaların daha da güclənməsindən çəkinən çoxlu insan qaçmağa məcbur oldu. Faciə İraq türkmanları arasında dərin nifrət və qəzəb hissi doğurdu.

Tuz Xurmatu sakinlərinə qarşı repressiyalar

Keçin əsrin 70-ci illərində Tuz Xurmatu şəhəri geniş miqyaslı islami oyanış və dini şüurun yüksəlişi prosesinə şahid oldu. Bu da rejimi xüsusi cəza tədbirləri görməyə məcbur etdi. 1980-81-ci illər ərzində təhlükəsizlik qüvvələri ilk növbədə gəncləri əhatə edən geniş

⁶ Meysun Nəim əl-Rumi. Arxiv nüsxəsi, 6 may 2018-ci il.

miqyaslı repressiyalar həyata keçirdi, nəticədə bir qrup fəal gənc edam edildi. Mücahidlər şəhəri Tuz Xurmatu mühasirəyə alındı, yüzlərlə günahsız insan şəhid edildi, yüzlərlə türkman ailəsi əslən Azərbaycanlı olmaları bəhanəsilə zorla şəhərdən köçürülüb İraq-İran sərhədində quru çöllərdə başlı-başına buraxıldı.

Şəhərdə minlərlə türkman ailəsinin mal-mülkü, torpaqları müsadirə edildi, şəhərin demoqrafik tərkibinin dəyişdirilməsi prosesinə start verildi, bu məqsədlə başqa bölgələrdən bura əhali köçürüldü, yerli sakinlərin bir qismi isə məcburən başqa bölgələrə köç etdi. Lakin bütün bunlar şəhərin cəsur və qəhrəman oğullarını yolundan döndərmədi. 1991-ci il mart ayının 15-də rejimə və onun vəhşi qüvvələrinə qarşı 10 gündən çox davam edən qarşıdurmada Tuz Xurmatu da cənubda və şimalda yerləşən digər şəhərlərin əhalisə ilə bir sırada durdu. Hücum zamanı şəhəri qiyamçıların əlindən almaq üçün rejim qüvvələri fosfor və napalm bombalarından istifadə etdilər. Səddam qüvvələri şəhərə daxil olduqdan sonra bəzi qonşu kəndlərdən səfərbər edilmiş rejim muzdurları tərəfindən burada kütləvi qarət və oğurluq cinayətləri baş verdi.⁷

İstinad edilmiş ədəbiyyat

1. İraq Türkmanlarının məruz qaldıqları problemlər. İraq və Qafqaz, 13-cü cild, 2-ci Sayı (2009).
2. https://brill.com/view/journals/ic/13/2/article-p365_12.xml
3. Sərhəd boyu yaşayan azlıqların vəziyyəti və "Qohum dövlət siyasəti": JSTOR-da İraq Türkmanları və Türk Müdaxiləsi problemi.
4. <https://www.jstor.org/stable/44246135>

AZƏRBAYCAN – İRAQ-TÜRKMAN ORTAQ ƏDƏBİ DƏYƏRLƏRİ

Orxan İsayev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat İnstitutunun

Böyük elmi işçisi

Tədqiqatçılar türklərin İraq ərazisində məskunlaşması eramızın VII əsrinə aid edirlər. Lakin məskunlaşma prosesi yalnız VII əsrlə məhdudlaşmır. Əgər Xilafət zamanında türklərin İraq ərazisinə köçü Orta Asiyadan başlayırdısa, sonrakı dövrlərdə Qafqazda yaşayan Azərbaycan türklərinin də Mesopotamiyada məskunlaşması prosesi müşahidə olundu. Türklərin Azərbaycandan İraqa köç etməsi daha çox Səlcuqlar, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilərin zamanına aid edilir. Bu dövlətlərin mövcud olduğu müxtəlif dövrlərdə böyük ərazilərin vahid mərkəzdən idarə olunması, eyni sərhədlər daxilində yerləşməsi, İslam dünyası üçün müqəddəs sayılan şəxslərin məzarlarının İraq ərazisində olması və bu ərazilərin Şərqi elm, ədəbiyyat və mədəniyyət mərkəzi sayılan Bağdad şəhərinə yaxınlığı azərbaycanlıların indiki İraq ərazisində məskunlaşmasına səbəb olan şərtlərdən hesab olunur.

Bu gün İraq türkmənləri adlandırılan və etnik baxımdan Azərbaycan türkləri ilə eyni soy kökə və tarixi

keçmişə malik olan bir xalqın Azərbaycanla ortaq ədəbi dəyərləri kifayət qədərdir. Bu ədəbi dəyərlərin nə qədər zəngin olduğu XX-XXI əsrlərdə aparılan elmi tədqiqatlarla sübut olunmuşdur.

İraq türkmənlərinin folklor yaxınlığı ən çox Azərbaycanladır. Fikrimcə, bunu yaxınlıq yox, eynilik adlandırmaq daha doğru olardı. Azərbaycan folkloru ilə İraq-türkmən folkloru arasında olan eyniyyət ən geniş yayılmış janr hesab olunan və türkmənlərin xoyrat adlandırdıqları bayatlarda daha çox nəzərə çarpır. Bu haqda görkəmli türkmən tədqiqatçı Əta Tərzibaşı “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabında yazır: “Bizim xoyrat və manilərimizin ilgisi, ən yaxın olanı mühəqqəq ki, azəri olanlardır” (1, s.40). Alim xoyratın İraq ərazisində yarandığını lakin azərbaycanlıların arasında daha geniş şəkildə yayıldığı qənaətinə gəlir. Əta bəy yazır: “Xoyratın kökləri İraqda türkmənlərin yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türkmən dövlətləri zamanı gəlişərək sonralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, özəlliklə əhalisi türkmən olan Təbriz və eləcə də Azəri və ya Azərbaycan kimi tanınan və türkmənlərdən ibarət Azərbaycan torpaqlarına yayılmışdır”(1, s.8). Tərzibaşı xoyrat və maniləri dərinədən təhlil edib öz tədqiqatını kitab şəklində nəşr etdirdikdən sonra Sovet Azərbaycanında da İraq türkmənlərinə və onların ədəbiyyatına maraq artdı. Rəsul Rza 1961-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında “Uzaq ellərin yaxın töhfələri” adlı məqalə dərc etdirir. Türkmən xoyratları ilə Azərbaycan bayatıları arasında olan eynilik görkəmli

şairin də nəzərindən qaçmır. Müəllif yazır: “Xoyrat və manilərdə əks olunmuş bu yaxınlıq, ya eyniyyət yalnız bütün sətirləri, söz ehtiyatı və ifadə forması ilə bizim bayatların arxitektoniyasındakı tez-tez rat gəldiyimiz eyniyyət, ya oxşarlıqla bitməyir, həm də əks etdirdiyi obyektiv varlığın, həyat və məişət tərzinin, hətta bəzi hadisələrin qüvvətli oxşarlığı ilə təsdiq edilir”(2, s.176). Rəsul Rza məqalənin başqa bir yerində xoyrat və manilərin təkcə bayatlarımızla deyil, ağı və şikəstələrimizlə də eyniyyət təşkil etdiyini xüsusi olaraq vurğulayır (2, s.178). Xoyrat və manilərin Azərbaycan bayatlarına bu qədər yaxın olması, heç şübhəsiz xalqların eyni soy kökdən gəlməsini və hiss həyəcanalarını bənzər şəkildə ifadə etməsindən irəli gəlir.

İraq-türkman xoyrat və manilərində vətən həsrəti də öz əksini tapıb. Tarixin müəyyən dövrlərində doğma Azərbaycandan ayrılaraq İraq ərazisində məskunlaşan bir xalqın nisgili bayatılara da yansıyıb. İraq türkmanları ilə bağlı apardığı tədqiqatlara görə Azərbaycanda Kərkükşünaslığın banisi hesab olunan professor Qəzənfər Paşayev bir neçə xoyrat və manidən nümunə verməklə yuxarıdakı fikirlərimizin doğru olduğunu göstərir:

“Əslim qarabağlıdır,
Sinəm çarpaz dağlıdı.
Kəsilib gəlib-gedən,
Demə yollar bağlıdı” (3,
s.18).

“Hər aylar
Hər həftələr, hər aylar.
Qul qardaşım
Bağdaddan
Gəncə deyib haraylar”
(3, s.18)

və ya

“Gənc Əlidi,
Bir qolu qönçəlidi.
Harda bir qərib görsən,
Elə bil gəncəlidi” (3,
s.89).

“Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Demə sizdən irəğam,
Bu sevda öluncədi” (3,
s.89).

Qəzənfər müəllim qeyd edir ki, Azərbaycan bayatılarında Bağdad, Fərat, İraq, Məndəli, xoyratlarda isə Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan və s. kimi coğrafi adlara rast gəlinir (3, s.89). Bu bir daha azərbaycanlılarla türkmənlərin tarixdən gələn qırılmaz bağlarla bir-birinə bağlı olduğunu sübut edir.

İraq-türkmən folkloru ilə Azərbaycan folkloru arasında eyniyyət təkcə xoyrat və manilərlə yekunlaşmır. Şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarında bu eynilik və oxşarlıq özünü büruzə verir. Atalar sözlərinə müraciət etdiyimiz zaman yenə orta qəhətlərin çoxluğu adamı heyretə salır. Əta Tərzibaşının

“Kərkük əskilər sözü” adlı kitabı ilə tanış olan görkəmli alim Məhəmmədhüseyn Təhmasib yazır: ““Kərkük əskilər sözü” adlı kitabında 700 atalar sözünün çox kiçik bir hissəsi bugünkü azərbaycanlı üçün “yeni”dir, yəni naməlumdur. Bu da ancaq və ancaq sırf yerli Kərkük mühiti ilə bağlı olanlara və bizdə işlənməyən sözlərdən ibarət olan nümunələrə aiddir”(4, s.11). Həqiqətən də, “Kərkük əskilər sözü”ndə yer alan atalar sözlərinin böyük bir qisminin Azərbaycan xalq ağız ədəbiyyatında da işlənməsi bu janrın hər iki xalqda eyni olmasının ən əyani sübutudur. Arada olan cüzi fərqlər isə zaman-zaman meydana gəlmişdir ki, bunu da təbii qəbul etmək lazımdır. 300 ildən artıqdır bir-birindən ayrı düşən və fərqli siyasi-mədəni inkişaf tarixi keçən xalqların dil və ədəbiyyatında fərqliliklərin yaranması qaçınılmazdır.

İraq türkmənlərində dastan yaradıcılığı və aşıq ədəbiyyatının inkişafı da Azərbaycanda paralel şəkildə olmuşdur. “İraq-türkmən folklorunda “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Fərhad və Şirin”, “Arzu-Qəmbər” kimi nağıl-dastanlar, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” kimi dastanlar vardır”(3, s.155). Kərkük dolaylarında ən məşhur dastan “Arzu-Qəmbər” dastanıdır. Bu dastan Azərbaycanda da kifayət qədər geniş yayılmışdır. Azərbaycandakı dastanı tədqiqi edən Sədnik Paşayev “Arzu-Qəmbər” Bakı, Şamaxı, Gəncə və Qarayazı variantlarını müəyyən etmişdir. Folklorşünas alimin fikrincə, Kərkük variantına ən yaxın olanı Bakı variantıdır. Şamaxı, Gəncə və Qarayazı variantlarında Kərkükdəki dastanla oxşaq cəhətlər olsa da, fərqliliklər də az deyil (5, s.15). Onu da qeyd edək ki, əsər ilk dəfə

Bağdadda 1964-cü ildə "Arzı-Qəmbər matalı" adıyla və əski hərfərlə yayımlanmışdır. "İkinci dəfə kərküklü Mehmet Emin Əsri tərəfindən 1967-ci ildə Təbriz şəhərində çap olunmuşdur"(6, s.38). Dastanın Təbrizdə işıq üzü görməsi Cənubi Azərbaycanda da "Arzu-Qəmbər" dastanına böyük marağın olmasından xəbər verir. Şimalda isə ilk dəfə bu dastan 1971-ci ildə Qəzənfər Paşayevin əməyi nəticəsində çap olunub.

İraq-türkman xalq musiqisi də Azərbaycan xalq mahnılarına çox yaxındır. Bu sahədə də ən geniş tədqiqat Əta Tərzibaşıya məxsusdur. Türkman alim "Şərqlər və türklər" və 2 cilddən ibarət olan "Kərkük havaları" adlı tədqiqat əsərlərində türkman xalq musiqisini araşdırmış və Azərbaycanla ortaq cəhətlərini müəyyən etməyə nail olmuşdur. Əta bəy "Kərkük havaları" kitabında yazır: "Əskidən bəri əzrilərlə dolu olan Təbriz, Marağa, Qarabağ və daha başqa şəhər və səmtlərdə musiqi həyatı yüksək bir səviyyəyə alınmışdır. O zaman İraq türkləri ilə bu ölkədə yaşayan türklər arasında dil, ədəbiyyat və musiqi baxımından bulunan yaxın bağlılıq qolaylıqla düşünülə bilər. Bu bağlılıq azərilərlə İraqda yaşayan türkmanlar arasında bir dərəcəyə dəgin qüvvətli bir qaynaşma hasilə gətirmişdir"(7, s.8-9). Əta Tərzibaşı tədqiqat əsərində "Layla balam, a layla", "Bu xal nə xaldı", "Bu gələn yar olaydı", "Altın üzük yaşıl qaş", "Samovar almışam silənim yoxdur" kimi bir çox xalq mahnısının Azərbaycanda da eynilə İraqdakı kimi oxunduğunu yazır"(7, s.80). "Azərbaycan folklor antologiyası"nın İraq-türkman cildində Kərkük dolaylarında və

Azərbaycanda oxunan müştərək mahnıların siyahısı daha uzundur. Bu cilddə “Yar bizə qonaq gələcək”, “Evlərinin önü yonca”, “Pəri”, “Gözəllərdən üç gözəl var sevməli”, “Nərgizi dəstə bağladım” və s. xalq mahnılarını görə bilirik”(8, s.19). İraq-türkman musiqini tədqiq edən professor Mahir Naqib də Kərkük havaları ilə Azərbaycan musiqinin eyni kökdən yarandığını və bu gün də ortaq cəhətlərinin çox olduğunu qeyd edir (9, s.25-26).

Azərbaycan – İraq-türkman ortaq ədəbi dəyərləri təkcə folklor nümunələri ilə yekunlaşmır. Bu ədəbi dəyərlərə yazılı ədəbiyyatda, əsasən də klassik ədəbiyyatda daha çox təsadüf edilir. Həm Azərbaycan, həm də İraq-türkman ədəbiyyatı üçün dəyərli olan İmadəddin Nəsimi, Cahanşah Həqiqi, Məhəmməd Füzuli, Ruhi Bağdadi, Əbdülqədir Marağayi və bu kimi bir çox klassiklərin yaradıcılığı ortaq ədəbi dəyərlərin zənginliyindən xəbər verir.

İraq-türkman ədəbiyyatını tədqiq edən alimlərin böyük əksəriyyəti bu ədəbiyyatın Nəsimi yaradıcılığı ilə başladığını iddia edirlər. Türkmanlara görə, İmadəddin Nəsimi Bağdad yaxınlığındakı Nəsim kəndində anadan olub. Bu haqda Əta Tərzibaşı “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu baxış” adlı məqaləsində məlumat verir (14, s.127). İraq türkmanları Nəsiminin İraqda doğulduğunu qəbul etdikləri üçün yazılı ədəbiyyatlarının ilk nümayəndəsi kimi də məhz onu qəbul edirlər. Əbdüllətif Bəndəroğlu yazır: “İraq türkmanları İraqa dalğalar biçimində köç etməyə başladıkları VII yüzildən 700 il sürə sonra XIV yüzildə

yazılı ədəbiyyatımızda böyük şairimiz İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadinin yaradıcılığı ortaya çıxdı”(10, s.8). “Bir çox təzkirələrdə Nəsimi “türkman” kimi göstərilmiş, F.Köprülüdən etibarən Türkiyədə “azəri ləhcəsi ilə” yazan bir şair kimi təqdim edilmişdir”(11, s.384). Nəsimini “Azəri ləhcəsi ilə” yazan şair kimi təqdim etmək, onu həmin dövrdə digər söz sənətkarlarından fərqləndirən xüsusiyyət hesab edilməməlidir. Çünki XIV əsrdə Bağdad və onun ətrafında yaranan ədəbiyyat Azərbaycandilli ədəbiyyat idi. Bu tendensiya Nəsimi yaradıcılığı ilə yekunlaşmır, əksinə daha da inkişaf edərək XVI əsrdə Füzuli ilə özünün ən zirvə nöqtəsinə çatır. Lakin Füzuliyə qədər də Azərbaycan və İraq-türkman ədəbiyyatları üçün dəyərli olan sənətkarlar yetişmiş, yazıb-yaratmışlar. Əta Tərzibaşının Qazi Bürhanəddini, Müzəffərəddin Cahənşah Həqiqini, Əbdülqədir Marağayini İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndəsi sayması da məntiqlidir. Çünki bu şairlərin yaradıcılığı Azərbaycan türkcəsi ilə olmaqla yanaşı dilin inkişafına da xidmət göstərmişdir. Məhz belə bir sənətkarların ənənələri əsasında formalaşan Azərbaycandilli İraq-türkman ədəbiyyatı dünya söz xəzinəsinə Füzuli kimi dühanı bəxş etmiş oldu.

Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycandakı qədər olmasa da, türkman tədqiqatçıları arasında da araşdırma mövzusu olmuşdur. Təkcə Əta Tərzibaşının bu mövzuda onlarla məqaləsi İraqda və bu ölkənin hüdudlarından kənar da dərc olunmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Füzulinin Kərkükdə doğulması fikrini də elmə

ilk dəfə Tərzibaşı gətirmişdir. Alim 1955-ci ildə “Türk yurdu” jurnalında dərc etdirdiyi “Füzulinin doğum yeri” adlı məqaləsində yazır: “Biz bu yazımızla indiyə qədər üzərində dayanılmamış başqa bir yer ətrafında düşündüklərimizi açıqlayır ki, bunu əski və yeni bir neçə qaynaqlara və orijinal olaraq Füzulinin yaşamış olduğu diyarın və mənsub olduğu İraq türklərinin bir fərdi olaraq şairin özəl tərəflərinə dayanaraq kontrolu mümkün əsaslar yönündə təqdim etməyə çalışmış bulunuyorum”(12, s.54).

Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, Kərkük və ətraf ərazilərin Osmanlı imperiyasının nəzarəti altına keçdikdən sonra türkmanların Azərbaycanla əlaqələri zəifləmiş, bəzən isə tamamilə itmişdir. Buna baxmayaraq İraq-türkman ədəbiyyatının istənilən dövründə Azərbaycanla bağlı mövzular işlənmişdir. XVIII əsrdə yaşamış görkəmli şair Əbdürrəzaq Növrəsin “Tarixçeyi-Növrəs” əsəri dediklərimizə əyani sübutdur. Bu əsər İrəvan qalasının müdafiəsinə həsr olunub. Bəzi tarixi mənbələr yanlış olaraq əsərin adını Təbrizlə əlaqələndirirlər. Lakin əsərdə söhbət Təbrizdən deyil, İrəvan şəhərindən gedir. Fikrimizcə, belə bir yanlış düşüncə həm tarixdə, həm də ədəbi əsərdə adı çəkilən Həkimovlu Əli paşanın adı ilə bağlıdır. Bu şəxs Osmanlı tarixində Təbriz fəthi kimi məşhurdur.

Tarixi köklərin eyniliyi, adət-ənənə və bədii düşüncə yaxınlığı Azərbaycan – İraq-türkman ortaq ədəbi bədii dəyərlərin yaranmasına imkan vermişdir. Tədqiqatçılarımızı genişləndirdikcə bu cür dəyərlərin daha çox olduğunu müşahidə edirik. Tarixin müəyyən

dövrünə qədər azərbaycanlılarla türkmanları fərqləndirmək, ədəbiyyatlarını ayrı-ayrılıqda tədqiq etmək ümumiyyətlə doğru deyil. Bu vahid bir xalq olduğu üçün yaratdığı Azərbaycan dili ədəbiyyatı da böyük türk və Şərqi ədəbiyyatının bir hissəsidir. Sonrakı dövrlərdə ictimai və siyasi dəyişikliklər fonunda yaranan mənərə bu xalqın nümayəndələrini də bir-birindən ayrı saldı. Lakin bu ayrılıq ortaq ədəbi dəyərlərin itməsinə yox, daha da qiymətli olmasına, bəlkə də müqəddəsləşməsinə şərait yaratdı.

İstinad edilmiş ədəbiyyat

1. Əta Tərzibaşı. Xoyratlar və Manilər. İstanbul, 1975. 599 səh.
2. Rəsul Rza. "Uzaq ellərin yaxın töhfələri", "Azərbaycan" jurnalı, 1961
3. Paşayev Qəzənfər. Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı, 2019
4. Məhəmməd Hüseyin Təhməsi. "Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında", "Azərbaycan" jurnalı, 1969
5. Sədnik Paşayev. "Çoxvariantlı Arzu-Qəmbər". "Elm və həyat" jurnalı, №12. 1987.
6. Əta Tərzibaşı. Kərkük havaları. Bağdad. 1961.
7. Necat Kevseroğlu. Ata Terzibaşı. Hayatı və eserləri. Ankara 2018
8. Azərbaycan folklor antologiyası. İraq-türkman cildi. 2009.
9. Mahir Naqib. Kərkük türk xalq musiqisi. Ankara. 2007.
10. Bəndəroğlu Əbdüllətif. İraq-türkman ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bağdad, 1989
11. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 10 cildə. III cild. Bakı, 2020
12. Ata Terzibaşı. Fuzuli haqqında yazılar. İstanbul, 2016
13. Hüseyin Akkaya. Tarihçe-i Nevres. İstanbul, 2004
14. Mustafa Ziya, Şəmsəddin Kuzəci. Ata Terzibaşının makaleləri. Ankara. 2018

ORTAQ MƏDƏNİYYƏTİN ÖVLADLARI -
İRƏQ TÜRKMƏNLƏRİ
VƏ
AZƏRBƏYCAN

ORTAQ
MƏDƏNİYYƏTİN ÖVLADLARI

İRƏQ TÜRKMƏNLƏRİ

və

AZƏRBAYCAN